

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

КАЧАН ЮЛІЯ ВІКТОРІВНА

УДК: 94:392.3(477.7)«18/19»(043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЕВОЛЮЦІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ СІМ'Ї ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ
В КОНТЕКСТІ МОДЕРНІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ
КІНЦЯ ХІХ – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХХ СТ.**

07.00.01 – Історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____Ю. В. Качан

Науковий керівник
Лях Сергій Романович,
доктор історичних наук, професор

Запоріжжя – 2018

АНОТАЦІЯ

Качан Ю. В. Еволюція селянської сім'ї південноукраїнського регіону в контексті модернізаційних процесів кінця XIX – першої чверті XX ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – Історія України. – Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2018.

У дисертації здійснено комплексний аналіз змін, що відбулися в інституті української селянської сім'ї під впливом модернізаційних процесів кінця XIX – першої чверті XX ст. на Півдні України. Дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, міждисциплінарності та ціннісному підході.

Завдяки аналізу широкого кола джерел, а саме статистичних даних, матеріалів державних установ, судових справ, селянських щоденників та листів, усної історії кінця XIX – першої чверті XX ст. та інших, проілюстровано зрушення в інституті шлюбу і черговий раз поставлено під сумнів тезу про заскоружлість селянського середовища. Модернізаційні процеси кінця XIX – першої чверті XX ст. помітно впливали на трансформацію шлюбно-сімейних стосунків селян Півдня України. Селянська сім'я проявляла гнучкість до нововведень, допускаючи появу одних елементів і відкидаючи інші. В результаті спостерігаємо оновлення шлюбно-сімейних відносин зі збереженням цінностей традиційного селянського шлюбу.

Вперше залучено низку досі не досліджених матеріалів сімейних справ, що розглядались судовими установами кінця XIX – першої чверті XX ст., показано сімейні відносини очима самих селян. Завдяки залученим наративним матеріалам відображено настрої епохи та розкрито найрізноманітніші аспекти сімейного життя південноукраїнського селянства кінця XIX – першої третини XX ст. Аналіз судових справ та наративних джерел надав можливість зануритись у побутові стосунки українських селян, подивитись на буденні обставини їхнього життя та спостерігати факти порушення загальноприйнятих норм поведінки в селянському

середовищі, які рідко фіксувалися в офіційній документації (непорозуміння старшого і молодшого поколінь, побутові конфлікти, дошлюбні стосунки, подружні зради, подвійні шлюби, суперечки спадкоємців щодо поділу майна тощо). Простежено життєві стратегії кількох поколінь мешканців українського степового регіону. Досліджено ступінь адаптації селянської родини до змін суспільного буття першої третини XX століття. Зроблено ще один крок у напрямку руйнування стереотипу щодо непорушності інституту селянської сім'ї другої половини XIX – початку XX ст.

Трансформація шлюбно-сімейних відносин подається у категоріях чітких статистичних показників народжуваності, шлюбності, розлучності та смертності, а також розмірів селянської сім'ї протягом кінця XIX – першої чверті XX ст.

На основі етнографічних розвідок, матеріалів експедицій, розповідей з селянських щоденників та усної історії простежено редукцію сімейної обрядовості кінця XIX – початку XX ст.: додержуючи основних структурних елементів, селяни почали легковажити в дотриманні послідовності виконання окремих обрядодій і надавати виконанню обрядів більш розважального значення (а не санкціонуючого та ритуально-магічного, як в XIX ст.). Також простежено зменшення тривалості та масштабів святкування в родильній, весільній та поховальній обрядовості.

Досліджено намагання компартійної влади запровадити «нову» обрядовість в сімейний побут українського селянства: радянська пропаганда активно популяризувала соціалістичну обрядовість, і в той же час дискредитувала віками усталені звичаї та традиції, обмежувала вплив релігійних інституцій. Замість традиційних сімейних обрядів у 1920-і роки радянськими активістами проводились так звані «червоні хрестини», «червоні весілля» та «червоні похорони», які мали на меті підірвати та знешкодити церковний вплив. В середовищі селянства «нові» церемонії важливих сімейних обрядів викликали нерозуміння та несприйняття. Доведено, що в середовищі селян Півдня України у першій половині 1920-х років радянська сімейна обрядовість не склала альтернативу традиційній. Приклади заміни релігійних обрядів на «нові»

радянські в середовищі українського селянства Півдня України були поодинокими. Селяни продовжували дотримуватися традиційної сімейної обрядовості, що освячувалась церквою.

Розглянуто питання співвідношення традиційного і нового в селянській родині, особливості розуміння сім'єю навколишнього світу і своєї ролі в ньому.

Дослідження шлюбно-сімейних відносин стало основою для більш широких висновків про вплив модернізаційних процесів на традиційне суспільство. В пореформений період селянська сім'я чинила опір штучним спробам консервації з боку держави та православної церкви. Відбувались трансформаційні зрушення в бік збільшення особистої свободи та ініціативи членів сім'ї, лібералізація стосунків всередині селянської родини. Після 1917 року українська селянська сім'я чинила опір штучним спробам руйнування традиційного укладу з боку компартійної влади. В дослідженні показано стійкість інституту сім'ї під натиском комуністичних експериментів.

Дисертація виконувалась як частина держбюджетної теми Запорізького національного університету «Суспільно-церковні трансформації в Україні XIX – XXI ст.». Номер державної реєстрації – 0114U002661.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у можливості застосування його положень, висновків, актуалізованих джерел при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць з історії України, гендерної історії, соціальної історії, соціальної антропології. Результати дослідження можна рекомендувати при розробці навчальних курсів та підручників для гуманітарних факультетів. Окремі факти, гіпотези та судження, що висловлені в дисертації, можуть бути використані науковцями при дослідженні різних аспектів історії сім'ї.

Ключові слова: сім'я, шлюб, шлюбно-сімейні відносини, модернізаційні процеси, гендерні ролі, шлюбна поведінка, редукція обрядовості, сімейні поділи, Південна Україна.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у наукових фахових виданнях, включених

до міжнародних наукометричних баз

1. Ковальова Ю. В. Інститут шлюбу в українському селі кінця XIX – першої чверті XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 63–69.
2. Ковальова Ю. В. Сімейні історії південноукраїнського регіону переломної доби (досвід інтерпретації селянських щоденників першої третини XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Том. 1. С. 212–220. (*Index Copernicus*)
3. Ковальова Ю. В. Передшлюбні експертизи на Півдні України в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 46. С. 114–116. (*Index Copernicus*).
4. Качан Ю. В. Селянська сім'я і волосне судочинство Півдня України кінця XIX – початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 47–51. (*Index Copernicus*)
5. Качан Ю. В. Еволюція сімейно-шлюбних відносин в південноукраїнському селі кінця XIX – першої чверті XX ст. *Схід*. 2018. № 1 (153). С. 53–60. (*Index Copernicus, BASE, EBSCO*)

Публікації, що додатково відображають результати дослідження

та його апробацію

6. Ковальова Ю. В. Базові соціально-вікові статуси української жінки в обрядовості українського селянства. *Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2011»* : у 5 т. / Запорізький національний університет. Запоріжжя : ЗНУ, 2011. Т. 5. С. 79–81.
7. Ковальова Ю. В. Раціональні та магічні дії баби-повитухи у світлі «обрядів переходу». *Україна: архітектура, історія, мистецтво. Матеріали четвертої Всеукраїнської наукової конференції «Вайнгортівські читання»*.

Полтава. 2012. С. 187–193.

8. Ковальова Ю. В. Еволюція семантичного значення свята Колодія кінця XIX – першій чверті XX ст. *Каразінські читання (історичні науки): Тези доповідей 66-ї міжнародної наукової конференції*. Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. С. 307–308.

9. Ковальова Ю. В. Трансформація українських календарно-обрядових свят під впливом модернізаційних процесів кінця XIX – початку XX ст. (на прикладі свята «Колодія»). *Збірник наукових праць студентів, аспірантів і молодих вчених «Молода наука-2013»* : у 5 т. / Запорізький національний університет. Запоріжжя : ЗНУ, 2013. Т. 1. С. 211–214.

10. Качан Ю. В. Шлюбно-сімейні відносини в південноукраїнському селі кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами судових та церковних установ). *Проблеми регіональної історії України: Матеріали XIII Всеукраїнської наукової конференції молодих істориків*. 2017. Частина 1. Випуск 5. Херсон : ПП Вишемирський В.С. С. 68–77.

SUMMARY

Kachan Yu. V. Evolution of the peasant family of the Southern Ukraine region in the context of modernization processes of the end of the 19th – the first quarter of the 20th century. – Qualifying scientific work as a manuscript.

Dissertation for the degree of the candidate of historical sciences in the specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – Zaporizhzhya National University, Zaporizhzhya, 2018.

In the dissertation a comprehensive analysis of changes occurred at the institution of the Ukrainian peasant family under the influence of modernization processes of the end of the 19th – the first quarter of the 20th century in the South of Ukraine was made. The research is based on the principles of historicism, objectivity, interdisciplinarity and a value approach.

Due to the analysis of a wide range of sources as the statistical data, the materials of state institutions, court cases, peasant diaries and letters, oral history of the end of the 19th – the first quarter of the 20th century and others, the changes in the institute of marriage are illustrated and the thesis of the excessive conservatism of the peasant environment is questioned once again. Modernization processes of the end of the 19th – the first quarter of the 20th century significantly influenced on the transformation of the marital-family relations of the peasants of the Southern Ukraine. The peasant family showed flexibility to innovations in the way of accepting some elements and rejecting others. As a result, it is observed a renewal of marriage-family relations while preserving the values of the traditional peasant marriage.

For the first time, it is involved a series of practically not studied materials connecting with family affairs which were considered by the judicial institutions of the end of the 19th – the first quarter of the 20th century, and family relations are shown through peasants eyes. Due to the narrative materials the mood of the epoch is displayed and the most diverse aspects of the family life of the southern Ukrainian peasantry of the late 19th and first quarter of the 20th century are revealed. The analysis of court cases and narrative sources provided the opportunity to plunge into the everyday relations of Ukrainian peasants, to look at the routine circumstances of their lives and to observe the facts of violations of generally accepted norms of behavior in the peasant environment which were rarely recorded in the official documentation (generation gap, internal conflicts, premarital relations, marital treason, double marriages, disagreements of the heirs concerning the division of property, etc.). The dissertation research has defined the life strategies of several generations of inhabitants of the Ukrainian steppe region and the degree of adaptation of the peasant family to the changes in the social life of the first third of the 20th century. One more step is taken to destroy the stereotype about the stability of the institution of marriage in the second half of the 19th – early 20th century.

The transformation of marriage and family relations is presented in the categories of clear statistical indicators of birth rate, marriage, divorce and mortality, as

well as the size of the peasant family at the end of the 19th – the first quarter of the 20th century.

Based on ethnographic studies, expedition materials, stories from peasant diaries and oral history the reduction of family ritual of the late 19th and early 20th centuries is observed: following the basic structural elements, the peasants began to neglect to observe the sequence of execution of certain rituals and to give them more entertainment meaning (but not sanctioning and ritual-magic as in the 19th century). It is also observed the decrease in the duration and scope of celebrations in maternity, wedding and funeral rituals.

The efforts of the Communist Party authorities to introduce a «new» ritual in the family life of the Ukrainian peasantry are studied: Soviet propaganda actively popularized socialist ritualism, and at the same time discredited the old customs and traditions, limiting the influence of religious institutions. Instead of traditional family rituals Soviet activists introduced so-called «red christening», «red wedding» and «red funerals» in the 1920s, in such way they intended to undermine and neutralize church influence. The «new» rituals of important family ceremonies caused misunderstanding and rejection among the peasantry.

It has been proved that the Soviet family ritualism did not become an alternative to the traditional one among the peasants of the South of Ukraine in the first half of the 1920s. Examples of the replacement of religious rites with the «new» Soviets ones among the Ukrainian peasantry of the South of Ukraine were single. Peasants continued to adhere to the traditional family ritualism that was consecrated by the church.

The question of the relationship between traditional and new in the peasant family and peculiarities of realizing by the family of the surrounding world and its role in it are also considered.

The study of marriage and family relations has become the basis for the broader conclusions about the impact of modernization processes on the traditional society. In the post-reform period the peasant family resisted artificial attempts to preserve from the state and the Orthodox Church. There were transformational changes towards personal liberty and initiative of family members, and the liberalization of relations

inside the peasant family. After 1917 the Ukrainian peasant family resisted artificial attempts to destroy the traditional way from the Communist Party. The study shows the perseverance of the family institute under the onslaught of the communist experiments.

The dissertation was executed as a part of the state budget theme of the Zaporizhzhya National University «Social and Church Transformations in Ukraine in the 19th – 21st centuries». The state registration number is 0114U002661.

The practical significance of the dissertation is the possibility of applying its provisions, conclusions, updated sources in the process of preparation of special and generalizing works on the history of Ukraine, gender history, social history, social anthropology. The results of the dissertation can be recommended in the educational process for training courses and textbooks for the humanities faculties. Some facts, hypotheses and judgments expressed in the dissertation can be used by scholars in the study of various aspects of family history.

Key words: family, marriage, marriage-family relations, modernization processes, gender roles, marriage behavior, ritual reduction, family divisions, Southern Ukraine.

List of publisher publications.

Articles in scientific professional editions included in international science-computer databases

1. Kovaliova Yu. V. Institute of marriage in the Ukrainian village of the end of the 19th – the first quarter of the 20th century. *Scolary works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*. 2015. Vol. 43. P. 63–69.

2. Kovaliova Yu. V. Family stories of the south Ukrainian region of the critical period (the experience of interpretation of peasants' diaries of the first third of the 20th century). *Scolary works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*. 2016. Ed. 45. Vol. 1. P. 212–220. (*Index Copernicus*).

3. Kovaliova Yu.V. Pre-marital expertises in the South of Ukraine in the late 19th and the early 20th centuries. *Scolary works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*. 2016. Vol. 46. P. 114–116. (*Index Copernicus*).

4. Kachan Yu.V. Peasant family and district court proceedings of the South of Ukraine of the end of 19th and the early 20th century. *Scolary works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*. 2017. Vol. 47. P. 47–51. (*Index Copernicus*)

5. Kachan Yu. V. Evolution of family-marital relations in the southern Ukraine village of the end of the 19th – the first quarter of the 20th century. *East*. 2018. No. 1 (153). P. 53–60. (*Index Copernicus*, BASE, EBSCO)

Publications that additionally reflect the results of the research and its testing

6. Kovaliova Yu.V. Basic social-age status of a Ukrainian woman in the rituals of the Ukrainian peasantry. *Collection of scientific works of students, postgraduates and young scientists «Young science–2011»*: Vol. 5 / Zaporizhzhya National University. Zaporozhye : ZNU, 2011. Vol. 5. P. 79–81.

7. Kovaliova Yu.V. Rational and magical actions of midwives in the light of «rites of transition». *Ukraine: architecture, history, art. Materials of the Fourth All-Ukrainian Scientific Conference «Weingorgist Readings»*. Poltava, 2012. P. 187–193.

8. Kovaliova Yu.V. Transformation of Ukrainian calendar and ritual holidays under the influence of modernization processes of the late 19th – early 20th centuries. (on an example of the holiday «Kolodiya»). *Collection of scientific works of students, postgraduates and young scientists «Young science-2013»*: 5 t. / Zaporizhzhya National University. Zaporozhye: ZNU, 2013. Vol. 1. P. 211–214.

9. Kovaliova Yu.V. Evolution of the semantic value of the holiday Column of the end of the 19th – first quarter of the 20th century. *Karazin Readings (Historical Sciences)*: Abstracts of the 66th International Scientific Conference. Kh.: VN Karazin KhNU, 2013. P. 307–308.

10. Kachan Yu. V. Marriage and family relations in the south-Ukrainian village of the end of the 19th – early 20th centuries. (on the materials of judicial and church

institutions). *Problems of regional history of Ukraine*: Materials of the XIII International All-Ukrainian Conference of Young Historians. 2017. Part 1. Ed. 5. Kherson: PP Vyshemirsky V.C. P. 68–77.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	19
1.1. Історіографія проблеми.....	19
1.2. Джерельна база роботи.....	33
1.3. Теоретичні засади дослідження.....	46
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ ШЛЮБУ.....	53
2.1. Зміни в інституті шлюбу та шлюбній поведінці сільського населення в умовах царського режиму (кінець XIX ст. – 1914 р.).....	53
2.2. Вплив війни і революції на шлюб і сім'ю (1914–1920 рр.).....	80
2.3. Інститут шлюбу на селі під випробуванням комуністичних експериментів (1920–1926 рр.).....	96
РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ СТРУКТУРИ СІМ'Ї ТА ЇЇ ФУНКЦІЙ.....	114
3.1. Зміни в кількісному складі і структурі селянської сім'ї під впливом пореформених процесів.....	114
3.2. Зміна гендерних ролей в селянській сім'ї протягом кінця XIX – першої чверті XX ст.	143
3.3. Еволюція структури сім'ї та її функцій в 1914–1926 рр.	164
РОЗДІЛ 4. ЗМІНИ У СІМЕЙНИХ ТРАДИЦІЯХ ТА ОБРЯДОВОСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА.....	175
4.1. Редукція сімейної традиційно-обрядової культури селян в кінці XIX – на початку XX ст.	175

4.2. Сімейні традиції українського селянства пореволюційної доби.....	192
ВИСНОВКИ.....	209
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	215
ДОДАТКИ.....	269

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДАДО – Державний архів Дніпропетровської області

ДАЗО – Державний архів Запорізької області

ДАМО – Державний архів Миколаївської області

ДАОО – Державний архів Одеської області

ДАХО – Державний архів Херсонської області

ІА НБУВ – Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ІМФЕ НАНУ – Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

ЦДАВО України – Центральний архів вищих органів влади та управління України

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

РВ ЗВ ІУАД НАН України – Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України

губвідділ – губернський відділ

губком – губернський комітет

див. – дивись

дод. – додаток

жінвідділ – жіночий відділ

загс – запис актів громадянського стану

окружком – окружний комітет

р. н. – рік народження

с. – село

табл. – таблиця

ВСТУП

Актуальність теми. Шлюб і сім'я відносяться до числа таких явищ, інтерес до яких завжди був стійким і масовим. Для суспільства знання історії і функціонування цих соціальних інститутів, а також вміння спрямовувати їх розвиток має першорядне значення вже тому, що від їх стану значною мірою залежить відтворення населення, створення та передача духовних цінностей.

Перша чверть XX століття стала періодом глибинних змін у житті української родини. Цьому суттєво посприяли модернізаційні процеси, зокрема технологізація виробництва, урбанізація, зростання освіченості. В ці роки відбулася трансформація як структури, так і соціальних функцій родини. Відбулися помітні зрушення в повсякденні і життєвих стратегіях селянських родин.

Дослідження тенденцій розвитку шлюбу і сім'ї дають ключ до глибшого розуміння багатьох проблем сучасності. Тому важливо проаналізувати зміни, що відбувалися в родині під впливом модернізаційних процесів кінця XIX – першої чверті XX століття, як одного з історичних етапів розвитку української сім'ї.

З іншого боку, в сучасній історичній науці набуває розвитку так званий антропологічний поворот, який орієнтує дослідників на прискіпливе вивчення поведінки «живої людини», і відповідно – на активну розробку таких сюжетів, як особисте життя, коло знайомств, настрої, здоров'я і хвороби, дозвілля, релігійні почуття, дитинство і виховання тощо. Сім'я ж є тією структурою, через яку доступ до вказаних сюжетів є природним і безпосереднім.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснювалося у межах науково-дослідної теми Запорізького національного університету «Суспільно-церковні трансформації в Україні XIX – XXI ст.» (номер державної реєстрації – 0114U002661).

Мета: визначити міру впливу на формування і функціонування селянської сім'ї таких факторів як традиція, політика держави, вплив церкви, освіта.

Для досягнення мети необхідно вирішити наступні **завдання:**

- визначити рівень наукової розробки проблеми та узагальнити її історіографічні здобутки;
- виявити, проаналізувати інформаційний потенціал джерельної бази дослідження й охарактеризувати методологію проблеми;
- проаналізувати зміни у функціях і особливостях міжособистісних відносин в селянській родині з кінця XIX ст. до подій 1914 р.;
- прослідкувати вплив воєнної доби та революції на шлюб і сім'ю (1914–1920 рр.);
- розглянути інститут шлюбу на селі в пореволюційний період (1920–1926 рр.);
- охарактеризувати кількісний склад і соціальну структуру сім'ї на фоні пореформених процесів;
- простежити поступову зміну гендерних ролей в селянській сім'ї протягом другої половини XIX – першої чверті XX ст.;
- простежити еволюцію структури сім'ї та її функцій в 1914–1926 рр.;
- розглянути трансформацію обрядовості і звичаєвої родинної культури другої половини XIX – першої чверті XX ст.

Об'єкт дисертаційного дослідження – українська селянська сім'я південноукраїнського регіону кінця XIX – першої чверті XX ст.

Предмет дослідження – зміни, що відбулися в інституті української селянської сім'ї під впливом модернізаційних процесів кінця XIX – першої чверті XX ст., трансформація сімейних стосунків в південноукраїнському селі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють кінець XIX – першу чверть XX ст. Нижня межа визначена наслідками реформ 1860–1870-х років та активізацією модернізаційних процесів на Півдні України. Верхня хронологічна межа пов'язана із нововведеннями радянської влади в шлюбно-сімейному законодавстві, підсумок яким підвів Кодекс законів про родину, опіку, подружжя та про акти громадянського стану УСРР 1926 р. Цю подію можна розглядати як символ завершення організаційно-правових змін, введених новою владою в першій чверті XX ст.

Географічні межі дослідження охоплюють Південь України в межах Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній з урахуванням подальших адміністративно-територіальних змін.

Методологічні та теоретичні засади дисертаційного дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, ціннісний підхід.

Наукова новизна та теоретичне значення дослідження: здійснено комплексний аналіз змін в селянській родині кінця XIX – першої чверті XX століття в умовах модернізації в південноукраїнському регіоні; залучено судові матеріали для ілюстрації зрушень в інституті шлюбу кінця XIX – першої чверті XX ст., що дозволило поставити під сумнів тезу про заскоружлість селянського середовища; здійснена спроба подати трансформацію шлюбно-сімейних відносин у категоріях чітких статистичних показників; спираючись на наративні джерела (селянські щоденники, селянські листи), показано сімейні стосунки очима самих селян, що збільшує пізнавальний потенціал дослідження; зроблено ще один крок у напрямку руйнування стереотипу щодо непорушності інституту селянської сім'ї другої половини XIX – початку XX ст. Спеціально розглянуте питання співвідношення традиційного і нового в селянській родині, особливості розуміння сім'єю навколишнього світу і своєї ролі в ньому. Показано стійкість інституту сім'ї під натиском комуністичних експериментів.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у можливості застосування його положень, висновків, актуалізованих джерел при підготовці спеціальних та узагальнюючих праць, навчальних курсів з історії України, гендерної історії, соціальної історії, соціальної антропології у системі вищої освіти.

Апробація результатів дисертації. Основні положення й висновки дослідження апробовані у повідомленнях і матеріалах всеукраїнських та регіональних наукових конференцій: Гендерний Форум – 2016: «Забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків: вирішення проблем з увагою на місцевому рівні» (Запоріжжя, березень 2016); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII – XX століття» («Бойківські читання»)

(Запоріжжя, травень 2016); регіональна науково-практична конференція «Актуальні проблеми та перспективи розвитку економіки України: теорія, практика» (Нікополь, 2016); X університетська науково-практична конференція «Молода наука» (Запоріжжя, квітень 2017); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII – XX століття» («Бойківські читання») (Запоріжжя, травень 2017); Восьмі Новицькі читання (Запоріжжя, жовтень 2017); Всеукраїнська наукова конференція «Проблеми регіональної історії» (Херсон, жовтень 2017); Всеукраїнська наукова конференція «Історія Степової України XVII – XX століття» («Бойківські читання») (Запоріжжя, травень 2018).

Публікації. Результати дисертаційного дослідження відображені у 10 публікаціях автора, серед яких 5 статей у фахових виданнях, з них 4 – включені до наукометричних баз.

Структура та зміст дисертації визначені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (487 позицій) та додатків (32 позиції). Загальний обсяг дисертації становить 298 сторінок тексту, з них основного тексту – 199 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛА, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Одна з головних вимог до сучасного історичного дослідження з проблем шлюбно-сімейної сфери полягає в тому, що воно має бути комплексним, базованим на досягненнях не лише історії, а й інших наук – етнології, соціальної історії, історії права. Також досліднику необхідно враховувати специфіку родинної тематики і зважати на відмінність політичних та соціально-економічних умов, в яких працювали науковці певного періоду, враховувати вплив державної політики на історіографічний процес, а також звертати увагу на кадровий потенціал істориків, що займались сімейною проблематикою, зважати на рівень оволодіння ними методикою наукового пізнання, опрацювання джерельної бази та рівень теоретичного осмислення сімейної проблеми певного хронологічного періоду.

В історіографії еволюції сім'ї можна виокремити три періоди: дореволюційний (друга половина XIX ст. – 1917 р.), радянський (1919 – 1989 рр.) та сучасний (1989 р. – початок XXI ст.), які відрізняються методологічними підходами авторів, їх світоглядом, а також використаними джерельними комплексами.

Характеризуючи роботи першого етапу – з другої половини XIX ст. до 1917 р., – варто виокремити праці таких українських етнографів, як М. Маркевич, Д. Яворницький, І. Манжура, Я. Новицький, В. Милорадович, М. Сумцов, П. Іванов, В. Гнатюк, Ф. Вовк¹ та інших, які описали обряди родинного циклу,

¹ Маркевич Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян : извлечено из нынешнего народного быта. К., 1860; Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа: в 2 ч. СПб., 1888. Ч. 2; Манжура И. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжураю. Х., 1890; Новицкий Я. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные в Екатеринославщине. Х., 1894; Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 гг. Х., 1897; Сумцов Н. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии. *Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края* / под ред. проф. Курилова. Екатеринослав, 1905. С. 5–10; Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда

побут та дозвілля членів сім'ї, уявлення та традиційні норми, пов'язані зі шлюбом і сімейним життям, зібрали родинно-побутовий фольклор.

Серед низки праць другої половини XIX ст. – початку XX ст., які присвячені окремим аспектам сімейного повсякдення українських селян, виокремлюємо розвідки, в яких дослідники акцентували увагу на нетипових явищах сімейної організації та нових елементах в шлюбно-сімейних стосунках селян Півдня України.

Український громадський діяч Тихін Іванович Осадчий, обіймаючи посаду статистика Херсонського земства, у 1891 році видав історико-етнографічний та господарсько-статистичний опис Щербанівської волості Єлисаветградського повіту. Дослідник, описуючи сімейні відносини місцевого селянства, акцентував увагу на наростаючих відмінностях у поглядах молоді та людей старшого віку, що ставало причиною непорозумінь та протиріч між поколіннями. Дослідник зазначав, що хоч батьки й були схильні поводитись деспотично, спираючись на поколінну традицію сімейних стосунків, та застосування фізичної сили по відношенню до дітей наприкінці XIX ст. зустрічалося вкрай рідко².

Про демократизацію стосунків всередині української селянської родини також свідчила дослідниця Єлисаветградщини кінця XIX ст. Марія Ганенко. У статті «Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (Материалы по обычному праву)»³, що у 1886 році була опублікована в Херсонському белетристичному збірнику «Степ», авторка вказала на зміни в народній свідомості українців та у взаєминах між батьками і дітьми. М. Ганенко відзначала збільшення лояльності українських селян наприкінці XIX ст. у ставленні до деяких порушників дошлюбних традицій, зокрема до дівчат-покриток, що втратили цноту і завагітніли до шлюбу. Також дослідниця

Харьковской губернии. Х., 1907; Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1919. Т. XIX–XX. С. 249–389; Вовк Ф. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. *Студії з української етнографії та антропології*. Прага, 1928. С. 215–337.

² Осадчий Т. И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии: Ист.-этногр. и хоз.-стат. описание. Херсон, 1891.

³ Ганенко М. Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (Материалы по обычному праву). *Степ*. Херсон, 1886. – СПб., 1886, С. 136–159.

акцентувала увагу на впливах міської культури на побут і дозвілля селянської молоді, що призводило до трансформації сімейних стосунків.

В журналі «Киевская старина» у 1888 році була опублікована стаття української громадської діячки Софії Русової «Село Ивановка (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии)»⁴, в якій авторка цитувала деякі фрагменти рукописних матеріалів, зібраних дослідницею Єлисаветградщини Марією Ганенко. У статті Софія Русова акцентувала увагу на впливах міської цивілізації на сільську молодь, а також наголошувала на поширенні таких прогресивних явищ серед селянства, як допитливість та прагнення до особистої свободи.

Етнограф Херсонщини, священик Гавриїл Сорокін здійснив комплексне обстеження містечка Дмитрівка Олександрійського повіту Херсонської губернії, яке було опубліковане у 1890 році у «Збірнику Херсонського земства»⁵. Г. І. Сорокін описав ментальність і звичаї українців та росіян, зокрема весільну, похоронну та родильну обрядовість, звичаї пробратимства і посестринства, молодіжні ігри та розваги тощо. Окрім того, дослідник відзначав збільшення інтересу до освіти серед сільського населення, а також поступове залучення молоді до громадського життя села.

Вагомий внесок в дослідження шлюбно-сімейних відносин селян на Півдні України зробив етнограф і фольклорист Херсонщини Володимир Ястребов. У книзі «Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым»⁶ дослідник чи не вперше в українській фольклористиці звернув увагу на народні сварки, лайки та прокляття, а також на народні картярські ігри. У праці «Малорусские прозвища Херсонской губернии.

⁴ Русова С. Село Ивановка (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии). *Киевская старина*. 1888. № 11. С. 51–68.

⁵ Сорокин Г. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. *Сборник Херсонского земства*. Херсон, 1890. № 7. С. 20–55; № 8. С. 1–32.

⁶ Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым. Одесса, 1894.

Этнографический очерк»⁷ В. М. Ястребов вперше в українській етнографічній науці записав та дослідив українські народні прізвища та прізвиська, серед яких нас цікавлять ті, які давали селянам за укладення подвійного чи третього шлюбу, чи дітям, які народилися поза шлюбом. У праці «Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России»⁸ етнограф наводить факти про особливості дошлюбного спілкування південноукраїнської молоді, а також фіксує випадки (хоча й поодинокі) позбавлення дівочої цноти на вечорницях та описує реакцію батьків на позашлюбні стосунки дорослих дітей.

В другій половині XIX ст. почалося активне вивчення офіційного та звичаєвого права в селянському середовищі. Історики права звернулися до дослідження формування й еволюції шлюбно-сімейних відносин, починаючи з їх виникнення і до початку XX ст.

Систематичне вивчення права українського народу розпочинається з науково-збирацької діяльності Російського географічного товариства, зокрема його Південно-Західного відділення, та роботи видатного діяча Павла Чубинського, який проявив себе і як ретельний збирач, і як автор перших систематичних досліджень звичаєвого права українців⁹. Проаналізувавши рішення волосних судів Південно-Західного краю, дослідник прийшов до висновку про кардинальну відмінність української звичаєво-правової культури від російської. Зокрема, вчений акцентував увагу на особливостях родинного життя росіян, аби краще зрозуміти специфіку української родинної традиції з її основним принципом – подільністю сімей. П. Чубинський аналізує правові звичаї українців щодо сімейної власності, особливо сімейних та спадкових поділів.

⁷ Ястребов В. Малорусские прозвища Херсонской губернии. Этнографический очерк В. Ястребова. Одесса, 1893.

⁸ Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России. *Оттиск из журнала «Киевская Старина»*. К., 1896. 19 с.

⁹ Чубинский П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. *Записки Русского географического общества по отделению этнографии*. СПб., 1869. Т. II. С. 679–715.

⁹ Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д.чл. П. П. Чубинским*. СПб., 1872. Т. VI. С. 29–80.

Вчений заклав вагому джерельну та дослідницьку базу для майбутніх поколінь дослідників етнографії, і звичаєво-правової культури зокрема.

Правовому регулюванню шлюбно-сімейних відносин в Російській імперії та Україні присвятили свої студії відомі історики права М. Калачов, Ф. Бариков, О. Смирнов, О. Кістяківський, І. Оршанський, П. Скоробогатий, О. Єфименко, В. Мухін, В. Демідов, М. Владимирський-Буданов та ін¹⁰. Крім того, в роботах істориків права простежується трансформація сімейного законодавства Російської держави.

О. Л. Боровиковський, який прослужив тривалий час суддею в Одеській судовій палаті, через руки котрого пройшло дуже багато справ, в т. ч. селянських, відібрав найхарактерніші з них та проаналізував. Результати цієї праці були опубліковані в його посмертному тритомному виданні «Звіт судді»¹¹, третій том якого присвячений саме селянським справам під назвою «Дела мужичьи». Дослідник розкрив основні проблеми суддів при розгляді селянських справ, серед них – плутанина в іменах і прізвиськах селян; неможливість з'ясувати істину через недовіру селян до судових органів; дилема, що стоїть перед суддями: судити за законом чи за звичаєм; неможливість з'ясування правомірності звичаю при посиланні на нього тощо.

В кінці XIX ст. активізується увага дослідників до особливостей шлюбно-розлучного процесу в Російській імперії. У своїх працях прямо чи опосередковано

¹⁰ Калачов Н. Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях. *Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*. Кн. 2. СПб., 1859. С.15–28; Бариков Ф. Обычаи наследования у государственных крестьян. СПб., 1862; Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. М., 1877; Кистяковский А. Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовному праву. К., 1878; *Його ж.* Волостные суды, их история, настоящая их практика и настоящее их положение. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край*. Т. 6. С.3–28; Оршанский И. Исследования по русскому праву, обычному и брачному. СПб., 1879; Скоробогатый П. Устройство крестьянских судов; Устройство волостных судов: Обычные формы крестьянского суда. М., 1880; Ефименко А. Исследования народной жизни. Обычное право. М., 1884; Мухин В. Обычный порядок наследования у крестьян: К вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению. СПб., 1888; Демидов В. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии. *Харьковский сборник*. 1891. Вып. 5. С. 53–92; 1895. Вып. 9. С. 100–128; Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. К., 1909.

¹¹ Боровиковский А. Отчет судьи: в 3 т. СПб., 1909.

теми розлучень торкалися дореволюційні юристи: С. Пахман, О. Загоровський, Я. Лудмер, Я. Абрамов, М. Руднев, В. Добровольський¹² та інші.

У працях правознавців церковно-державна модель шлюбно-сімейного права розглядалася різнобічно. З одного боку, досліджувалися загальні норми сімейного права, кодифіковані на момент їх опису, а з другого – вивчався процес історичного формування шлюбно-сімейних норм із найдавніших часів до початку ХХ ст.

Отже, в працях ХІХ – початку ХХ ст. розглядалися різні аспекти шлюбно-сімейних відносин, зокрема форми укладання і припинення шлюбу, правове поле, в якому існували шлюб і сім'я, внутрішньосімейні відносини, родинний побут, взаємодія народної, правової та церковної традицій.

Причому, в українській історіографічній традиції даного періоду довгий час панував стереотип, що селянський світ – це територія суцільної рутини, що українське селянство стояло осторонь прогресу та будь-яких нововведень. Офіційна цензура виключала матеріали, які не відповідали уявленням про традиційну патріархальну сім'ю. Коли етнограф Херсонщини В. Ястребов надіслав до редакції «Киевской старины» дослідження про дошлюбне спілкування молоді¹³, статтю опублікували у 1896 році, але при цьому вилучили фрагмент з інтимними подробицями сексуального життя молодих людей. Скоріш за все, редакція часопису з цензурних міркувань не допустила до публікації матеріали, що порушували підтримувані церквою норми дошлюбної поведінки.

В цілому ж, зазначимо, що кінець ХІХ – початок ХХ ст. в історичній науці можна вважати періодом накопичення матеріалу щодо шлюбно-сімейних відносин, коли з'являються видатні постаті та збірники, глибокі теоретичні праці та нагромаджується первинний матеріал. Для дореволюційної історіографії був

¹² Пахман С. Обычное гражданское право в России. СПб., 1879. Т. 2. Семейные права, наследство и опека; Загоровский А. О разводе по русскому праву. Х., 1884; Лудмер Я. А. Бабы стоны (Из записок мирового судьи). *Юридический вестник*. 1884. № 11. С. 446–467; Абрамов Я. Развод. СПб., 1900; Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака. *Христианское чтение*. 1902. № 2. С. 231–246; Добровольский В. Брак и развод. СПб., 1903.

¹³ Руденко Н. В. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка. *Південна Україна. ХVІІІ–ХІХ ст.* Запоріжжя, 2000. № 1 (7). С. 49.

характерний описовий і публіцистичний ухил в осмисленні накопичених фактів. Хоча деякі дослідники у своїх розвідках вже тоді критикували пережитки традиційного сімейного укладу та стояли на європейських позиціях, відмічаючи нові елементи шлюбно-сімейних відносин.

У другий період історіографії (1919–1989 рр.) фактично поза увагою дослідників залишилися питання інституту шлюбу як частини церковної традиції. Це пояснюється негативним ставленням радянської влади до церкви взагалі, а також тим, що сімейні відносини віднині перебували під ідеологічним впливом держави, яка активно пропагувала створення нового типу сім'ї – «соціалістичної». Радянські вчені обґрунтовували марксистсько-ленінські погляди на роль сім'ї у суспільстві. Одним із найважливіших векторів культурної політики Радянської держави була її антирелігійна спрямованість.

Радянською історичною наукою до кінця 1980-х рр. усе, що стосувалося повсякденності, розглядалося з ідеологічних позицій, вважалося другорядним, неважливим і таким, що не становить цінності для історичної науки.

У перші роки радянської влади з'явилися роботи з виразним ідеологічним спрямуванням. До таких праць слід віднести дослідження С. Матюшенка, Я. Бранденбурзького, Г. Железнодорожського, В. Нікольського¹⁴, в яких проаналізовано інститут шлюбу і розлучення попередніх епох, але зроблено це з точки зору їх невідповідності вимогам пролетарської держави.

Критиці було піддано інститут церковного шлюбу і роль жінки в християнстві в працях В. Ковальова, Ю. Когана, В. Потапової¹⁵. Автори зазначили, що церква освячувала рабське становище жінки в сім'ї, викривали недоліки патріархального родинного укладу, натомість пропагуючи соціалістичну модель сім'ї.

¹⁴ Матюшенко С. П. Шлюб і розлука на Радянській Україні : книга. К., 1924; Бранденбургский Я. Н. Брак и его правовые последствия. М., 1926.; Железнодорожский Г. Подружжя та розвід. Х., 1927; Никольский В. К. Семья и брак в прошлом и настоящем. М., 1936.

¹⁵ Ковалев В. Н. Историческое развитие быта женщины, брака и семьи. М., 1931; Коган Ю. О церковном браке. М., 1940; Потапова В. А. Отношение религии к женщине. Ставрополь, 1954.

Але 60–70-ті роки ХХ ст. позначились поживанням зацікавленості до шлюбно-сімейних відносин. В цей час з'являються праці етнографів, фольклористів, дослідників матеріальної культури. Серед етнографічних розвідок слід назвати праці О. Кравець, О. Кувеньової, Н. Здоровеги, П. Дарманського¹⁶ та ін., які дослідили сімейні традиції і побут в Україні. В. Борисенко та Н. Гаврилюк в своїх роботах виділили специфіку сімейної обрядовості південноукраїнського регіону¹⁷.

Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. внутрішньосімейні відносини, шлюбні звичаї українців та родинні обряди дослідив у монографії етнограф та історик О. Пономарьов¹⁸, що стало важливою віхою у розвитку історії сім'ї, як напряду соціальної історії в Україні. Особливо важливим було те, що науковець показав розвиток шлюбно-сімейних відносин у динаміці, розглянувши час від ХІХ ст. до 80-х рр. ХХ ст., а також звернув увагу на деякі аспекти родинного побуту Півдня України.

Отже, в радянський період історіографії джерела дореволюційної шлюбно-сімейної культури не були предметом всебічного вивчення, сімейні відносини перебували під ідеологічним впливом держави, обґрунтовувалися марксистсько-ленінські погляди на роль сім'ї в суспільстві. Шлюб, сім'я, внутрішньосімейні взаємини перебували переважно в колі досліджень етнографів і фольклористів.

Третій період історіографії – з 1989 р. до сьогодні – пов'язаний з відродженням та розбудовою української незалежної держави. В цей же час поступово відроджується релігійна культура народів. У свідомість людей поступово проникає думка про пріоритетну роль церкви в розвитку духовної культури, морально-етичних норм і цінностей. Різноманітні прояви повсякденного життя, які довгий час знаходилися на периферії наукового

¹⁶ Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис. К., 1966; Кувеньова О. Свята та обряди Радянської України. К., 1971; Здоровега Н. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К., 1974; Дарманський П. Обряд у житті людини. К., 1974.

¹⁷ Борисенко В. Нова весільна обрядовість у сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України). К., 1979; Гаврилюк Н. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядовости украинцев). К., 1981.

¹⁸ Пономарев А. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. К., 1989.

інтересу, нині переміщуються в центр уваги вчених. Дослідники історії повсякденності занурюються в аналіз невеликих спільнот: сім'ї, парафії, населеного пункту, школи, вулиці, міського кварталу, домашнього побуту, довкілля тощо.

У результаті досліджень останніх десятиліть сім'я постала перед істориками як своєрідне перехрестя соціальних, економічних, політичних і демографічних процесів. Головним же здобутком стало те, що сім'я почала розглядатися як мінливий процес, а не як закостенілий, консервативний суспільний організм.

Особливостям шлюбно-сімейних відносин українців кінця XIX – початку XX ст. присвятив свою монографію львівський дослідник Р. Чмелик¹⁹, який розглянув історичні аспекти малої української сім'ї, структуру сім'ї, а також увесь спектр її функцій: економічну, виховну, етнічного відтворення, природного відтворення, сексуально-емоційну, експресивно-рекреаційну. В праці досліджуються конкретні загальноукраїнські та локальні сімейні звичаї.

Не можна оминути увагою роботи М. Гримич, присвячені традиційному світогляду і звичаєво-правовій культурі українців²⁰. Дослідниця глибоко проаналізувала етнопсихологічні константи українців, шлюбно-сімейні звичаї і обряди, інститут власності, а також систему споріднення в традиційній українській культурі.

У галузі дослідження історії розвитку сім'ї плідно працює полтавська дослідниця І. Петренко²¹. Історикиня вперше у вітчизняній історичній науці проаналізувала закономірності становлення і розвитку шлюбно-сімейних відносини православного українського населення XVIII ст.

¹⁹ Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (Структура і функції). Львів, 1999.

²⁰ Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. К., 2004.

²¹ Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. Полтава, 2009; *Її ж.* Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. У 2 ч. Полтава, 2010.

Дослідниця О. Кісь на засадах гендерного підходу здійснила перше в Україні комплексне історико-етнологічне дослідження становища жінок у середовищі українського селянства²². Державній регламентації шлюбно-сімейних відносин у 1920–1930-і рр. присвятила монографію Т. Лахач²³. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців дослідила І. Ігнатенко²⁴. В. Борисенко досліджувала суспільний статус українки, її роль у правовій культурі народу, побут і дозвілля жінки в традиційній етнокультурі²⁵. А. Лохматова розглядала сім'ю як невід'ємну складову соціально-побутового та культурно-демографічного повсякдення українського селянства²⁶. Л. Слюсар дослідила окремі аспекти еволюції шлюбу в Україні XVII – початку XX ст²⁷. М. Маєрчик спробувала простежити зміни в рецепціях і практиках дошлюбного інтимного життя, що відбувалися наприкінці XIX і на початку XX ст. в середовищі українського селянства²⁸. Дослідниці Т. Грушева, А. Рябчевська, А. Сєденкова звернули увагу на соціальний статус жінки в радянській Україні у 1920-ті рр.²⁹

Еволюції української селянської сім'ї у свої роботах побіжно торкаються сучасні українські дослідники В. Калініченко, О. Михайлюк, Ю. Присяжнюк³⁰.

²² Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.). Львів, 2012.

²³ Лахач Т. Державна регламентація шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920–1930-х років. Полтава, 2014.

²⁴ Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. Х., 2017.

²⁵ Борисенко В. Побут і дозвілля українки в традиційній етнокультурі / Валентина Борисенко / Українки в історії К., 2005. С. 18–26.

²⁶ Лохматова А. І. Селянська сім'я пореформеної України: побутово-демографічні аспекти (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 6 : Історичні науки : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 6. С. 225–229.

²⁷ Слюсар Л. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 2. С. 62–72.

²⁸ Маєрчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку XX століття: Конструювання традиційних норм. *Етнографія статевого життя й тілесності: Збірник статей / уклад., наук ред. О. Боряк, М. Маєрчик. К., С. 55–67.*

²⁹ Грушева Т., Рябчевська А., Сєденкова А. Соціальний статус жінки в радянській Україні у 20–30-ті рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, 2017. Вип. 47. С. 122–126.

³⁰ Калініченко В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). Х., 1991; Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси. Дніпропетровськ, 2007; Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст. : еволюція,

Окремі аспекти шлюбно-сімейних відносин на Півдні України кінця XIX – першої чверті XX ст. розглянули наступні дослідники. Запорізькі науковці Ф. Турченко і Г. Турченко³¹ дослідили вплив модернізаційних процесів на сімейні стосунки селян південноукраїнського регіону. Запорізький дослідник О. Приймак в своїх роботах розглянув класифікацію та функції селянської родини, а також розкрив головні аспекти соціального повсякдення селянських сімей Південної України³². Урбанізаційні процеси на Півдні та їх вплив на життя селян проаналізувала в своїх працях дослідниця В. Константинова³³. Л. Іваннікова висвітлила процес розвитку історії фольклористики та етнографії Південної України, виділила найвидатніші постаті збирачів, видавців та дослідників фольклорно-етнографічного матеріалу³⁴. Деякі аспекти побуту селянської родини в роки Першої світової війни розглянув О. Ігнатуша³⁵. Н. Петрова дослідила систему дошлюбного спілкування молоді і традиційну весільну обрядовість Одещини³⁶. В. Бобков приділив увагу історії розвитку статистичної справи у Таврійській губернії в XIX – на початку XX ст. та ввів до наукового обігу відомості про численних суспільних, культурних, політичних діячів Півдня України³⁷.

ментальність, традиціоналізм. Черкаси. 2002; Його ж. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси, 2007.

³¹ Турченко Ф., Турченко Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. К., 2003.

³² Приймак О. Соціальне повсякдення південноукраїнської селянської родини періоду ринково-капіталістичної трансформації. *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2011. № 11. С. 121–130; Його ж. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть. Запоріжжя, 2012.

³³ Константинова В. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). Запоріжжя, 2011; Її ж. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя, 2010.

³⁴ Іваннікова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії. Запоріжжя, 2008. 292 с.

³⁵ Ігнатуша О. М. Запорізький край в роки Першої світової війни. *Сумська старовина*. 2009. XXVIII–XXIX. С. 142–151.

³⁶ Петрова Н. Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20–80-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2004.

³⁷ Бобков В. Статистики Таврійської губернії (XIX – початок XX століття): Бібліографічний показник / Під ред. і вступ. ст. А. А. Непомнящего. Сімферополь, 2004.

Науковець О. Черемісін дослідив еволюцію бюджетної політики міського самоврядування Півдня України, в тому числі і стосовно міських сімей³⁸.

Дослідниками А. Шевченко, Р. Калюжним та І. Петренко охарактеризовано роль православної церкви у регулюванні шлюбно-сімейних відносин в Російській імперії на прикладі Південної України останньої чверті XVIII ст.³⁹. Науковці доводять, що у зв'язку з посиленням ролі самодержавства і Російської православної церкви у Південній Україні звичаєве право поступово відмирає, а шлюбно-сімейні відносини все більше стають компетенцією церковної влади. У своїй дисертації сімферопольська історикиня Д. Аверіна-Лугова⁴⁰ розглянула повсякдення городян Криму, торкаючись деяких сімейних аспектів.

У працях відомого дослідника історії Російської православної церкви на Півдні України наприкінці XVIII – початку 60-х рр. XIX ст. І. І. Лимана приділено увагу ролі церкви в регулюванні шлюбно-сімейних відносин⁴¹.

Аналогічні зрушення відбулися на всьому пострадянському просторі. Нова парадигма історії сім'ї розроблялась російськими вченими Н. Пушкарьовою, Б. Мироновим, Ю. Гончаровим, А. Вишневським⁴², білоруськими дослідниками І. Єкадумовою, Н. Носевичем⁴³ та іншими.

³⁸ Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон : «Олімпіус», 2017. 582 с.

³⁹ Шевченко А. Є., Калюжний Р. А., Петренко І. М. Регулювання православною церквою шлюбно-сімейних відносин (на прикладі Південної України останньої чверті XVIII ст.). *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2011, № 3 (46). С. 42–48.

⁴⁰ Аверіна-Лугова Д. Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Сімферополь, 2009.

⁴¹ Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Запоріжжя, 2004; *Його ж.* Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя, 2004; *Його ж.* Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.* 2000. Вип. 5.

⁴² Пушкарєва Н. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.). М., 1997; Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): в 2 т. СПб., 1999; Гончаров Ю. Городская семья второй половины XIX – начала XX в. Барнаул, 2002; Вишневский А. Демографическая модернизация России, 1900–2000. М., 2006.

⁴³ Екадумова И. Семейно-брачные отношения в контексте актуальных проблем демографической безопасности Республики Беларусь. *Научные труды Республиканского института высшей школы. Философско-гуманитарные науки: сб. науч. ст.* В 2 ч. Ч. 1. Вип. 10 / под ред. В. Ф. Беркова. Минск, 2011. С. 39–46; Носевич В. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. Минск, 2004.

Серед зарубіжної історіографії показовими є праці Р. Зідера та М. Любарта⁴⁴, які дослідили історію європейської родини протягом XVIII – XX ст. та розглянули питання про перспективи розвитку сім'ї в умовах «постіндустріального» суспільства. Французький історик Ф. Арьєс⁴⁵ приділив увагу емоційним аспектам сімейного життя, дослідив трансформацію суспільних уявлень про дитинство як життєвий етап, а також простежив еволюцію європейської організації освіти, як чинника соціалізації дитини. Американська дослідниця Л. Абрамс запропонувала нетрадиційний погляд на європейську історію XIX ст. і різноманіття жіночих ролей⁴⁶. Науковий інтерес також представляє робота Б. Енгел, яка досліджує сімейні відносини у Російській імперії другої половини XIX – початку XX ст., спираючись на широке коло архівних джерел⁴⁷.

Отже, проаналізовані наукові студії з 1989 р. до сьогодення свідчать про зростання зацікавленості вчених таким напрямком соціальної історії, як дослідження повсякденності, зокрема, приватного, непублічного життя людей, звернення до стереотипів поведінки і ціннісних орієнтацій, що сприяє появі історичних розвідок на мікро- і макрорівні.

Однак, і в сучасних дослідженнях відчувається інерція романтизації сторічної давнини. Критику такого анахронізму зустрічаємо у рецензії Ярослава Грицака на згадувану працю львівського дослідника Романа Чмелика «Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (структура і функції)». Рецензент зазначає, що автор, спираючись на дуже вибірккову і фрагментарну статистику, без жодного застереження висловлює узагальнююче твердження: невеликий відсоток позашлюбних дітей пояснювався

⁴⁴ Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.). М., 1997; Любарт М. Семья во французском обществе XVIII – начала XX века. М., 2005.

⁴⁵ Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. Екатеринбург, 1999.

⁴⁶ Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи. 1789–1918. М., 2011.

⁴⁷ Engel B. Breaking the Ties That Bound: The Politics of Marital Strife in Late Imperial Russia. Cornell, 2011.

високою моральністю української громади, сім'ї та особистості⁴⁸. Я. Грицак дорікає автору за дублювання деяких народницьких міфів і порівнює Р. Чмелика із Робінзоном Крузо, «який ніде не був, нічого не бачив, але готовий з патріотичним запалом повторювати історії про свій рідний острів, почуті від тубільця П'ятниці»⁴⁹.

Випадок «народницького» анахронізму вбачаємо в тому, яким способом видавництво «Либідь» у 2006 році перевидало цінну двотомну працю священика та етнографа Марка Грушевського «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу»⁵⁰, у свій час видану в 1906 та 1907 роках у Львові зусиллями Наукового товариства імені Тараса Шевченка у серії «Матеріали до українсько-руської етнології». Достеменно не відомо, з яких міркувань, але видавці у 2006 році вилучили низку підрозділів, серед яких найяскравіші назви лунали так: «Секелення», «Полові зносини під час місячки», «Початки полового життя і полові зносини взагалі», «Чортики з людського сімени», «Чому не хочуть мати дітей? Убожество», «Яких уживають способів, щоби не було дітей...», «Хлопці піддурюють дівчину і по черзі ходять до неї», «Як чується дівчина, якій проломано калину?», «Мужеське насінє» і т. д., про що ні в передмові, ні в коментарях до перевидання не попереджено. Отже, сучасний читач з волі видавництва позбавлений можливості знайомитися з найбільш новаторською частиною праці. І тільки завдяки наполегливості етнологині Ірини Ігнатенко у 2017 році видавництвом «Інтелектуальна книга» в повному обсязі було перевидано два томи унікальної праці Марка Грушевського та Зенона Кузелі «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу»⁵¹, завдяки чому є змога ясніше уявити реальну картину родинного життя та побачити зміни, що відбувались у сім'ях селян кінця XIX ст.

⁴⁸ Грицак Я. Історія від П'ятниці. *Український гуманітарний огляд*. К. : Критика, 2002. Вип. 7. С. 52–53.

⁴⁹ Там само. С. 67.

⁵⁰ Грушевський М. Ф. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / упоряд. і авт. післям. Я. Левчук. К. : Либідь, 2006. 256 с.

⁵¹ Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1906–1907 рр. Київ : Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 1. 234 с. ; Ч. 2. 196 с.

Втім, у сучасній історіографії намічені важливі напрямки вивчення історії шлюбно-сімейних відносин в руслі історико-антропологічних, демографічних і юридичних проблем. Це є ознакою зміни пріоритетів у сучасній історичній науці – від політичної й економічної проблематики до соціальної і приватної.

У зв'язку з антропологічним поворотом у сучасній історичній науці і зародженням нового напрямку досліджень – соціальної історії та повсякденності все частіше об'єктом зацікавлення вчених стають шлюбно-сімейні відносини. Однак узагальнюючої фундаментальної праці з цієї проблеми стосовно Півдня України кінця XIX – першої чверті XX ст. досі не створено.

1.2. Джерельна база роботи

Внаслідок проведення архівної евристики з'ясовано, що потенційна джерельна база розпорошена по численних фондах таких установ: центральні архіви (Центральний державний історичний архів України, м. Київ; Центральний архів вищих органів влади та управління України; Центральний державний архів громадських об'єднань України; Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України; Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського; Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського), обласні архіви (Державний архів Дніпропетровської області; Державний архів Запорізької області; Державний архів Миколаївської області; Державний архів Херсонської області; Державний архів Одеської області) та Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

Джерельну базу нашого дослідження складають такі групи документів:

- 1) законодавчі акти;
- 2) матеріали статистики;
- 3) матеріали судової та адміністративної практики (рішення судів, комісій, сільських сходів, громадських урядів, спеціальних комісій тощо); документи релігійних інституцій;

- 4) матеріали періодичних видань;
- 5) етнографічні джерела;
- 6) наративні джерела.

Законодавчі та урядові акти, постанови, рішення становлять першу групу джерел. Аналіз сімейних і майнових відносин у селянській родині, умов вступу в шлюб, прав та обов'язків кожного з членів сім'ї, положень про спільну сімейну власність базуватиметься на положеннях з X тому, частини I Цивільного законодавства Російської імперії⁵².

Шлюбно-сімейні відносини в радянський період підпали під вплив кількох установ, а саме: наркоматів внутрішніх справ, юстиції, праці, освіти, земельних справ, охорони здоров'я та інше. Це суттєво вплинуло і на вибір джерельної бази.

Інформація про державну регламентацію шлюбно-сімейних відносин міститься у збірнику «Декреты советской власти», за якими можна прослідкувати основні моменти перетворень, що стосувались родинних стосунків. «Збірник законів і розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України і уповноважених РСФРР (1919–1924)» містить акти про поліпшення матеріального стану родин, члени яких входили до робітничо-селянської Червоної Армії, документи про боротьбу з дитячою безпритульністю і таке інше. Користуючись матеріалами збірників Наркомату юстиції УСРР, а з 1922 р. – Наркомату внутрішніх справ УСРР⁵³, можна відстежити поступове розмежування і відокремлення функцій держави і церкви, зокрема введення нових свят, початок ведення реєстрації актів громадського стану та інше. Наведені матеріали дають змогу прослідкувати поступову монополізацію радянською владою державною контролю над шлюбно-сімейними відносинами.

Грунтовну основу для забезпечення цілісності розмови про еволюцію сімейних відносин кінця XIX – першої чверті XX ст. надають дані статистики, а саме, матеріали переписів населення 1897 р., 1920 р., 1923 р., 1926 р.; подвірні

⁵² ПСЗ Российской империи. Т. X. Ч. 1: Свод законов гражданских. СПб., 1900.

⁵³ Церковь и государство. Сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного отдела Н.К.Ю. Х., 1922. Вып. 4.

описи, які здійснювали земські управи різних губерній⁵⁴; статистичні описи повітів та губерній⁵⁵; статистичні збірники, що містять певну інформацію щодо природного руху населення у XIX – першій чверті XX ст.

Статистичні дані про кількість розлучень по єпархіям Російської імперії містяться у відомостях про шлюбнорозлучні справи до щорічних звітів обер-прокурора Синоду за 1884, 1886, 1888–1889, 1892–1893, 1896–1897, 1899, 1901, 1905, 1906, 1907, 1908, 1911, 1912, 1914 рр.

Системні статистичні дослідження шлюбно-сімейних відносин в Україні були започатковані Демографічним інститутом, який був створений 1 січня 1919 року за постановою Соціально-економічного відділу Української академії наук. Директором інституту був призначений М. В. Птуха. Статистик збирав і досліджував першоджерела та довідкову літературу з історії демографічної та статистичної науки. Частина зібраних і розроблених ученим матеріалів стосується дослідження сім'ї у вимірах статистики і міститься в його особовому фонді в Інституті архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського⁵⁶.

Демографічний інститут був першою у світі науково-дослідною установою демографічного спрямування, до якої ввійшли демографи, які раніше працювали службовцями в органах державної статистики, чи у складі кафедр політичної економії, статистики, соціології. Кількісний склад штатних працівників інституту не перевищував п'ятнадцяти осіб, серед яких демографічними дослідженнями шлюбних відносин займались Ю. Корчак-Чепурківський, П. Путоход, М. Трацевський⁵⁷. Статистики видали низку праць і статей, в яких опублікували

⁵⁴ Свавицкие З. М. и Н. А. Земские подворные переписи 1880–1913. Поуездные итоги. М., 1926.

⁵⁵ Сборник Херсонского земства. 1890. № 5 : 1) Статистическое описание Херсонского уезда. С. 97–144; 2) Статистика движения населения Херсонской губернии в 1887 году. С. 1–11.

⁵⁶ Птуха М. В. Брачность народонаселения. Индексы брачности. 1910 – 1922 гг. *ІА НБУВ*. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 5. 483 арк.; *Його ж.* Брачность народонаселения. Монография. 1919 – 1922 гг. *ІА НБУВ*. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 6. 216 арк.; Проект обследования быта сельского населения Украины. 1924 г. *ІА НБУВ*. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 55. 3 арк.; Улицкий Я. Основные вопросы статистики семей (краткие тезисы диссертации). Б/д. *ІА НБУВ*. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 74. 11 арк.

⁵⁷ Трацевський М. Народженість людності на Україні. *Праці Демографічного інституту*. Т. IV. X., 1926. С. 69–112; Путоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку. *Праці Демографічного інституту*. Т. IV. X., 1926. С. 1–68; Путоход П.,

свої власні розрахунки щодо природного руху українського населення, коефіцієнти народжуваності, шлюбності, розлучності та смертності, що стосуються періоду кінця XIX – першої чверті XX ст. Завдяки їх діяльності українська демографічна наука у 1920–1930 рр. зробила суттєвий крок уперед. У дослідженнях інституту брали участь і позаштатні працівники, найвідомішим з яких був Арсеній Хоменко⁵⁸.

Результати роботи Інституту узагальнені у 14 томах «Праць Демографічного інституту», перший з яких було видано у співпраці із працівниками ЦСУ УСРР під назвою «Матеріали щодо природного руху населення та санітарної статистики за 1867–1914 рр.»⁵⁹. Фахівці здійснили масштабне ретроспективне дослідження із залученням дореволюційних даних. Чисельні показники по дев'яти українських губерніях у цьому виданні були проаналізовані, систематизовані, за необхідності виправлені та доповнені демографами. Беручи до уваги різні статистичні джерела імперського періоду, ми більшою мірою все ж будемо посилатись на збірник «Матеріали щодо природного руху населення України 1867–1914 рр.», адже фахівцями по можливості були виправлені помилки і неточності, допущені попередниками, і вміщені в збірнику дані ми вважаємо найбільш повними і правильними.

Основним статистичним виданням в 20-ті роки XX ст. було «Статистика України», що виходило з 1922 р. у вигляді окремих томів та випусків. Тематика статистичних даних стосувалася сільського господарства, промисловості, праці, транспорту і зв'язку, обміну, торгівлі, фінансів, освіти, охорони здоров'я та інше⁶⁰. У ряді серій вийшло 209 випусків, як статистичних матеріалів, так і

Трацевський М. Шлюбність на Україні. *Демографічний збірник*. Праці демографічного інституту. Т. VII. К., 1930. С. 84–195; Дмитровський В. Розлуки на Україні. 1924–1926. Х., 1928; Корчак-Чепурковский Ю. О. Браки и разводы на Украине в 1925 г. Ю. А. Корчак-Чепурковский. *Избранные демографические исследования* / ред. В. С. Стешенко. М., 1970. С. 112–124.

⁵⁸ Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.12.1926 р. Х., 1927.

⁵⁹ Матеріали щодо природного руху населення України. 1867–1914 рр. *Праці Демографічного інституту УАН*. Т. I. К., 1924.

⁶⁰ Нерод В.О. Історія у вимірах статистики : огляд статистичних публікацій в Україні, 1919–1990. К., 1998. С. 8.

самостійних монографій. Шлюбно-сімейні відносини можна дослідити за серією «Демографія», яка містить інформацію про природний рух населення України.

Узагальнюючі статистичні відомості можна отримати зі статистичних щорічників та довідників «Україна». Найбільш змістовні дані про населення України за переписом 1926 р. подано у щорічнику за 1927 р. У даному виданні наведені порівняльні підсумки переписів 1897 і 1926 років, віковий, національний склад та ін. Також характеризується рух населення республіки у 1889–1914 рр. і 1924–1927 рр., а саме, народжуваність, смертність і приріст населення, шлюби і розлучення⁶¹.

Вагомими статистичними джерелами у дослідженні демографічних процесів селянської сім'ї виступають переписи населення. Перший Всесоюзний перепис 1920 р. для статистів був найважчим випробуванням, оскільки територія України досі була охоплена вогнем боротьби різних військово-політичних сил. Не раз траплялося, що зібраний матеріал знищували. Перепис 1923 р. був проведений за більш сприятливих умов на всій території УСРР, але охопив лише міське населення (міст та міських селищ). Другий Всесоюзний перепис 17 грудня 1926 р. виконав завдання не досягнуті попереднім обліком, адже охопив усі соціальні стани. Можливість його проведення в зимовий період – час найбільшого спокою та звичайного розміщення населення – дало оптимальні можливості для наявного обліку⁶². Перепис тривав два тижні в селах й тиждень у міських поселеннях. Попередні підсумки були опубліковані 1927 року, короткі результати – у 1927–1929 роках, а повні результати – у 56 томах у 1928–1933 роках.

У 1924 році Центральне статистичне управління у Москві видало Збірник статистичних даних по Союзу РСР (1918–1923 рр), де підбило підсумки своєї 5-річної статистичної роботи. Дане видання має характер статистичного довідника і містить основні результати попередньо проведених переписів та досліджень,

⁶¹ Територія та населення (демографія). *Україна 1927. Статистичний щорічник*. Х., 1929. С. 19–74.

⁶² Мазур І. В. Радянські переписи населення 20-х рр. XXст.: програми, принципи та основні характеристики. *Історія: збірник праць*. 2009. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5212.html>

зокрема дані природного руху населення по губерніям Європейської Росії у довоєнний час⁶³.

У 1922–1929 роки важливим інформативним статистичним джерелом виступають матеріали вибірових весняних та осінніх переписів селянських господарств, що проводились кожного року і враховували, в тому числі, чисельність селянського населення. Кожен перепис був масштабною статистичною операцією, під час якої понад 500 тис. господарств підлягали опитуванню протягом двадцяти діб. Остаточні підсумки оприлюднювали вже за півтора місяці з моменту початку перепису⁶⁴.

При дослідженні демографічної поведінки селян Півдня України ми більшою мірою користуватимемося виданням «Статистика України. Серія 2. Демографія» з 1924 по 1929 рік. На нашу думку, ці видання найбільш повно і систематично висвітлюють природний рух населення України в 20-ті роки ХХ ст.

Вибіркові статистичні дані про природний рух населення в окремих регіонах Півдня України містяться у фондах обласних архівів України⁶⁵.

Стосовно матеріалів судової та адміністративної практики показовими є фонд Одеської судової палати (ЦДІАК, ф. 348) та фонд Херсонської духовної консисторії (ДАОО, ф. 37), які містять огляди сімейних судових справ, клопотання прихожан про дозвіл взяти другий шлюб, розлучитися тощо.

Залучено матеріали окружних судів (ДАХО, ф. 206; ДАОО, ф. 635; ДАДО, ф. 177), матеріали з'їздів мирових суддів (ДАХО, ф. 286; ДАОО, ф. 31), волосних правлінь та судів (ДАЗО, ф. 97; ДАМО, ф. 9), матеріали відділів записів актів громадянського стану (ДАМО, р. 44, р. 94; ДАХО, р. 430), народних судів (ДАЗО, р. 1039, р. 1049, р. 1204, р. 1382; ДАДО, р. 2831), в яких розглядались сімейні суперечки, питання незаконного шлюбу, зустрічались вироки з приводу сімейних

⁶³ Сборник статистических сведений по Союзу ССР 1918–1923. *Труды Центрального статистического управления*. Т. 18. М., 1924. 481с.

⁶⁴ Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження) : автореф. дис. д. і. н. : 07.00.06. Дніпропетровськ, 2008. С. 24.

⁶⁵ ДАОО.Ф. Р- 9. Оп. 1. Спр. 115, 163; ДАМО. Ф. Р- 94. Оп. 1. Спр. 124, 125. 126, 127, 128; ДАЗО. Ф. Р-1363. Оп. 1. Спр. 19; ДАДО. Ф. Р-2880. Оп. 1. Спр. 1, 2.

питань, статистичні відомості про соціально-економічний стан волості, дані природного руху населення та інше.

Одним з результатів діяльності селянських волосних судів на Півдні України є величезний масив матеріалів, що містяться в семи томах «Праць Комісії з перетворення волосних судів», четвертий і п'ятий томи яких присвячено українським губерніям (Київській, Полтавській, Катеринославській та Харківській)⁶⁶. Комісія була створена в 1871 році для з'ясування причин недосконалої роботи селянських судових органів. В нашому розпорядженні також маємо виписки з цих «Праць...», що були зафіксовані на окремих аркушах співробітниками Академії наук УРСР та містяться в 25 конвертах з тематичними назвами в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського⁶⁷. В нашому розпорядженні також знаходяться рішення волосних судів Катеринославської губернії за 1870–1871 рр., які зберігаються в архіві О. Ф. Кістяківського в ІР НБУВ⁶⁸.

Судові позови селян південноукраїнського регіону кінця XIX – початку XX ст. з приводу непорозумінь у шлюбно-сімейних відносинах малюють зовсім нетрадиційну картину: дошлюбні стосунки, незареєстровані шлюби, подружні зради, бажання розірвати шлюб, сімейні сварки, позашлюбні діти, подвійні шлюби та ін. Дані, які отримуємо зі змісту судових справ, що розглядались духовними та громадськими судами, розбігаються з тією картиною, яку малює нам церковна та державна статистика.

В дослідженні задіяно книги шлюбних обшуків та інші шлюбні документи дорадянського часу (ДАЗО, ф. 131, ф. 127, ф. 126, ф. 187; ДАХО, ф. 111, ф. 259), які розширюють характеристику шлюбно-сімейних відносин на Півдні України наприкінці XIX – початку XX ст.

В роботі задіяні матеріали 1-го фонду (Центральний комітет Комуністичної партії України) Центрального державного архіву громадських

⁶⁶ Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. Т.IV. Харьковская и Полтавская губернии. СПб., 1873; Т.V. Екатеринославская и Киевская губернии. СПб., 1874.

⁶⁷ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1097 (I + II).

⁶⁸ ІР НБУВ. Ф. 61. № 1310.

об'єднань України, що містять дані про роботу жінвідділів Півдня України у 1920-х роках⁶⁹. Також використано матеріали Народного комісаріату внутрішніх справ щодо діяльності відділів загсів на території України і в південноукраїнському регіоні⁷⁰.

Важливим елементом джерельної бази є періодичні видання, зокрема, дореволюційні газети «Рада», «Известия Ананьевского уездного земства», «Николаевская газета», «Маленькие одесские новости», «Юг», «Народна справа», «Село», «Южанин» та ін.; публікації часопису «Киевская старина», журналу «Юридический вестник» та ін. У виданнях дореволюційної періодики можна натрапити на дописи чи статті громадських діячів, що стосувались відносин батьків з дітьми, необхідності поширення освіти тощо. Загалом періодика Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. була небагатослівна щодо сімейних питань, чого не можна сказати про пресу радянського періоду. В кожному номері газет «Радянське село», «Звезда», «Змичка», «Червоний плугар», «Червоне село», «Червоний селянин» та ін. йшла агітація щодо «розкріпачення жінки», необхідності якнайшвидшого відмежування церкви від реєстрації актів громадського стану, агітація молоді до активного громадського життя, навіть всупереч волі батьків тощо. Особливий інтерес викликають рубрики, де публікувалися дописи самих селян. Переглядаючи селянські скарги до редакцій газет 1920-х років, знаходимо цілу хроніку інтригуючих випадків з сімейного життя селян. Незважаючи на крикливість, компанійщину, декларативність і навіть зайве експериментаторство радянської періодики, щільне скупчення дописів та статей з селянського побуту дає набагато більшу можливість досліднику для реконструкції сімейних відносин.

До етнографічних джерел відносимо прислів'я та приказки, що дають можливість дізнатись про вже сформовані віками усталені в народі уявлення щодо

⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 348, 349, 835, 1572, 1785, 2265, 2665, 2714.

⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 192, 553, 1063, 1064, 1072, 2210, 2212; Оп. 2. Спр. 253, 263, 264, 265, 266, 267, 269, 270, 290, 1045, 1124, 1130, 1131; Оп. 3. Спр. 1043, 1044.

сімейних стосунків та шлюбу, ставлення в селянському середовищі до неодруженої молоді та розлучень⁷¹.

Етнографічною комісією при ВУАН на чолі з А. Лободою у 1920-ті роки вивчення етнографії та фольклористики в Україні було поставлено на наукову основу. З метою проведення наукових досліджень розроблялись спеціальні програми для вивчення селянського побуту. В низці програм, що зараз зберігаються в Інституті мистецтвознавства і фольклористики ім. М. Т. Рильського, містилось багато запитань стосовно шлюбно-сімейних відносин, родинних звичаїв, народних правових понять, релігійності, побуту селян⁷² тощо.

В дослідженні також використано матеріали етнографічних розвідок на Півдні України: матеріали, зібрані етнографами кінця XIX – початку XX ст., а саме О. Маркович, І. Бесарабою, С. Чернявською⁷³ та іншими; матеріали, зібрані працівниками Одеської комісії краєзнавства (науково-дослідна установа при ВУАН) у 1920-х роках⁷⁴; залучено сучасні опубліковані матеріали Усної історії Степової України, які були зібрані експедиціями Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізьким відділенням Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Інститутом усної історії Запорізького національного університету впродовж 1999–2007 років, а також неопубліковані етнографічні матеріали, що містяться в Рукописному відділенні Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України.

⁷¹ Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис К., 1993.

⁷² *ІМФЕ НАНУ*. Ф. 1–3. Спр. 65, 68, 71, 73, 76, 84, 86, 87, 89, 95.

⁷³ Маркович Е. Свадебные песни в Елисаветградском уезде. *Степ.* Херсон, 1886. С. 160–234; Бессараба И. Материалы для этнографии Херсонской губернии. *Сборник отделений русского языка и словесности императорской Академии Наук*. Петроград, 1916. Т. XCIV. С. 1–568; Чернявская С. Обряды и песни села Белозерка Херсонской губернии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Вып. 1. Харьков, 1893. Т. 5. С. 82–166.

⁷⁴ *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2-3: Єгоров Є. С. Великі-Копані (на Херсонщині). С. 30–36; Кветко С. І. Весільні звичаї і пісні у болгар на Херсонщині. (Село Тернівка на Миколаївщині). С. 53–7; Миколук А. Село Ново-Збур'ївка. (Етнографічні матеріали). С. 94–98; Сікиринський О. Українське весілля (с. Глибокояр Тираспільської округи); Юрківський Б. В. Весільний обряд у селі Дуфінці на Одещині. С. 36–40.

Наративні джерела (селянські щоденники та листи) було виявлено та введено до наукового обігу завдяки зусиллям вчених кафедри джерелознавства, історіографії та спеціальних історичних дисциплін Запорізького національного університету та завдяки діяльності Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького і його засновника Анатолія Васильовича Бойка, видатного українського вченого, доктора історичних наук. Під його керівництвом щороку організовувались комплексні історико-археографічні та етнографічні експедиції у селах південноукраїнського регіону, збирались спогади літніх селян, що дало змогу залучити до наукового обігу нові історичні джерела. Завдяки копіткій праці таких дослідників, як В. І. Мільчев, С. М. Білівненко, В. М. Чоп, Н. І. Швайба, Р. Л. Молдавський, Т. І. Молдавська та інших вдалось зберегти величезний пласт народної культури та історії Південної України.

Найбільш вражаючим результатом цих експедицій стало виявлення селянських щоденників. Ці нові джерела є неоціненними для сучасних науковців, адже дослідження сімейної сфери не може базуватись лише на описово-статистичному матеріалі. А селянські автори у своїх рукописах деталізовано описують своє буття, різні побутові моменти, відносини між членами родини, звертають увагу на явища, котрі недостатньо розкриті в рамках традиційної історії. Тож поява таких джерел є своєрідним порятунком для дослідника сімейної сфери кінця XIX – першої половини XX ст. Кожен такий щоденник є цінною знахідкою для дослідження, адже тут розкривається ціла панорама родинних стосунків в межах кількох поколінь. На сторінках рукописів ми знаходимо унікальні дані про особливості відносин всередині родини та поза її межами.

Найінформативнішим у цьому відношенні є щоденник Василя Дмитровича Рубеля⁷⁵, мешканця селища Мала Білозерка Мелітопольського повіту Таврійської губернії (нині Васильківського району Запорізької області). Він народився у 1897 році, а основну частину свого рукопису написав в голодну зиму 1932–

⁷⁵ Рубель В. Історія... *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // *Джерела з історії Південної України*. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 101–182.

33 років. Тож на момент написання своєї праці йому було приблизно 30 років. Особливість цього щоденника в тому, що автор не приховує темні сторони своєї сімейної історії, натомість без будь-якої ідеалізації розповідає про важкі долі своїх рідних. Свій твір він назвав «Історія 667-ми». Саме таку кількість представників свого роду він нарахував з 1800 по 1920 рік. Яким чином автор вираховував саме стільки людей, він збирався докладніше повідомити вже при вдосконаленні свого щоденника шляхом зведення таблиці розмноження по рокам та поколінням. Багато дослідників може піддати сумніву правильність розрахунків Василя Рубеля, але сам автор не претендує на точність, вказуючи, що «за 120 років зробилось багато одростків, пагонів з листочками, так що я міг просчитаця...». Але більш вражаючою за таку кількість нарахованих пращурів, є його обізнаність з долею майже кожного родича протягом 120 років, адже для проведення таких розрахунків треба було мати безліч свідчень про свою генеалогію і на місці кожного листочка уявляти конкретну людину. У кінці 1970-х років його молодший брат Тихін Дмитрович (1916–2002) переписав щоденник Василя⁷⁶, але вже з власними доповненнями та поясненнями.

За матеріалами щоденника Василя Рубеля та доповненнями Тихона Рубеля нами було розроблено генеалогічну схему родини Рубелів, яка наочно демонструє кілька поколінь родичів, згаданих авторами у своїх мемуарах (Дод. В. 1).

Також в нашому розпорядженні знаходяться мемуари іншого мешканця селища Мала Білозерка Олександра Онисимовича Замрія (1890–1972 рр.), які мають назву «Завещание своему поколению» і були написані приблизно у 1960–1962 роках⁷⁷. Джерелами для написання цього рукопису стали родинні перекази і спогади про власне життя.

Багатим на деталі є «Щоденник» шевця Івана Ярошенка⁷⁸, який народився у 1885 році на одному з хуторів с. Томаківки Катеринославського повіту

⁷⁶ Список першого зошита «Історії...» Василя Рубеля в редакції та з доповненнями Тихона Рубеля // Там само. С. 397–466; Рубель В. Частина другого зошита «Історії...» Василя Рубеля, що не зберігся, у списку та з додатками Тихона Рубеля // Там само. С. 378–396.

⁷⁷ Замрія О. Заповіт своєму поколінню // Там само. С. 183–260.

⁷⁸ Щоденник Івана Ярошенка // Там само. С. 261–320.

Катеринославської губернії (нині районного центру Дніпропетровської області). Цей насичений подіями рукопис писався з 1917 по 1943 роки⁷⁹. Автор відверто і без прикрас описує власне життя та долі своїх родичів.

Ще один щоденник належить перу селянина Миколи Васильовича Молодика (1906–1992)⁸⁰, який народився у селищі Новогупалівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії (нині Вільнянського району, Запорізької області). Час створення його мемуарів припадає на другу половину 1980–1990 рр.

Також в нашому розпорядженні маємо мемуари Дмитра Захаровича Ляха⁸¹ (1887–1966 рр.), який народився в с. Дібрівці Катеринославської губернії (нині с. Велика Михайлівка Запорізької області). Писалися ці спогади протягом 1954–1962 рр. Автор був безумовно грамотною та мислячою людиною; побував на Кавказі, Кубані, Тамбовщині; стежив за повідомленнями преси, зберігав особистий архів; був знайомий з багатьма діячами агрономії та освітньої справи і та ін.

У 2008 році в селі Привільному Баштанського району Миколаївської області був також виявлений щоденник сільського середняка Сала Сергія Євменовича⁸², життя якого припадає на досліджуваний нами період. Найбільше уваги він приділяє саме своєму дитинству, наступні періоди описані скромніше. Для цього характерне зосередження більшої уваги на подіях, що його оточували, а не на власному житті.

Також використовуємо матеріали з щоденників інших мешканців Півдня України, а саме Данила Коншина, Михайла Алексеєва, Івана Марусенка, Сергія Ціпка⁸³.

⁷⁹ Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі // Там само. С. 74–96.

⁸⁰ Молодик М.В. Спомини // Там само. С. 335–336.

⁸¹ Лях Д. З. Спогади про життя моє. *Мемуари та щоденники*. Ч. 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 9. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2006. С. 103–159.

⁸² Сало С. Спогади (1899 – 1946 рр.) / Упорядн. С. Білівненко, Т. Молдавська. К., 2014.

⁸³ Коншин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С. Шевчук. Запоріжжя, 2008; Мемуари Михайла Алексеєва. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій /

Автобіографічні наративи мають величезний джерельний потенціал, адже надають можливість прослідкувати еволюцію поглядів на сім'ю в селянському середовищі. Хоча загальним моментом для всіх рукописів є той факт, що самі автори не ставили собі це за мету, а просто описували своє життя, долі своїх рідних та сусідів, співпереживали і вболівали за своїх близьких.

Інформативним джерелом також виступають селянські листи, які опубліковані у всеукраїнській селянській газеті «Радянське село». Дане видання виходило тричі на тиждень і отримувало від селян приблизно 10 тисяч листів щомісяця. Сьогодні у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України зберігається велика кількість дописів читачів «Радянського села»⁸⁴, написаних у 1926–1933 рр. Дуже важливим для розуміння тодішньої ситуації є те, що редакція газети в своїх оглядах рідко коригувала зміст селянських листів (більшою мірою це робилось лише у випадках неграмотно написаного тексту для забезпечення його розуміння). Це дає можливість побачити справжню картину сімейних відносин на селі, відчувати ті проблеми подружжя, які не могла вирішити радянська влада.

Отже, джерельна база дослідження побудована на комплексному аналізі широкого кола джерел. Такий підхід дозволяє вивчити і поглибити існуючі в історичній науці уявлення про повсякденні шлюбно-сімейні відносини та їх еволюцію протягом кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. Порівняння різнопланового матеріалу дозволяє відтворити більш повну картину шлюбно-сімейної культури селян Півдня України та створює сприятливе підґрунтя для вивчення трансформаційних процесів всередині сім'ї.

Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. Запоріжжя, 2005. С. 489–770; «Солдат своєї Батьківщини». Спогади Івана Марусенка / Упорядн. Т. Молдавська. К., 2015; Ціпко С. Мої спомины про минуле... *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. Запоріжжя, 2005. С. 771–810.

⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1, 8, 9.

1.3. Теоретичні засади дослідження

Протягом другої половини XIX – першої чверті XX ст. селянська сім'я Півдня України зазнала значних трансформацій (зміна структури сім'ї, кількісного складу родини, зрушення в ролевих і статусних позиціях чоловіка і жінки та ін.). Позиції дослідників інституту сім'ї з приводу пояснення та оцінки процесів трансформації сім'ї розділилися на представників інституційної кризи сім'ї та прихильників теорії модернізації. Представники теорії інституційної кризи сім'ї (А. Антонов, В. Борисова, Л. Дарський, П. Сорокін) в трансформаційних процесах вбачають кризу і занепад сім'ї⁸⁵. Прихильники теорії модернізації (А. Вишневський, С. Захаров, С. Гавров)⁸⁶, позицію яких поділяє автор цього дисертаційного дослідження, трансформацію сім'ї розглядають як тривалий історичний процес, пов'язаний із звільненням людини з природного і соціального оточення, переважанням інтересів особи над інтересами суспільства в будь-яких його виявах. Прихильники теорії модернізації вбачають у відході від традиційної моделі шлюбності не девіацію чи кризу, а перетворення позашлюбного співжиття на прийнятну соціальну норму⁸⁷. Союз чоловіка і жінки переходить з суспільної в особисту сферу, стає більш інтимним. Традиційний патріархальний шлюб, який являв собою щось на кшталт «жорсткого футляру» переставав задовольняти людей, і вони починали шукати нові форми організації свого особистого життя, які б відповідали новим умовам соціального середовища. Під впливом модернізаційних процесів зростають можливості кожної людини управляти особистою долею.

⁸⁵Антонов А. Институциональный кризис семьи и возможности его преодоления в России. *Демографические исследования*. 2010. № 11. URL: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=1773; Сорокин П. А. Кризис современной семьи. *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология*. 1997. № 3. С. 65–79.

⁸⁶Вишневский А. Демографическая модернизация России, 1900–2000. М., 2006; Гавров С. Н. Историческое изменение институтов семьи и брака : учебное пособие. М., 2009

⁸⁷Гурко Т. Трансформация института современной семьи: постановка проблемы. *Социолог. Исслед.* 1995. № 10. С. 95–99.

Однією з найважливіших позитивних тенденцій еволюції сім'ї в контексті модернізаційних процесів є злам гендерних стереотипів та емансипація жінки, засудження насилля в сім'ї.

Загалом, дисертаційне дослідження присвячене психологічно важким часам. Країна ще не повністю розпрощалась з кріпосницькими патріархальними пережитками, рівень освіченості населення лише починав набирати темп. Але автор стоїть на сучасних громадських позиціях, однією з яких є декларування повної рівності між чоловіками і жінками. Вдивляючись в наявний джерельний матеріал, який свідчить про жорстоке поводження чоловіка з жінкою, ми зі співчуттям інтерпретуємо факти сімейних стосунків і вважаємо, що принагідно до другої половини XIX ст. і до сьогодення брутальність, агресивність чоловіків і незахищеність жінок аж ніяк не були нормою і не можуть бути виправдані. Тим не менш, деякі державні інституції вигороджували і усprawедливлювали насилля чоловіків над жінками, посилаючись на законодавство, патріархальні традиції та церковні канони. Подібне ставлення черговий раз підкреслює заскоружлість та віджилість пануючого режиму. Ми стоїмо на позиціях гуманності і не вважаємо жорстокість нормою навіть в умовах відсталого розвитку країни.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять базові принципи: історизму, об'єктивності, орієнтації на загальнолюдські цінності. Принцип історизму передбачає пізнання минулого із врахуванням особливостей конкретного історичного періоду та системного застосування історичних та загальнонаукових методів. Враховуючи принцип історизму, було висвітлено характер взаємовідносин всередині селянської родини. Принцип історизму дає можливість розглянути об'єкт дослідження в динаміці розвитку, у взаємозв'язку подій другої половини XIX – першої чверті XX ст. на Півдні України.

Застосування принципу об'єктивності дало можливість здійснити критичну класифікацію джерел і визначити ступінь їх достовірності; сприяло об'єктивному підходу в дослідженні процесу адаптації українських селян до нових соціальних умов життя.

В дисертаційному дослідженні використовуються такі наукові методи пізнання, як історико-порівняльний, історико-генетичний, проблемно-хронологічний, статистичний методи, контент-аналіз. Зупинимось докладніше на доцільності застосування зазначених методів дослідження згідно поставленої мети та завдань.

За допомогою *історико-генетичного методу* розглядається динаміка внутрішньосімейних процесів протягом другої половини XIX – першої чверті XX ст. Метод застосовувався при виявленні закономірностей історичного розвитку Півдня України другої половини XIX – першої чверті XX ст, а також для пояснення реакції українських селян на суспільно-політичні зміни, та виявлення загальної динаміки соціальних процесів.

Використання *історико-порівняльного методу* дозволило проаналізувати зміни, що відбувались в середовищі південноукраїнської селянської родини з другої половини XIX ст. – першої чверті XX ст. Метод дозволив з'ясувати особливості демографічної ситуації в Російській імперії та в роки становлення радянської влади в Україні. Завдяки історико-порівняльному методу вдалося виявити загальні риси внутрішньосімейної організації та виявити нові, що з'явилися під впливом модернізаційних процесів другої половини XIX – першої чверті XX ст. Порівняльний метод також застосовувався для відтворення ступеня регламентаційних перетворень у сфері сімейно-шлюбних відносин з утвердженням в Україні більшовицької влади.

Застосування *проблемно-хронологічного методу* стало корисним для всебічного вивчення особливостей соціальної трансформації української селянської сім'ї, для визначення міри включення південноукраїнського селянства до суспільно-політичних змін та розгляду всіх подій в хронологічному порядку. Метод важливий для нашого дослідження з огляду на послідовні зміни в сфері шлюбно-сімейних відносин.

Використання великого за обсягом статистичного матеріалу пореформеної доби в Російській імперії та першого десятиліття існування УСРР і необхідність їх опрацювання зумовили застосування *статистичного методу* (заснованого

переважно на прийомах елементарної математики). Це дозволило встановити низку відносних та абсолютних показників демографічного складу населення і суттєво підвищило ефективність використання інформаційного потенціалу статистико-демографічних матеріалів. Завдяки статистичному методу складено таблиці, в яких показано коефіцієнти шлюбності, розлучності, народжуваності, смертності, кількісний склад сім'ї кінця XIX – першої чверті XX ст.

Метод контент-аналізу ґрунтується на якісно-кількісному вивченні змісту документів. У межах дисертаційного дослідження застосовано елементи контент-аналізу наявного масиву публікацій в періодичній пресі другої половини XIX – першої чверті XX ст., що були присвячені висвітленню різних аспектів шлюбно-сімейних відносин.

Оскільки дисертаційне дослідження виконано в міждисциплінарному полі гуманітарного знання, то в роботі було застосовано системний, мікроісторичний, історико-антропологічний та гендерний підходи. Використання цих підходів дало можливість проаналізувати еволюцію південноукраїнської селянської сім'ї з точки зору ціннісних та ментальних структур. Мікроісторичний підхід до історії шлюбно-сімейних відносин дозволив прослідкувати особисті долі та життєві колізії звичайних селян; допоміг встановити важливе місце джерел особового походження; дав можливість побачити сімейні стосунки зсередини, почути голос звичайної людини, дізнатись її ставлення до процесів модернізації.

Характер завдань дослідження зумовили використання історико-антропологічного підходу, особливо при дослідженні життєвих стратегій членів української селянської сім'ї. В рамках дисертаційного дослідження гендерний підхід застосовується при дослідженні багатьох аспектів, що стосуються родинного життя селян Півдня України: шлюбних стратегій при обранні пари, повсякденності подружжя, виконанні гендерних ролей.

У дисертаційному дослідженні застосовуються як суто-історичні, так і запозичені з інших гуманітарних наук поняття (зокрема, з соціології). Розглянемо ключові поняття – сім'я, шлюб, гендерні ролі, структура сім'ї, шлюбні стратегії, шлюбно-сімейні відносини.

Розуміння терміну «сім'я» налічує значну кількість різноманітних дефініцій. Визначення мають різні варіанти та наголоси, але в цілому в них наводиться приблизно однакове уявлення про сім'ю в її найбільш поширеному вигляді. Якщо зберегти найсуттєвіші акценти, то сім'ю можемо охарактеризувати як соціальну спільноту, що базується на подружніх чи родинних зв'язках, і для якої характерні спільне проживання та ведення домашнього господарства. Таке визначення є універсальним і включає різноманітні моделі сім'ї (типова сім'я, що складається з подружжя, дітей та батьків, і різні неповні сім'ї).

Дослідження еволюції селянської сім'ї передбачає дослідження її структури. Чіткого визначення даного поняття в сучасній науці не існує. Демографія та статистика під визначенням структури сім'ї розуміють її чисельний, поколінний, національний і соціальний склад⁸⁸. Соціологія та філософія визначають структуру сім'ї, як спосіб зв'язку між окремими її елементами або як сукупність відносин, які склалися між ними⁸⁹. Більшість дослідників під структурою сім'ї розуміють в першу чергу внутрішньосімейні зв'язки і взаємовідносини членів родини, характер цих взаємовідносин. У даному дослідженні ми посилаємося на узагальнене трактування українського дослідника малої селянської родини Р. Чмелика, який стверджує, що структура сім'ї характеризується такими показниками, як соціальний, чисельний і поколінний склад, відносинами між її членами та типом авторитету⁹⁰.

У даній роботі ми послуговуємося поняттям шлюбу як сімейним зв'язком між чоловіком та жінкою по досягненні шлюбного віку, що регулюється суспільством (державою, церквою) і породжує права та обов'язки подружжя по відношенню один до одного.

В середовищі українського селянства протягом другої половини XIX – першої чверті XX ст. зустрічались різні моделі шлюбів. Найпоширенішим був

⁸⁸ Вишне夫斯基 А. Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее. М., 1982. С. 7–9, 36, 37.

⁸⁹ Автономова Н. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках (Критический очерк концепций французского структурализма). М., 1977.

⁹⁰ Чмелик Р. Вказ праця. С. 42.

«патріархальний шлюб», який базувався на домінуванні чоловіка та підпорядкованості жінки. Однак, британська дослідниця гендерної історії Л. Абрамс зауважувала, що незалежний чоловік та залежна дружина, як центральні образи «патріархального шлюбу, слабо пов'язані із реальним соціальним життям. Через неможливість втілити свою роль самотійно, без допомоги партнера, в більшості укладених шлюбів залежність між подружжям була обоюдною⁹¹.

У другій половині XIX ст. на європейських теренах поширюється «шлюб через кохання», який згадувана дослідниця Л. Абрамс характеризувала як «модель шлюбу, що базувався на союзі сердець та душ»⁹². Такий шлюб базувався на самотійному виборі партнера і, хоча й повільно, але набував поширення у європейському суспільстві. Однак, в середовищі українського селянства другої половини XIX ст. «шлюб через кохання» зустрічався доволі рідко, і, зазвичай, лише в тих випадках, коли бажання молодих співпадали з інтересами власних батьків. Але на початку XX століття, особливо після Першої світової війни та революційних подій 1917 року селяни все частіше обирають собі пару, керуючись особистими інтересами та почуттями.

Під впливом модернізаційних процесів поступово зростає частка офіційно незареєстрованих шлюбів, які в народі отримали назву «невінчані шлюби», або «шлюби на віру». Під впливом модернізаційних процесів подібні шлюби почали дедалі частіше зустрічатись і серед сільського населення⁹³.

Під «шлюбними стратегіями» маємо на увазі процес вибору партнера для укладення шлюбу, на які впливає сукупність об'єктивних та суспільних факторів. Для традиційного селянського суспільства «шлюбні» або «матримоніальні» стратегії можна обґрунтувати теорією раціонального вибору, яка полягає в тому, що індивідуальна поведінка визначається прагненням збільшити деякі об'єктивні показники. Наприклад, в південноукраїнському селі батьки намагались підібрати

⁹¹ Абрамс Л. Вказ. праця. С. 91.

⁹² Там само. С. 97.

⁹³ Кочак-Чепурковский Ю. А. Вказ. праця. С. 11.

своїй дитині підходящу пару з метою поліпшити господарські справи та підвищити соціальний статус.

Одним з ключових понять гендерного підходу є поняття «гендерні ролі» – соціальні ролі з набором очікуваних норм поведінки чоловіка та жінки. У кінці XIX – першій чверті XX ст. в Російській імперії спостерігається поступова трансформація уявлень про гендерні ролі, що стало наслідком емансипаційних процесів та становлення буржуазного суспільства⁹⁴.

Вітчизняні та закордонні дослідники гендерної історії відзначають, що з другої половини XIX ст. жінки почали претендувати на самореалізацію в суспільстві, почали діяти за рамками сім'ї та традиційних ролей матері та дружини⁹⁵. Щоправда, ця теза стосується більше представниць дворянства, інтелігенції та міщанок, які почали долучатись до благодійницької, літературної, науково-педагогічної діяльності. Серед селянок емансипаційні зрушення були менш помітними. Але з кінця XIX ст. спостерігаємо підвищену активність сільських жінок, яка виражалась у відході на заробітки, або ж у зверненні до судових інстанцій, з метою захистити себе від жорстокого ставлення чоловіка.

Оскільки робота має ознаки комплексного та міждисциплінарного викладу проблеми, її концептуальні засади спираються на здобутки багатьох галузевих суспільних наук – історії, етнографії, соціології, демографії. Використання сукупності загальнонаукових, спеціально-історичних і міждисциплінарних методів пізнання надало можливість дослідити еволюцію селянської сім'ї на Півдні України протягом другої половини XIX – першої чверті XX ст. Залучення до наукового обігу оригінальних архівних матеріалів додало достовірності та обґрунтованості висновкам та науковим положенням дисертації.

⁹⁴ Стайтс Р. Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930. М., 2004. С. 66.

⁹⁵ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939). К., 1995. С. 12–15; Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії. Одеса: Астропринт, 1998. С. 9–11; Пиетров-Эннкер Б. «Новые люди» России: развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / пер. с нем./ М., 2005. С. 137–139.

РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЯ ІНСТИТУТУ ШЛЮБУ

2.1. Зміни в інституті шлюбу та шлюбній поведінці сільського населення в умовах царського режиму (кінець XIX ст. – 1914 р.)

В житті української селянської сім'ї наприкінці XIX – на початку XX століть відбуваються потужні процеси, які послідовно приховувалися тогочасним офіційним істеблїшментом і тому слабо відобразилися в офіційних документах. Реформи, зміни в законодавстві, зростання економічної мобільності, російсько-японська та Перша світова війни вплинули на всі сторони життя селян. Сім'я, як своєрідний мікрокосм, відображала зміни, що відбувались у суспільстві, і сама по собі зазнавала трансформацій. Село пристосовувалося до модернізаційних зрушень, що стрімко проникали в усі куточки селянського буття.

Для характеристики інституту шлюбу одними з найважливіших показників є показники шлюбності та розлучності.

Аби простежити динаміку чисельності шлюбів та розлучень кінця XIX – початку XX століття, необхідно звернутися до статистичних даних. Але облік природного руху населення в зазначений період проводився нерегулярно. Коротко розглянемо наявну джерельну базу з цього питання.

Реєстрація населення в Російській імперії не відзначалась особливою точністю. Матеріали щодо кількості шлюбів публікувались у серії видань Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ «Рух населення в Європейській Росії за ... рік»⁹⁶. Дані щодо кількості шлюбів та розлучень в дореволюційній Росії знаходимо у відомостях, що додавались до щорічних звітів обер-прокурора Святїйшого синоду⁹⁷. Але в даних виданнях мали місце пропуски та неточності. Втім, фахівці Демографічного інституту Української академії наук (діяв в Україні у 1918–1938 рр.) разом із Центральним статистичним управлінням УСРР провели ретроспективне дослідження і у

⁹⁶ Движение населения в Европейской России. Статистические таблицы ... [по годам] / Центр. стат. ком. м-ва внутр. дел. СПб., 1890–1916. (Статистика Российской империи).

⁹⁷ Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания ... [по годам]. Россия. Синод. Обер-прокурор. СПб., 1886–1916.

1924 році видали збірник «Матеріали щодо природного руху населення України 1867–1914 рр.»⁹⁸. Українські фахівці, спираючись на наявні джерела імперського періоду (дані про рух населення по Європейській Росії, «Огляди» та «Додатки» до губернаторських звітів та інші наявні статистичні матеріали), перевірили дані та, по можливості, виправили помилки і неточності, допущені попередниками, врахували зміни у кордонах губерній. Вміщені в збірнику статистичні дані щодо природного руху населення містять інформацію щодо кількості шлюбів у дев'яти українських губерніях, розподілу шлюбів за місяцями року та віком осіб, що брали шлюб. Зважаючи на ґрунтовну ретроспективну роботу співробітників Демографічного інституту, вважаємо дані, наведені у збірнику «Матеріали щодо природного руху населення України 1867–1914 рр.», найбільш репрезентативними серед інших статистичних джерел щодо імперського періоду.

Згідно розрахунків Демографічного інституту, у другій половині XIX ст. щороку на території України реєструвалось 160–200 тис. шлюбів, а на початку XX сторіччя до початку Першої світової війни (1914 р.) – 200–250 тис. шлюбів⁹⁹. Кількість шлюбів поступово зростала, з певними річними коливаннями, що залежали від історичних катаклізм: зменшення кількості шлюбів у 1877 р. (120 864 шлюби) у зв'язку із російсько-турецькою війною, 1904–1905 рр. (198 137 і 204 239 шлюбів) – російсько-японською війною, у 1914 р. (208 861 шлюб) – початком світової війни тощо)¹⁰⁰.

Цінною є спроба компенсувати брак статистичних матеріалів здійснена у 1920-х роках старшим науковим співробітником Демографічного інституту ВУАН Петром Івановичем Пустоходом, який, спираючись на натуральні дані з «Матеріалів щодо природного руху населення України. 1867–1914 рр.», спробував показати динаміку демографічних явищ кінця XIX – початку XX століття на території дев'яти українських губерній. Дослідник вирахував

⁹⁸ Матеріали щодо природного руху населення України 1867–1914 рр. *Праці Демографічного інституту УАН*. 1924. Т. 1.

⁹⁹ Там само. С. 8.

¹⁰⁰ Там само. С. 8.

коефіцієнт шлюбності, що вимірюється в проміле (загальна кількість шлюбів на 1000 населення).

У нашому розпорядженні є статистичні дані, вираховані П. І. Пустоходом на базі виправлених і доповнених даних Першого всеросійського перепису 1897 року та серії видань «Рух населення в Європейській Росії».

Таблиця 2.1

Коефіцієнти шлюбності в Україні (1891–1895, 1911–1914) за розрахунками

П. Пустохода¹⁰¹

№	Губернії	Коефіцієнт шлюбності в 1891–1895 рр.	№	Губернії	Коефіцієнт шлюбності в 1911–1914 рр.
1	Харківська	10,2	1	Харківська	8,8
2	Катеринославська	9,9	2	Херсонська	8,5
3	Чернігівська	9,1	3	Катеринославська	8,3
4	Волинська	9,1	4	Таврійська	8,2
5	Подільська	9,0	5	Чернігівська	7,9
6	Таврійська	8,9	6	Київська	7,8
7	Полтавська	8,6	7	Подільська	7,7
8	Київська	8,6	8	Полтавська	7,4
9	Херсонська	7,8	9	Волинська	6,9

Бачимо, що наприкінці XIX століття серед південноукраїнських губерній лише Катеринославська мала високий коефіцієнт шлюбності – 9,9 проміле. Таврійська губернія мала середній показник – 8,9 проміле, а Херсонська губернія мала найнижчий показник по всій Україні – 7,8 проміле. Але майже за два десятиліття ситуація змінилася загалом у всіх дев'яти губерніях. Лише Харківська губернія зберегла попередню лідируючу позицію, але якщо в 1891–1895 рр. найвищий коефіцієнт шлюбності становив 10,2 проміле, то в 1911–1914 рр. він знизився до 8,8 проміле. Найпомітніше змінилась позиція Херсонської губернії, яка з останнього місця піднялась на друге. Взагалі, напередодні Першої світової

¹⁰¹ Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку. *Праці Демографічного Інституту*. Том IV. К., 1926. С. 22.

війни в порівнянні і з українськими губерніями, губернії Півдня мали високі показники шлюбності.

Високі показники шлюбності кінця XIX століття в Україні є одним з наслідків господарсько-економічної необхідності аграрного суспільства. Основою селянського виживання була постійна праця на землі. Утримання двору залежало від особистих зусиль селянина і членів його родини. Пересічне селянське господарство було сімейним господарством¹⁰², адже поза сім'єю воно просто не могло існувати у традиційному суспільстві. Тож для забезпечення свого сталого існування і матеріального добробуту необхідні були праця як чоловіка, так і жінки, велика кількість робочих рук, забезпечена старість та ін. Все це поєднувалось у сім'ї.

У 1907–1911 роках Україна посідала п'яте місце серед європейських держав за показниками шлюбності (8,4 проміле), поступаючись лише країнам Європейського Півдня, а саме Сербії (9,9 проміле), Румунії (9,7 проміле), Болгарії (9,3 проміле), Угорщині (9,2 проміле), випередивши Європейську Росію (8,3 проміле)¹⁰³. Варто зазначити, що країни Центрально-Східної Європи – переважно хліборобські, і тому мали розмірно великий показник сільської людності. Важка сільськогосподарська праця створювала побутові обставини, за яких для повноцінного ведення господарства необхідними були якомога більше робочих рук, а також поєднання як чоловічої, так і жіночої праці¹⁰⁴.

Високий рівень шлюбності за статистичними даними ще раз підтверджує той факт, що у світогляді українського селянина-землероба шлюб був обов'язковим явищем. Як влучно зауважив український демограф А. Хоменко: «Традиція підтримує і зберігає те, що впливає з економічної доцільності, з самої економічної природи індивідуального господарства»¹⁰⁵.

¹⁰² Калініченко В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921–1929). Х., 1991. С. 19.

¹⁰³ Пустоход П. Демографічні особливості людності... *Праці Демографічного Інституту*. Т. IV. К. 1926. С. 30.

¹⁰⁴ Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні. *Праці демографічного інституту*. Т. VII. К., 1930. С. 130.

¹⁰⁵ Хоменко А. П. Сім'я в процесі перебудови. Х., 1930. С. 15.

Високі показники шлюбності були наслідком суворої необхідності селянського життя. Разом з тим наприкінці XIX – на початку XX століття спостерігаємо малопомітну, але тривку тенденцію розхитування міцності шлюбу. Джерелом цих відхилень могла бути не менш потужна сила, ніж закон відтворення господарства. З проникненням капіталістичних відносин, зі змінами суспільних умов життя, еволюціонують погляди на шлюб та сім'ю, відбувається емансипація жінок та молоді, змінюється ставлення до розлучення. Економічна та демографічна необхідність укласти шлюб та жити в сім'ї продовжувала створювати традиційний сценарій життя селянина, в той час як варто було цій необхідності трохи послабшати, як чітко регламентований сценарій життя пересічного селянина переставав здаватись суцільно виправданим. Нав'язані ззовні сімейні відносини перестали задовольняти окремих членів сім'ї, найсміливіші з яких почали формувати нові життєві стратегії.

Для періоду кінця XIX – початку XX ст. звичними явищами стають відхід на заробітки, відхожий промисел в поміщицьких маєтках, які стали нормою для селян. Спостерігаються більш масові відлучення чоловічої частини селянських сімей на роботу в шахтах і на залізниці. З особливою інтенсивністю міграція селян до міст і освоєння ними масових робітничих професій відбувалась в часи Столипінської аграрної реформи. До речі, ринок робочої сили для гірничозаводської промисловості значно розширився саме за рахунок південноукраїнських губерній¹⁰⁶. Ламаючи традиційні стереотипи, життя штовхало українських селян в обійми індустрії. Міцніли принади міського життя. Поширювалась практика створення нових сімей у місті, коли у селі залишалась стара сім'я. Індивідуальний життєвий шлях, включаючи його сімейну складову, мав вписатися в нові рамки, які були наслідком відповідних соціальних змін.

Стрімка капіталізація суспільства наприкінці XIX ст., збільшення ролі промислових підприємств в умовах фактичної незавершеності земельної реформи, зумовлювали переселення збіднілого селянства до міста.

¹⁰⁶ Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон в контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.). Запоріжжя, 2008. С. 71.

Матеріали судів містять карколомні сюжети, які зовсім не вкладаються в схему, яку всіляко захищала стара система. Вражає відчайдушна рішучість членів родин, які наважились порвати із звичним середовищем. Так, мешканець селища при станції Знам'янка Мотронинської волості Олександрійського повіту Херсонської губернії Назарій Криворучко прожив із дружиною Іриною п'ять років у шлюбі, після чого відправився на заробітки і пропав безвісти. Після 18 років самотнього життя жінка у 1916 році все ж звернулася до Херсонської духовної консисторії з проханням офіційно розірвати шлюб. Судове розслідування тягнулось два роки, в результаті селянці відмовили у наданні свідоцтва про розлучення, у зв'язку з виявленням місцезнаходження її законного чоловіка Назарія. На обороті передостаннього аркуша судової справи розміщено допис: «...знающие И. Криворучко говорят, что она выехала в Таврическую губернию»¹⁰⁷. Можна припустити, що за 18 років селянка знайшла собі іншого чоловіка. Протягом двох років, незважаючи на труднощі судового процесу, жінка не втрачала надію вдруге вийти заміж, а отримавши відмову, просто не захотіла миритися з обставинами і переїхала в Таврійську губернію. Подібні випадки в судовій практиці зустрічалися десятками. Звичайно, на фоні багатомільйонних непорушних сімей поодинокі випадки можуть здатися піщинкою в морі. Але незаперечною буде думка, що протест проти усталених норм став новою реальністю.

Динаміка чисельності розлучень серед українського населення кінця XIX – першої чверті XX століття залишається і до сьогодні важкою для вивчення темою. Сучасні дослідники, на жаль, позбавлені можливості визначити, в якій прогресії збільшувалась чи зменшувалась кількість розлучень, адже відповідна статистика в Російській імперії була не впорядкована. До сьогодні немає готових досліджень щодо показників розлучності в кінці XIX ст. і в перші два десятиліття XX ст. Щорічні звіти обер-прокурора Святійшого синоду, які фіксували дані офіційної статистики, є тенденційними і неповними, і тому малопридатними для реконструкції реальної шлюбної ситуації на селі.

¹⁰⁷ ДАОО. Ф. 37. Оп. 26. Спр. 5335. Арк. 91.

Та все ж, з метою конкретніше проілюструвати ситуацію із кількістю зареєстрованих розлучень та офіційними причинами розірвання шлюбу, візьмемо дані по трьох південноукраїнських єпархіях з відомості до звіту обер-прокурора Святійшого Синоду за 1884 рік.

Таблиця 2.2

Кількість розлучень у 1884 році в Україні за даними матеріалів звіту обер-прокурора Святійшого Синоду¹⁰⁸

Єпархія	Причини розлучень						Всього розлучень
	Вступ у шлюб за життя одного з подружжя	Через близькі родинні стосунки	Нездатність до шлюбного співжиття	Перелюб	Відсутність безвісти одного з подружжя	Заслання одного з подружжя	
Катеринославська			1		24	1	26
Таврійська		1	2	10	7	11	41
Херсонська	5		1	3	9	4	24
9 українських єпархій	10	5	6	30	231	83	379
Всього в Російській імперії	26	9	13	101	846	312	1309

З наведеної таблиці 2.2 бачимо, що за офіційними статистичними даними в 1884 році по дев'яти українських єпархіях відбулось всього 379 розлучень, з них – приблизно четверта частина на Півдні України (91 розлучення). Всього ж по Російській імперії було зареєстровано 1309 розлучень. Найбільша кількість розлучень відбувалось через відсутність одного з подружжя протягом п'яти років і більше, найменша кількість – через близькі родинні стосунки, які виявлялись вже після укладення шлюбу. Подібна тенденція характерна для всієї Російської імперії, в тому числі, і для трьох південноукраїнських губерній. Втім, 379 розлучень по відношенню до всього населення України і 1309 розлучень по

¹⁰⁸ Ведомость № 12. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1884 г. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1884 год.* СПб, 1886. С. 67–69. URL: <http://elibrary.shpl.ru/ru/nodes/23091-za-1884-god-1886#mode/inspect/page/5/zoom/4>

відношенню до людності всієї Російської імперії – це мізерна кількість, яка не відображала справжньої ситуації на селі.

У додатках Б. 1 та Б. 2 наведені дані щодо кількості розлучень в цілому по Україні та, зокрема, на Півдні, протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. згідно відомостей про шлюбнорозлучні справи по Святійшому Синоду. Вказана кількість розлучень вкрай мало відповідала дійсності. Протягом кінця ХІХ ст. у звітах обер-прокурора Синоду містяться зовсім малі цифри: у 1889 р. – 84 розлучення в Україні і 42 розлучення на Півдні; у 1893 р. – відповідно 202 і 32 розлучення; 1899 р. – 321 і 121 розлучення і т. д. В дійсності офіційна статистика хибно віддзеркалювала реалії шлюбно-сімейних відносин українського селянства. Але, навіть, оперуючи такими даними, можемо констатувати тенденцію до збільшення кількості розлучень протягом початку ХХ ст. (дод. Б. 2): у 1901 році в Україні і в її південному регіоні зафіксовано 168 і, відповідно 71 розлучення, а напередодні Першої світової війни – 1080 і 319 розлучень.

Співробітник Демографічного інституту ВУАН В. Дмитровський у монографії «Розлуки на Україні»¹⁰⁹, що побачила світ у 1928 році, зробив ретроспективну спробу вирахувати показники розлучності кінця ХІХ століття серед українського населення. Статистик виділив вісім українських єпархій і навів наступні цифри: з 1867 по 1886 рік на території України зафіксовано всього 4645 розлучень, що в середньому становить 1,69 проміле (кількість розлучень на одну тисячу шлюбів). З восьми українських єпархій нас найбільше цікавлять дві південноукраїнські: коефіцієнт розлучності по Катеринославській єпархії був вищим за середній по Україні (2,46 проміле), а по Херсонській (із Кримом) – нижчий (1,35 проміле). В цей же період показник розлучності по європейських країнах був набагато вищий: у Франції – 47,23 проміле, у Данії – 37,91, у Німеччині – 15,42, у Франції – 9,87¹¹⁰.

Такий низький показник розлучності серед українського населення є, зокрема, наслідком дефекту наявного статистичного матеріалу. Зрозуміло,

¹⁰⁹ Дмитровський В. Вказ. праця. С. 2.

¹¹⁰ Там само. С. 2.

реальний рівень розлучності був вищим. Показники В. Бечаснова були занижені щодо реальної дійсності. У розпорядженні дослідників знаходились відомості про розлучення, які були санкціоновані церковною владою. Але існують чисельні свідчення про так звані «фактичні розлуки», що полягали в отриманні «нарізного свідоцтва на пробування» і житті подружжя окремо одне від одного. Систематичному обліку видача таких свідоцтв не підлягала, тож не можливо визначити навіть приблизну їх кількість¹¹¹.

Окрім того, до 1917 року розірвати шлюб можливо було лише з дозволу Святійшого Синоду, а приводом слугувала дуже обмежена кількість причин. Православна церква неохоче йшла на розлучення подружжя і робила все для того, щоб цього не допустити. За підтримки держави вона формувала ідеальну модель шлюбу, пропагуючи позитивність подружніх відносин, і забороняла розлучення. Будь-які спроби розірвати шлюб розглядалися священнослужителями як посягання на християнську ідею про єдність сім'ї.

В середовищі українського населення в XIX столітті розірвання шлюбу розцінювалося як гріх, що підривав ідею святості подружніх стосунків, яку дуже наполегливо боронила православна церква. Подружжя за релігійними канонами поєднувалося на все життя, що підтверджують слова з Біблії: «Тож, що Бог спарував, – людина нехай не розлучує!»¹¹². Траплялись випадки, коли чоловік і жінка офіційно продовжували перебувати у шлюбі, але фактично разом уже не жили. Дописувач «Николаевской газеты» повідомляв, що в с. Єланець Єлисаветградського повіту син місцевого псаломщика (душевно хворий) Йосиф Рудинський мав намір навідатися до своєї дружини, з якою не жив вже кілька років через хворобу¹¹³.

В той час, коли церква та держава вперто боронили святість і нерозривність шлюбу, частина селян зважувалась шукати шляхів обійти офіційне законодавство, не мирилася з усталеними нормами та ризикувала порушувати їх

¹¹¹ Там само.

¹¹² Євангеліє від Св. Марка. *Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту* / перекл. проф. І. Огієнка. Розділ 10 : 9. К., 2002. С. 296.

¹¹³ Николаевская газета. 1907. 28 червня. (№ 438). С. 3.

заради власного щастя. Міцність християнського шлюбу поступово починала розхитуватись.

Вже в другій половині XIX століття юристи, правознавці та громадські діячі піднімали питання спрощення процедури розлучення та пом'якшення законодавства щодо сімейних питань. Російський юрист К. Арсен'єв у своїй доповіді «Разлучение супругов как необходимый институт брачного права» зазначав, що за відсутності можливості офіційно припинити шлюб селяни йшли в обхід релігійного законодавства: офіційно залишаючись у шлюбі подружжя припиняло жити разом. Шлюб при «разлучении» формально зберігався, але подружжя проживало окремо один від одного¹¹⁴. У своїй доповіді юрист пропонував «разлучение супругов» звести в ступінь правильно організованого юридичного інституту, яким буде відати світське законодавство, а не церковне¹¹⁵.

Українська письменниця М. Грінченко, описуючи сучасні їй шлюбні закони, вказувала на труднощі шлюбнорозлучного процесу: «Хоч би як чоловікові та жінці тяжко було жити вдвох, хоч би вони зненавиділи одне одного як найтяжчі вороги, то цього закон не вважає за слушний призвід до розлуки»¹¹⁶.

Російське законодавство про розірвання шлюбу у XIX ст. було набагато суворішим, ніж в інших європейських країнах, де майже повсюди у другій половині XIX століття поруч з церковним був введений ще й громадянський шлюб¹¹⁷. В Росії офіційне розлучення було можливим лише з дозволу церковного суду при дотриманні суворих вимог.

Український публіцист В. Доманицький вважав, що свідоме обмеження церквою приводів до розлучення, мало наслідком збільшення «ганебних справ про знущення над жінками, про отруту жінкою чоловіка, прогнання жінки з дому і

¹¹⁴ Арсен'єв К. Разлучение супругов как необходимый институт брачного права (доклад, представленный в заседании гражданского отделения общества 25 февраля 1884 г.). СПб., 1884. С. 1.

¹¹⁵ Там само. С.35

¹¹⁶ Загірня М. Про одружіння на Україні в давніші часи. К. : Вид. М. Грінченко, 1912. С. 4.

¹¹⁷ Белякова Е. В. Проблема церковного суда в России в пореформенное время и попытка ее решения на Поместном Соборе 1917–1918 годов. *Исторический вестник*. 2002. №. 1. URL: <http://krotov.info/history/20/1910/1917bely.html>

т. и.!»¹¹⁸. Автор засуджував намагання церкви сліпо дотримуватись Святого Письма, не звертаючи уваги на кричущі проблеми подружнього життя в деяких сім'ях. «Ідея довічного шлюбного зв'язку на славу Богу запанувала, та чи ж на користь воно вийшло людям?... І тепер безщасна жінка, гірко плачучи та на непутящого чоловіка нарікаючи, може тільки втішатися стародавньою піснею: «Розв'яжи нам, попе руки, бо нароблю лиха!»¹¹⁹. Через нестерпне життя і неможливість розлучитися, деякі селянки просто тікали з сім'ї, шукаючи кращої долі де-інде, а інколи навіть наважувались на вбивство власного чоловіка¹²⁰. Фонди судових установ містять справи про насилля та деспотизм чоловіків у селянських родинах¹²¹.

Окрім того, навіть у випадках, коли спільне життя подружжя ставало нестерпним, жінці доводилось миритися і терпіти, бо в Російській імперії не було такого закону, який дозволяв би жінці подати заяву на розлучення через погане ставлення до неї чоловіка. В загальноросійському журналі «Юридический вестник», який з 1867 по 1892 рік без попередньої цензури видавався Московським юридичним товариством з метою наголошення на необхідності проведення нової судової реформи в Російській імперії, наводиться стаття мирового судді Я. Лудмера. Суддя зазначав, що вже не раз піднімалося питання про необхідність зміни законодавчої бази, аби убезпечити жінку від насильства, але її становище так і не змінилось на краще. Жодна судова установа не в змозі була захистити жінку від жорстокого поводження¹²². Найбільше, що міг зробити мировий суддя, – це посадити чоловіка під арешт на недовгий термін, або ж засудити до тілесних покарань. Але, як показувала практика, після повернення додому чоловік вдавався до ще більш жорсткого ставлення до дружини. Тож розраховувати на розлучення слабшій половині не доводилося навіть у випадках

¹¹⁸ Доманицький В. Цивільний шлюб і шлюбна розлука на Україні. *Нова громада*. К., 1906. № 5. С. 77;

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ ДАОО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 1895, 1898; ІР НБУВ. Ф. 61. Спр. 509. Арк. 1–2.

¹²¹ ЦДІАК України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 910, 1001; ДАОО. Ф. 31. Оп. 1. Спр. 3; ДАОО. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 742, 769; ДАЗО. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 186.

¹²² Лудмер Я. А. Бабы стоны (Из записок мирового судьи). *Юридический вестник*. 1884. № 11. С. 446–447.

жорстокого побиття та катувань. Крім того, автор статті наголошує на тому, що жінки у вкрай рідкісних випадках подавали скарги на своїх чоловіків, зокрема через безрезультативність такої дії. За свідченням Я. Лудимера, звертатись до волосних суддів було марно, адже останні самі часто застосовували силу щодо своїх дружин та в більшості випадків захищали чоловічу сторону; скаржитися до окружного суду було надто далеко та клопітно, до мирового ж – безрезультатно, оскільки в рамках закону його допомога була дуже обмеженою¹²³.

Цю думку також доводить спеціаліст церковного права М. Заозерський. В своїй статті «О злоупотреблении супружеской властью» він наводить оповідь про селянина, який одного разу вирішив покарати свого коня та почав бити його батогом. В цей час повз нього проїжджала жінка, яка була членом спільноти захисту тварин. Побачивши жорстоке поводження з конем, вона відправила чоловіка у поліцію, де він був змушений виплатити штраф у розмірі один рубль. Осад, який лишився від цієї неприємної для чоловіка події, він вирішив «запити» горілкою у шинку, «где грустное его настроение перешло в чувство злобы на всех и вся»¹²⁴. Після прибуття додому селянин у відповідь на перше зауваження дружини щодо його нетверезого стану, вирішив зірвати усю свою злість на беззахисну жінку і жорстоко її побив. Мировий суддя, до якого зі скаргою звернулась ця жінка, відніс її побої до особистих образ і не засудив її чоловіка до жодного покарання. Таким чином, «лошадь оказалась счастливее крестьянской жены»¹²⁵, адже побої, що отримала тварина, не нанесли суттєвої шкоди її здоров'ю, тим паче, що в майбутньому господар відносився до неї дуже обережно. Дружина селянина, навпаки, наступного разу, коли її чоловік знаходитиметься в нетверезому стані буде піддаватися новим побоям «потому-де, – не жалуйся»¹²⁶.

Тож, бачимо, що подібні обставини певною мірою вплинули не лише на низькі показники розлучності в Російській імперії, а й на відносно невелику

¹²³ Там само. С. 447.

¹²⁴ ІР НБУВ. Ф. XIII. Спр. 5040. Арк. 7.

¹²⁵ Там само. Арк. 7.

¹²⁶ Там само.

кількість скарг до суду дружин на жорстоке поводження чоловіків. Зазвичай жінкам доводилось терпіти принижене життя, яке часто ставало нормою. А звернення до судових інстанцій відбувалось у вкрай рідких випадках.

Церква поступово намагалась реагувати на зміни, які назріли в суспільстві, але з надмірною обережністю. Ухвалою Святійшого Синоду від 28 лютого 1907 р. було утворено Особливу нараду для обговорення та вироблення проекту, в якому б висвітлювались положення про приводи до розлучення. В рамках цієї наради було проведено 8 засідань в березні – квітні 1907 року і опубліковано «Проект положення про приводи до розлучення», в якому намічався ряд нововведень¹²⁷. Наприклад, вводилось більш широке розуміння «нездатності до шлюбного співжиття»: якщо раніше це була дошлюбна нездатність до здійснення статевого акту, то тепер – нездатність до дітонародження; скорочення терміну розлучення з 5 до 3 років, якщо хтось з подружжя довгий час був відсутній з невідомих причин; поява нових приводів до розлучення – душевна хвороба одного з подружжя, зараження сифілісом, жорстоке поводження одного з подружжя, ухилення одного з подружжя від православ'я.

Серед фахівців почалася дискусія. З критикою проекту виступив професор кафедри церковного права юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету М. С. Суворов. Він вважав, що найголовніше, що треба зробити, так це перевести шлюбнорозлучні справи з відомства церковного суду до відомств світського¹²⁸. Захищав цей проект професор церковного права М. О. Заозерський, який в свою чергу вважав, що такий проект якнайкраще відповідає назрілим вимогам часу, і його законодавче затвердження вирішить більшість нагальних проблем в сфері розлучень¹²⁹. Також він зробив важливий висновок про те, що церква не повинна перешкоджати державі у встановленні нових норм по

¹²⁷ Суворов Н. С. Замечания на «Проект положения о поводах к разводу, составленный Особым совещанием при Святейшем Синоде». М., 1908. С. 3.

¹²⁸ Там само. С. 49–50.

¹²⁹ Заозерский Н. А. К вопросу о злонамеренном оставлении одним супругом другого, как основании расторжения брака (по поводу книги проф. Н. С. Суворова: Замечания на «проект положений о поводах к разводу», составленный Особым Совещанием при Священном Синоде. 1908). *Богословский вестник*. 1908. № 6.

відношенню до шлюбу, яких вимагає реальне життя. Натомість, церква зобов'язана виховувати і підтримувати чистоту шлюбу у свідомості і житті людей, а завданням держави є допомагати особистості та сім'ї там, де під виглядом подружніх відносин міститься насильство над особистістю, або де певні обставини вже зруйнували шлюбні відносини і розлучення є єдиним засобом захистити високу гідність шлюбу.

Російський письменник Микола Лєсков у своїй статті «Бракоразное забвение (Причины разводов брачных по законам греко-российской церкви)» зазначає, що багато письменників у своїх творах торкаються теми розлучень. Вони зазвичай вказують на те, що законних причин для розлучення занадто мало, оскільки життєві реалії виявляють багато дуже серйозних випадків, за яких співжиття подружжя стає не тільки аморальним, але й цілком неможливим. В той же час ці випадки не підходять до жодної з законних причин, за якими допускається розлучення: «...Все страждущие от неудобопереносимых несчастных браков обыкновенно приписывают свое безнадежное горе «суровому безучастию церкви». Им кажется, будто церковь одна своими правилами теснее всего сдавила и стиснула этот вопрос и не хочет оказать никакого снисхождения человеческим нуждам даже в таких случаях, когда жизнь брачная для несчастных супругов становится терзательною и часто угрожает преступлениями»¹³⁰.

Спроби змінити існуючий в Росії шлюборозлучний процес неодноразово робилися з другої половини XIX століття. Але, як писав М. С. Лєсков у 1879 році: «Многотомительный брачный вопрос, говорят, решен тем, что ему не будет никакого решения: все ожидания облегчительных реформ признаны совершенно и навсегда невозможными...»¹³¹.

Незважаючи на виступи правознавців та висвітлення цього питання на сторінках періодичних видань, у другій половині XIX – на початку XX ст.

¹³⁰ Лєсков Н. С. Бракоразное забвение (Причины разводов брачных по законам греко-российской церкви). *Неизданный Лєсков*. Кн. II // Литературное наследство. Том 101. М., 2000. С. 67.

¹³¹ Там само. С. 79.

суттєвої демократизації законодавства щодо сімейних питань не відбулося. Цивільне розлучення не було введено аж до кінця 1917 р.

Однак селяни вже не бажали миритися з долею, тому шукали можливості діяти в обхід існуючого законодавства та інколи, навіть, порушуючи моральні норми. Мінливі умови життя кінця XIX ст. переорієнтовували селян з традиційних моделей поведінки на новаторські, вимагали пошуку нових гнучких моделей. Деякі селяни, не маючи можливості офіційно розірвати шлюб, відправлялись на заробітки до міст чи від'їжджали в інші регіони, вже не плануючи повертатись до своєї сім'ї, залишались на постійне проживання і будували нові шлюбні стратегії.

Вагому частку шлюбних справ, що містяться у фонді Одеської судової палати в Центральному державному історичному архіві України, становлять звинувачення у так званих «подвійних шлюбах» селян, коли при офіційно не розірваному першому шлюбі, чоловік або жінка, в обхід законодавства, вступали до другого шлюбу. Так, селянин Бенедикт Церр у 1904 році у Одеській Сретенській церкві обвінчався із Марією Артем'євою за наявності першого шлюбу, укладеного у 1895 році¹³². Аби зробити другий протизаконний шлюб можливим, Бенедикт пішов на хитрість. Задля посвідчення своєї особи він надав причту церкви чужий паспорт, виданий Канівською міщанською управою 5 жовтня 1904 року, на ім'я Пантелія Федоровича Новікова. Залучений до слідства, Бенедикт Церр пояснив свій незаконний вчинок нестерпним сімейним життям із першою дружиною Марією Бондаренко, яка п'ять разів розходилася із ним, а на шостий остаточно його покинула¹³³. Епізоди з життя селян Бенедикта та його першої законної дружини Марії свідчать про те, що подружжя не стало миритися з нестерпним сімейним життям. Задля власного щастя селяни порушили традиційні норми моралі та офіційні закони. Особисті інтереси і поривання, стали вище інтересів родини і громади, що було нехарактерно для традиційного суспільства.

¹³² ЦДІАК України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1161. Арк. 1.

¹³³ Там само.

У подібній ситуації опинився уродженець села Хоминець Полтавської губернії Григорій Павлович Загомула, який 10 листопада 1910 року повінчався в селищі Ічки Феодосійського повіту з Дар'єю Григорівною Озимтелевою, не розірвавши діючого шлюбу з першою дружиною¹³⁴.

Знаходились під судовим слідством через укладення другого шлюбу, за наявності першого, офіційно нерозірваного А. Лелюк (1893–1895 рр.), А. Биченко (1898–1899 рр.), А. Завгородня (1899–1902 рр.), А. Христюк (1902–1906 рр.), А. Фарфус (1903–1905 рр.), А. Курячий (1903–1904 рр.), Д. Елькан (1903–1904 рр.), А. Проніна (1915–1917 рр.), М. Деркач (1915–1916 рр.) та інші¹³⁵.

Показовою серед інших про подвійні шлюби є судова справа службовця Одеської контрольної палати А. Будю. У 1869 році Олександр Будю був відряджений Одеською Контрольною Палатою у Херсонську Поштову Контору. У Херсоні чоловік познайомився із Анною Андріївною, її родичами та близькими, і невдовзі зробив жінці пропозицію. У січні 1870 року у церкві Успенської Пресвятої Богородиці пара одружилася. Проживши у шлюбі протягом десяти місяців, чоловік раптом зник безвісти. Згодом після зникнення О. Будю, рідний брат Анни Андріївни приніс їй два листа, які передав зниклому чоловікові чиновник Одеської пограничної Поштової контори. Авторкою листів виявилась перша законна дружина Олександра (Анна Іванівна Будю), яка розшукувала свого чоловіка. Усвідомивши, що брехня може найближчим часом стати загальновідомою, О.Будю зник безвісти, намагаючись уникнути відповідальності за злочин. Після кількох років розшуків, врешті-решт, правоохоронні органи знайшли винного О. Будю аж у м. Омську і заарештували. Підсудний визнав свою провину і зізнався, що з пред'явлених при вступі на службу в Одеську контрольну палату документів, вирвав сторінку з відповідним записом про діючий шлюб. Підсудний скаржився на погане здоров'я і звертався з проханням до окружного судді прискорити хід справи, зазначаючи, що він (О. Будю), «желал бы быть полезным членом общества, хотя и в ссылке. Ведь всегда есть время исправиться,

¹³⁴ ЦДІАК України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1344. Арк. 2.

¹³⁵ ЦДІАК України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 897, 937, 969, 1057, 1130, 1131, 1132, 1341, 1343.

– лучше поздно, чем никогда». Однак, згодом стало відомо, що переховуючись від правосуддя та двох своїх попередніх дружин, О.Будо встиг одружитися втретє із дочкою московського купця Євдокією Орловою¹³⁶. Надалі ведення справи було передано до Московського окружного суду.

Описані сюжети нашттовують на думку, що перешкоди, які чинили церква і держава щодо офіційної процедури розлучення, не могли стримати розпади тих сімей, які уже дали тріщину. Хоча урядова та церковна статистика свідчила про високий рівень міцності селянських шлюбів, часто подружжя, будучи офіційно одруженими, жили окремо, інколи навіть не знаючи про долі одне одного.

Одним з проявів трансформаційних процесів у шлюбно-сімейних стосунках є збільшення випадків дошлюбного і позашлюбного статевого життя.

Дослідники початку ХХ століття фіксували в середовищі молоді та подружніх пар випадки дошлюбних та позашлюбних стосунків, незважаючи на сувору заборону церкви та моральний осуд з боку суспільства. Дореволюційний етнограф М. Сумцов констатував факт дошлюбного співжиття під час проведення вечорниць, який пояснював впливами фабрик і заводів¹³⁷. Про отримання певного досвіду сексуального життя на вечорницях у Херсонській губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ століття свідчив етнограф В. Ястребов¹³⁸.

Дошлюбних та позашлюбних стосунків стосуються десятки справ, що містяться у фонді архіву Херсонської духовної консисторії¹³⁹ та фондах дореволюційних судів¹⁴⁰. Так, у квітні 1877 року до консисторії надійшла справа про дошлюбні статеві стосунки аккорманського міщанина Петра Бурлаченко та селянки Варвари Чоботарьової, в результаті яких вона у січні 1876 року народила хлопчика Павла. Жінка клопоталась перед судом, аби притягнути до відповідальності біологічного батька і примусити його виплачувати щомісячне

¹³⁶ ДАХО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3, 129, 143.

¹³⁷ Сумцов Н. Ф. Досветки и посиделки. *Киевская старина*. 1886. Март. С. 442.

¹³⁸ Руденко Н. В. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка. *Південна Україна. ХVІІІ–ХІХ ст.* Запоріжжя, 2000. № 1(7). С. 48–49.

¹³⁹ ДАОО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 3834; Оп. 2. Спр. 2501 а, 5234.

¹⁴⁰ ДАОО. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 750, 790; ДАЗО, Ф. 97. Оп. 1. Спр. 710; ЦДІАК України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 914, 916, 917, 925, 1037, 1126, 1127, 1129, 1206.

утримання. Але новонароджене немовля померло у листопаді поточного року, тож позивачка зі смертю сина втратила право на судовий розгляд матеріальних претензій щодо Петра Бурлаченка. Справа з окружного суду була передана духовному суду Херсонської духовної консисторії, яка розглядала факт незаконного статевого життя молодих людей¹⁴¹. Суд консисторії постановив звільнити від покарання міщанина Петра Бурлаченка, оскільки чоловік заперечив статеві стосунки з позивачкою; а селянку Варвару Чоботарьову за дошлюбні статеві стосунки духовний суд піддав чотирирічній єпитимії під наглядом парафіяльного священика¹⁴². Наведений епізод демонструє не лише приклад дошлюбних стосунків, але також є важливим для інтерпретації нерівноправного місця жінки в традиційному суспільстві. Модернізаційні процеси кінця XIX – початку XX ст. стимулювали формування нової свідомості в селянському середовищі. Незважаючи на те, що в ході судового процесу селянка так нічого і не домоглася, показовим є сам факт звернення жінки до окружного суду зі скаргою на чоловіка і намагання протягом всього судового процесу відстоювати свої права.

Матеріали волосних судів також засвідчують випадки, коли вагітна дівчина, або ж покритка самотійно зверталась до судової установи, в тому випадку, якщо хлопець відмовлявся визнати дитину та виплачувати гроші на її утримання. Так, у 1911 році селянка Варвара Кудряшова подала до Веселянського волосного суду Мелітопольського повіту скаргу на батька позашлюбної дитини Тимофія Бондаренко, який після прохання визнати дитину побив Варвару. Суд засудив чоловіка до виплати штрафу розміром 25 карбованців за нанесення побоїв і до виплати 300 карбованців на утримання дитини¹⁴³.

У багатому на деталі «Щоденнику» сільського шевця Івана Ярошенка, який народився у 1885 році на одному з хуторів с. Томаківки Катеринославського повіту Катеринославської губернії, автор відверто описував власне дошлюбне

¹⁴¹ ДАОО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 2716. Арк. 3.

¹⁴² Там само. Арк. 39.

¹⁴³ ДАЗО. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 753. Арк. 91, 100.

життя. Будучи юнаком, селянин ночував із Домкою, яка пізніше вийшла заміж за іншого; ходив на досвітки гуляти до Грушки, а «ночував» при цьому з Феклою Медяниковою; «ночував» із Санькою Овдеєнковою і Наталькою Ковальновою, а сватати хотів робітницю Оришку; потім «ночував» із Санькою Слепенковою¹⁴⁴. Бачимо, що Іван Ярошенко за час парубкування мав чималий сексуальний досвід.

Автор іншого щоденника, мешканець селища Мала Білозерка Олександр Онисимович Замрія, у свою першу військову відпустку навідався до дівчини Фросі, яка жила по сусідній вулиці, і провів з нею ніч, хоча на той момент «офіційно» зустрічався з іншою дівчиною – Христею Юрченко¹⁴⁵.

Зізнання селян свідчать про те, що в ХХ столітті дошлюбні статеві стосунки стають все частішим явищем. На досвітках цього періоду допускався певний інтимний досвід до шлюбу.

Дослідниця селянського побуту Херсонщини Марія Ганенко, спираючись на етнографічні матеріали, зібрані наприкінці ХІХ століття, завважувала, що з цього часу чітко простежувалися певні зміни в середовищі селянства. Втім, «ломка» проходила дуже повільно, оскільки селяни усіма способами намагалися відстояти свою окремішність і самостійність¹⁴⁶. Але етнограф підкреслювала одну особливість: старі порядки у деяких сферах громадського життя поступово поступалися новим, але в інтимному, особистому житті все залишилось як і раніше, і лише частково давня суворість окремих звичаїв пом'якшилася, селяни стали більш терпимими до порушників усталених норм¹⁴⁷. Замість попередньої суворості до порушників давнього звичаю спостерігається терпимість, або, навіть, байдуже відношення до порушників традицій. Дослідниця вбачає причини деяких змін у впливах міста, на які в першу чергу реагувала молодь. Молоді люди привносили в село разом із «модною кофтиною у три оборки» і модною солдатською піснею і такі сучасні явища, від яких старим людям «доводиться відхрещуватися», які слугували базою для «корінної ломки взаємовідносин між

¹⁴⁴ Щоденник Івана Ярошенка. С. 254.

¹⁴⁵ Замрія О. Заповіт своєму поколінню. С. 235.

¹⁴⁶ Ганенко М. Вказ. праця. С. 138.

¹⁴⁷ Там само. С. 137.

селянами»¹⁴⁸. Подібну тенденцію підтверджує етнограф Херсонщини К. Шрам, який поділяє сільську людність у 1880-і роки на два покоління: молоде, виховане у відносній свободі, і старе, що пережило увесь гніт кріпосного права¹⁴⁹.

Публічність сімейних та особистих відносин в сільському середовищі мала наслідком підпорядкованість селянина певним нормам демографічної поведінки. Більшість цих норм були освячені православною церквою, що ще більше спонукало людей їх дотримуватися.

Для селянського населення було характерним сприймати шлюб як запоруку порядності людини, її матеріальних статків і суспільного значення. Молоді люди, які після досягнення шлюбного віку кілька років не одружувались, сприймалась селянством як суспільна аномалія, відхилення від норми. Негативне ставлення до неодруженої молоді шлюбного віку простежується у таких народних прислів'ях: «Тоді він буде женитися, коли бики почнуть телитися», «Сиділа дівка та й висиділа дідька», «Хоч за старця, аби не остаться», «Хоч за вола, аби дома не була»¹⁵⁰ та інші. Лише взявши шлюб, можна було повноцінно реалізувати свої гендерні ролі, продовжити свій біологічний рід. Одруження було моральним обов'язком кожного.

Ставлення до хлопця на селі було несерйозним до укладення ним шлюбу. Про це свідчить обмеженість його прав, адже до одруження парубок знаходився у повній залежності від дорослих, не брав участі у сільському сході, був обмежений в праві пересування за межами села без відома батьків. Втім, не завжди парубок до одруження мав безправний статус. Зокрема, український дослідник побуту Херсонщини другої половини XIX ст. Володимир Ястребов зазначав, що у деяких місцевостях Півдня України після вступу до молодіжної громади парубок розглядався як член родини з правом власного голосу; батьки та рідні починали враховувати думку хлопця з приводу господарських питань; вбачали в ньому людину здібну до самостійної праці і казали, що «він уже косарь»; парубок

¹⁴⁸ Там само.

¹⁴⁹ Шрам К. Украинская деревня по произведениям гг. Старицкого и Кропивницкого. *Степ. Херсонский беллетристический сборник*. Херсон – СПб., 1886. С. 271.

¹⁵⁰ Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М.Номис. К., 1993. С. 97.

отримував можливість працювати там, де йому більше подобалося; зароблені гроші міг використовувати для особистих потреб¹⁵¹; мав можливість на деякий час відлучитися з рідного дому без контролю батьків та ін. Хоча таке становище неодруженого парубка не було загальною нормою для всіх українських теренів, дані В. Ястребова підтверджують тенденцію до демократизації внутрішньосімейних відносин на Півдні України.

Загалом же становище хлопця залежало від батьків, в покорі до яких він знаходився до одруження¹⁵². У с. Трушки Васильківського повіту, якщо старший син довго не одружувався, то батьки підганяли його взяти шлюб, докоряючи тим, що через нього молодший син парубоцького віку не може вступити до громади. Якщо ж брати парубкували одночасно, то в народі казали, що «молодший підвернув (засадив) старшого під корито»¹⁵³.

В селянській родині чітко дотримувались порядку вступу до шлюбу: спочатку старші діти, а потім молодші. На Єлисаветградщині молодша дочка могла вийти раніше заміж лише у випадку, коли старша сестра була калікою, або ж внаслідок інших причин втратила надію узяти шлюб. Якщо в родині був старший син, то жодної дочки не видавали заміж раніше його одруження. Виключенням міг стати випадок, коли хлопця забирали в солдати¹⁵⁴.

Українська дослідниця XIX ст. Марія Ганенко згідно етнографічних матеріалів Єлисаветградського повіту засвідчувала, що дівчата знаходились у повній залежності від власних батьків до заміжжя, а хлопці – в деяких випадках аж до родинного виділу після одруження¹⁵⁵.

За народним світоглядом обов'язком батьків було «довести дітей до ума», що означало: дочок – видати заміж, а синів – одружити і, по можливості, виділити на власне господарство¹⁵⁶.

¹⁵¹ Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России. С. 6.

¹⁵² Там само. С. 7.

¹⁵³ Там само. С. 2–3.

¹⁵⁴ Ганенко М. Вказ. праця. С. 142.

¹⁵⁵ Там само. С. 139.

¹⁵⁶ Там само.

Ставлення до неодружених дівчат шлюбного віку також було несхвальне. Зазвичай дівчата, аби не бути самотньою чи «старою дівою», погоджувались вийти заміж і за нелюба, і за вдівця, і за каліку, і за бідного, тощо. До «старої діви» часто ставилися упереджено, вона зазнавала одночасно і осуду, і співчуття. Старих дів у народі розглядати як соціально-неповноцінних осіб, що не виконали свого жіночого призначення. Дівчину, якій не вдалось створити сім'ї, чекала вельми сумна самотня доля, що віддзеркалено у народних приказках: «Перестояна трава – ні сіно, ні солома, а стара дівка – ні жінка, ні вдова», «Стара дівка, дірявий кожух – то один дух»¹⁵⁷. З огляду на те, що в традиційній українській культурі статус жінки визначався через її стосунок до чоловіка, то за його відсутності самотня жінка ставала певною маргіналкою: її майнові права були обмежені, для неї були повністю закриті чи частково недоступні інші соціальні та ритуальні жіночі ролі. Така сумна перспектива, вочевидь, формувала переконання, недвозначно сформульоване у приказках: «Хоч за старця, аби не остаться», «Хоч за лапоть, аби не плакать», «Нехай вже і патик, аби був у мене чоловік»¹⁵⁸ тощо.

Окрім того, батьки піклувалися про цноту своїх дітей, особливо дівчат. Позашлюбна вагітність позбавляла батьків дівчини не лише перспективи обрати достойного зятя, а й обрікала мати в родині покритку без можливості подальшого влаштування її життя згідно норм селянського традиційного світобачення. Тож, як тільки в родині ставало відомо, що дівчина вагітна, батьки намагались реагувати якомога швидше. Спочатку карали дочку за те, що вела себе безчесно (докори, лайки, інколи побої)¹⁵⁹. На Єлисаветградщині, дізнавшись ім'я спокусника, батько (рідше матір) вирушав до місцевого священика за порадою щодо подальших дій. Священослужитель, в свою чергу, викликав парубка-винуватця з батьками і батьків дівчини, оголошував догану дорослим за те, що недогледіли власних дітей, не навчили їх нормам моралі. Молодим порушникам за те, що не уміли «шануватися», служитель культу пропонував «покрити гріх»,

¹⁵⁷ Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М.Номис. К., 1993. С. 124.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Ганенко М. Вказ праця. С. 150.

тобто одружитись. Але мали місце випадки, коли батьки нареченого (рідко сам хлопець) висловлювали свою незгоду. У такому випадку на Єлисаветградщині діло переходило до суду селянської громади: батьки дівчини подавали скаргу до сільського чи волосного правління. Далі на сході більшістю голосів у присутності позивачів і звинувачених громада вирішувала: одружуватись молодим чи сім'я парубка виплачуватиме штраф за безчестя дівчини, що зазвичай коливався в розмірі від 25 до 100 карбованців, а якщо родина звинувачуваного була доволі заможною, то розмір штрафу міг сягнути 300 карбованців¹⁶⁰. У Щербанівській волості Єлисаветградського повіту Херсонської губернії ображена сторона зверталась зі скаргою до волосного суду, який призначав штраф у розмірі від 15 до 25 карбованців¹⁶¹. У крайніх випадках справа доходила й до вищих судових інстанцій¹⁶². Український етнограф XIX ст. Марія Ганенко зазначає, що батьки парубка після такої процедури втручання громади чи судових установ погоджувались на одруження, розмірковуючи таким чином: «плати цій, а тоді знов витрачайся на весілля, бо все рівно женити прийдеться, то нехай лучче, вже яка буде, та буде – бери синку хоч свинку, аби по хаті хрюкала»¹⁶³.

Етнограф В. Ястребов описував аналогічні випадки на Херсонщині, коли після покарання винної дочки, яка піддалася розпусті, батько скаржився до волосного суду з вимогою аби хлопець-спокусник одружився на дівчині або виплатив грошове відшкодування за безчестя. Дослідник зазначав, що інколи подібна тяганина закінчувалася доволі швидким примиренням сторін, як в с. Інгуло-Кам'янці (сучасна Кіровоградщина): винний купляв горілку і на тому спір закінчувався¹⁶⁴.

Доля ж дівчини-покритки, яку біологічний батько дитини не взяв заміж, була нелегкою. Як свідчать дослідники кінця XIX століття, вона мала дуже малі шанси на одруження. Зазвичай вагітну дівчину, чи покритку, за дружину міг взяти

¹⁶⁰ Там само. С. 151.

¹⁶¹ Осадчий Т. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/osadchiy/sherbvolost.html>

¹⁶² ЦДІАК України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1206. Арк. 3–4.

¹⁶³ Ганенко М. Вказ. праця. С. 151.

¹⁶⁴ Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России. С. 13.

лише чоловік, який в силу обставин, не міг собі знайти наречену серед незаміжніх порядних дівчат, або ж удівець, у зв'язку з необхідністю доглядати власних дітей¹⁶⁵.

Позашлюбні відносини знайшли своє відображення у прізвиськах, які були надані правопорушникам односельчанами. «Невінчаний» і «беззаконна» – за подвійний шлюб; «Третяк» – за взяття третього шлюбу. Дослідник Херсонщини В. Ястребов зауважував, що кількість подібних прізвищ була незначною, що свідчить про нерозповсюдженість подібних стосунків, або ж про їх таємність¹⁶⁶. Натомість дитина, яка народжувалась в результаті позашлюбних стосунків, часто отримувала відповідне прізвисько: «Кропивник» (підкидьок, що був знайдений у кропиві), «Коробейник» (незаконний син коробейника) та інші¹⁶⁷. На Єлисаветградщині незаконнонароджених дітей називали «жировими» чи «байстрюками», але ставлення до них наприкінці XIX ст. було більш-менш поблажливим¹⁶⁸.

Звернемо увагу і на статистичні дані щодо позашлюбної плідності жінок в Україні. Дані коефіцієнти вирахував статистик М. Трайцевський із розрахунку на 1000 жінок 15–49 років, які за переписом 1897 року зазначили свій стан: дівка, вдова і розведена¹⁶⁹. Згідно розрахунків, найвищі коефіцієнти позашлюбної плідності спостерігались в Херсонщині та Київщині, середні – у Катеринославщині, Таврії, Харківщині та Полтавщині, найнижчі – на Волині, Поділлі та Чернігівщині. Згідно розподілу коефіцієнтів позашлюбної плідності спостерігається тенденція залежності величини коефіцієнта від величини міста в губернії. Найвищий відсоток позашлюбних народжень спостерігається у Херсонській губернії (зокрема, в Одесі), далі – Київщина, Катеринославщина, Харківщина, Таврія і Полтавщина. Серед українських губерній варто відзначити певну особливість Таврійської, яка має високий коефіцієнт позашлюбної

¹⁶⁵ Осадчий Т. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/osadchiy/sherbvolost.html>

¹⁶⁶ Ястребов В. Малорусские прозвища Херсонской губернии. С. 13.

¹⁶⁷ Там само. С. 13.

¹⁶⁸ Ганенко М. Вказ праяця. С. 150.

¹⁶⁹ Трайцевський М. Вказ праця. С. 102.

плідності для міст і дуже низький – у сільських місцевостях¹⁷⁰. Михайло Трацевський пояснює подібне явище відсутністю чіткої реєстрації позашлюбних народжень.

Етнограф Херсонщини Марія Ганенко зазначала, що в 1860-х роках випадки народження позашлюбних дітей вважались ганьбою не лише для родини покритки, а й для всіх родичів дівчини. Однак, вже у 1880-х роках на подібні ситуації селяни реагували більш поблажливо. Випадків позашлюбної вагітності ставало дедалі більше по селах, де розміщувались війська¹⁷¹.

Зміни у ставленні селянства до дівчат, що мали статеві стосунки до шлюбу, яскраво прослідковуються у трансформації обряду «комори», який протягом кінця XIX – початку XX ст. поступово зникає. І хоча деякі сучасні дослідники обрядової сфери свідчать, що на Півдні України цей звичай траплявся доволі рідко¹⁷², в нашому розпорядженні маємо опис дійства «комори» у спогадах селянського мемуариста Василя Рубеля (мешканця с. Мала Білозерка Таврійської губернії) та свідчення респондентів 1920-х років, зібрані співробітниками Одеської комісії краєзнавства (докладніше у розділі 4.1).

Бачимо, що ставлення до дошлюбного співжиття поступово змінювалось. І те, що в XIX столітті вважалося великим гріхом перед Богом і великою ганьбою перед родичами і всією сільською громадою, в XX столітті поступово ставало звичним явищем, а реакція сільської громади та родичів ставала більш спокійною.

Та все ж таки, бажання не осоромити власну родину і не зазнати осуду з боку громади, через дошлюбні статеві стосунки власних дітей, спонукало батьків сприяти одруженню своїх нащадків одразу по досягненні ними шлюбного віку. Така поведінка зумовлювалась і релігійним світоглядом.

Варто зазначити, що в традиційному суспільстві наявність любовних почуттів між чоловіком і жінкою зовсім не була обов'язковою причиною для укладення шлюбу. Адже одним з першочергових завдань сім'ї була репродукція,

¹⁷⁰ Там само. С. 103.

¹⁷¹ Ганенко М. Вказ. праця. С. 150

¹⁷² Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. 3-тє вид., доп. і перероб. К., 2014. С. 107.

яка була необхідним елементом виживання в аграрному суспільстві. Тож, важливою складовою, завдяки якій тримались стосунки між подружжям була не плинна любов, а постійна солідарність, яка проявлялась у наданні допомоги, незалежно від емоційних почуттів одне до одного¹⁷³. В умовах традиційного суспільства любов не була базовою необхідністю для одруження, про що свідчать такі факти: про побрання молодих домовлялися зазвичай батьки; головним елементом при укладанні шлюбу було те, що забезпечувало виживання, здебільшого – земля; пару для життя обирали в межах одного соціального статусу і приблизно однакової кількості землі¹⁷⁴. На підтвердження цієї тези існує багато прикладів з українського фольклору про те, що парубок і дівчина кохають одне одного, але через заборону рідних не можуть одружитися.

Але невірно буде стверджувати, що у традиційному суспільстві не було місця почуттям при одруженні молодят: почуття звісно мали місце, але не були першочерговим чинником, який спонукав укласти шлюб. Одне з ключових завдань сім'ї полягало у репродукції, продовженні роду, народженні багатьох дітей, які мали стати додатковою робочою силою в господарстві, а згодом забезпечити своїм батькам старість. Такий стан речей призводив до того, що шлюб був обов'язковим для всіх, аби забезпечити стабільне існування традиційного суспільства. Хоча траплялися казусні випадки, коли наречений настільки був недовподобі батькам дівчини, що зазнавав привселюдної образи. Так, сватання волосного судді Федора Фоменка до дочки мешканця с. Царицин Кут Івана Мірошніченка закінчилось привселюдною ганьбою чиновника. Батько дівчини, явившись до сільського правління, в присутності членів сільського сходу ображав волосного суддю: «Ты вонючий, скверный... ты мою и хату завонял, когда приходил к моей дочке свататься. Мое семейство три дня и рвало после выхода твоего из моей хаты»¹⁷⁵.

¹⁷³ Грицак Я. Курс «Вибрані питання європейської історії» Лекція 6: Шлюб і сім'я. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/841/6%20Family_lectio.pdf?sequence=1&isAllowed=y

¹⁷⁴ Там само.

¹⁷⁵ ДАЗО. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 294. Арк. 8.

Матеріали селянських щоденників Півдня України початку XX ст. засвідчують тенденцію, коли батьки намагались з одруження сина чи доньки отримати максимальну вигоду для себе. Найчастіше головну роль відігравали статки нареченої та авторитет її родини: «куди ведуть молодого, туди і йде, яку висватають, таку й бери, і живи, бо в неї був батько багатий, або «рід» гарний, це велике мало значення ще і до 1923 року...»¹⁷⁶.

Подібний випадок, коли мотивом для одруження були матеріальні інтереси, у своїх мемуарах засвідчує Василь Рубель: з початком столипінської реформи 1906 року, селяни отримували землю за такою схемою: якщо в хаті був один господар, то його наділяли землею поблизу слободи, бо він вважався більш бідним, а якщо два і більше – то вже подалі. З введенням цієї реформи заворушились усі хлібороби, батьки намагались якомога раніше повінчати своїх синів та «відділити на отруби»¹⁷⁷. Частими були випадки, коли такі весілля справляли насильно проти волі самих молодих. І це не єдиний випадок, коли батьки намагались нажитись на одруженні власних дітей. Тож, бачимо, що звичним явищем було, коли економічні інтереси в укладанні шлюбу виходили на перший план. Селянин Олександр Замрія, житель Малої Білозерки, у своїх мемуарах згадує, що «сынам не так еще была в голове нажива, чи то богатство, как отцам и братьям»¹⁷⁸ і, що мотивом для його сватання на напівсироті Катерині Сухомлін, було бажання його брата Трохима нажитись на її статках, адже дівчина мала гроші (300 карбованців) та півтори десятини землі.

Тож бачимо, що для кінця XIX – початку XX ст. прагматичні мотиви були домінуючими в обранні пари. В основі укладення шлюбу дуже часто лежали саме господарчі інтереси, мав місце селянський прагматизм землевласника. Окрім того спостерігаємо характерне явище: вибір шлюбного партнера не був виключно особистою справою. До нього долучалися батьки та рідні брати. Траплялось, що бажання батьків та симпатії молодят співпадали, а бували випадки, коли наречені

¹⁷⁶ Рубель В. Історія... С. 134.

¹⁷⁷ Там само. С. 150–151.

¹⁷⁸ Замрія О. Вказ праця. С. 196–197.

не відчували взагалі ніяких емоцій і почуттів одне до одного. Та все ж вирішальна роль в організації шлюбу належала батькам, які враховували репутацію та економічне забезпечення родини, здоров'я та працєвитість дівчини чи хлопця. Тож, не можна вважати, що шлюб у традиційному суспільстві був виключно господарською угодою, адже окрім практичної вигоди, селяни звертали увагу й на психологічні, естетичні та моральні якості.

Разом з тим на початку ХХ ст. спостерігаємо інтимізацію даної сфери. Вибір партнера поступово стає більш особистою справою. Це пов'язано зі збільшенням середнього віку молодят при вступі до шлюбу, а також зі збільшенням наполегливості молоді щодо власного вибору нареченої чи нареченого згідно особистих почуттів.

Укладення шлюбу внаслідок почуття любові одне до одного – це одна з ознак формування модерної сім'ї. Канадський історик Єдвард Шортер вважає, що концепція романтичної любові виникає в суспільстві занадто пізно (аж в ХІХ ст.), у зв'язку з тим, що молоді люди починають виходити з-під сімейного тиску і поступово звільняються від деяких попередніх сімейних обов'язків¹⁷⁹. Дослідник говорить про те, що як норма, романтична сім'я з'являється лише в ХІХ столітті. Більшою мірою на це впливає збільшення мобільності молодих людей, особливо, коли вони починають підробляти у містах, отримувати власні кошти і починають відчувати себе більш самостійними. Це впливає і на зміну відносин між батьками і дітьми: молоді люди починають проявляти непослух і все частіше самостійно, всупереч побажанням батьків, обирають собі пару для одруження.

2.2. Вплив війни і революції на шлюб і сім'ю (1914–1920 рр.)

Події Першої світової війни змінили долі багатьох членів селянських родин південноукраїнського регіону. З початком бойових дій саме на Південь України з прифронтових регіонів була евакуйована значна частина промислових підприємств, адже регіон мав вигідне розташування та унікальні промислові

¹⁷⁹ Edward Sh. *The Making of the Modern Family* (Glasgow: Fontana/Collins, 1977). P. 13–30. URL: <https://www.jstor.org/stable/1878958>

можливості (транспортні розв'язки, кваліфіковані кадри, необхідна інфраструктура), які дозволяли швидко налагодити роботу евакуйованих підприємств¹⁸⁰.

З початком Першої світової війни почалась і масова мобілізація в армію. З трьох південноукраїнських губерній було мобілізовано до лав війська 888,2 тис. селян. По всій Україні до армії було забрано половину працездатного населення¹⁸¹. Велика кількість селянських родин була позбавлена чоловічої робочої сили, при чому, найбільше постраждали дрібні та середні господарства, звідки нерідко забирали єдиного робітника.

Повстанський отаман 1918–1920 рр. Фотій Мелешко описував реакцію місцевих мешканців містечка Глодос Херсонської губернії на початок Першої світової війни: «Як тільки оголошено мобілізацію, то на ранок погруддя-пам'ятник «царя-освободителя» Олександра II знайдено в смітниковій ямі». Як зазначав автор статті, в часи загального «національного натхнення» це був один єдиний випадок на цілу величезну Росію. Незважаючи на те, що мешканці добре знали, хто наважився таким чином висловити свій протест, поліція так і не знайшла винного. Таким чином мешканці заманіфестували своє ставлення до війни, яка була їм чужою, але в якій невільно самі мусили брати участь¹⁸².

В середньому по російських губерніях у 1917 році в армії було 36–45 % загальної кількості працездатних чоловіків з сільських місцевостей¹⁸³. Війна нанесла великі збитки сільському господарству і сприяла розоренню селянських родин. У 1916 році загальне число селянських сімей скоротилось з 14,5 млн. до 12 млн. по Європейській Росії¹⁸⁴. Багатьом селянам довелось призвичаїтись до змін воєнного часу, відвикати від спокою і внормованого темпу життя.

¹⁸⁰ Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон в контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.). Запоріжжя, 2008. С. 82.

¹⁸¹ Там само. С. 89.

¹⁸² Мелешко Ф. Глодоси в часі національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7–8. С. 20.

¹⁸³ Россия в мировой войне 1914–1918 года : (в цифрах). М., 1925. С. 21.

¹⁸⁴ Статистический сборник за 1913–1917 гг. (Выпуск первый). М., 1921. С. 208–22. URL: http://istmat.info/files/uploads/23390/stat_1913-1917_1_-3.pdf

Зміни в середовищі південноукраїнського селянства в роки війни чітко простежуються в листах солдатів з фронту до рідної сім'ї.

Перед ризиком смерті особливо гостро поставала потреба спілкування з рідними та близькими. Виникало нездоланне бажання сповістити сім'ю про труднощі, які несла служба в армії, розділити біль після загибелі бойового товариша та повідомити близьких, що їх син, чоловік, батько, брат чи коханий живий та здоровий.

Відсутність необхідних засобів (олівця, паперу та ін.) для написання листа не зупиняла солдат: вони проявляли свою винахідливість і, використовуючи підручні матеріали, писали звістки додому. В газеті «Известия Ананьевского уездного земства» повідомлялося, що за перший рік війни до польових контор, що діяли в районах військ, надходили листи та листівки, які не відповідали вимогам встановлених правил по поштової частині. Солдати та офіцери через нестачу паперу, чорнил та олівця писали звістки про себе найоригінальнішими способами: наприклад, зустрічались гладко вистругані невеликі дощечки, на яких написано адресу одержувача і короткі відомості про здоров'я; траплялись листівки у вигляді квадратиків з білої матерії, на яких олівцем були написані відомості з поля битви для рідних; отримували також листівки, написані на шматках шкіри, очевидно, від німецьких ранців чи якогось воєнного спорядження. Головне управління пошти і телеграфу на майбутнє видало розпорядження, аби уся подібна кореспонденція з особливою ретельністю доставлялась адресатам¹⁸⁵. Близькі, в свою чергу, разом із «гостинцями», відправляли на фронт і канцелярські приладдя. Молодому солдату родом з с. Малої Білозерки Андрію Рубелю разом з харчами родина відправила конверти, папір і 20 копійок¹⁸⁶. Андрій пізніше писав: «Здесь только и радости, что получит письмо с родины»¹⁸⁷. Селяни, відірвані від дому, і змушені служити на фронті, намагались будь-що підтримувати зв'язок із рідною сім'єю.

¹⁸⁵ Письма из действующей армии. *Известия Ананьевского уездного земства*. 1914. 1 декабря. № 253. С. 5.

¹⁸⁶ Рубель В. Вказ. праця. С. 158.

¹⁸⁷ Там само. С. 164.

В нашому розпорядженні маємо листи молодого солдата Андрія Рубеля, родом із села Мала Білозерка в Північній Таврії, що воював на Південно-Західному фронті. У своїх листах молодий Андрій Рубель постає цілком сформованим селянином. Воюючи на фронті, парубок переживає за подальшу долю своїх близьких. Андрій наказує батькам віддати молодшого брата Йосю до школи, наголошуючи, що «вченє свет, а не ученє тьма»; продовжує цікавитися господарськими проблемами своєї родини; дає настанови хазяйнувати, вкрити хату, цікавиться чи викопали картоплю і продали зерно¹⁸⁸. У листі до сестри Ліди, він просить її наглядати за молодшим братом Василем, який вже почав парубкувати. Андрія дуже непокоїть той факт, що брат обрав набагато дорослішу за себе жінку – «дохожалую». Непокоячись про те, що «она сможет его так власкать, что от всего откажется», він просить сестру передати Василю свої застереження¹⁸⁹.

Інший мешканець с. Мала Білозерка (свекор сестри Андрія Рубеля – Лідії) у листі до родини теж клопочеться про господарські справи, наказує як розпорядитись грошима, підказує хто може допомогти відремонтувати реманент та ін¹⁹⁰.

З листів солдат до рідного села дізнаємося, що в ході війни селяни чи не вперше зустрічалися з новітніми досягненнями людської цивілізації (промисловими комплексами, залізничним транспортом, урбанізованим суспільством). Звісно, «новий», раніше не пізнаний світ, викликав велике захоплення і справляв сильне враження. Деякі селяни роками не покидали межі рідного села, а в умовах війни за добу проходили сотні кілометрів у військових ешалонах, потрапляли у великі міста, де було багато чого раніше незвіданого. В листі від 10 жовтня 1915 року А. Рубель писав: «Я в Киеве!.. В Киеве сколько всего, и такой большой город»¹⁹¹.

¹⁸⁸ Там само. С. 159.

¹⁸⁹ Там само. С. 176.

¹⁹⁰ Там само. С. 161.

¹⁹¹ Там само. С. 159–160.

Щодня українські селяни, що знаходились в тилу, з нетерпінням чекали на звістку про рідних з фронту. Листи читали усією сім'єю, а інколи й цілою вулицею. Молодик Микола родом із селища Новогупалівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії зазначав, що коли його старшого брата Петра забрали на фронт, то рідні тільки й жили у чеканні від нього листа, а одержавши, обов'язково збиралися всі разом, читали, а потім писали відповідь. Але одного разу, коли принесли листа підписаного чужою рукою, та ще й з печаткою червоного хреста, то мати солдата вже почала плакати, а батько «побіліли». Родина подумки вже горювала і прощалася з рідною людиною, але діставши листа, прочитали, що розривна куля поранила Петра в ногу, в результаті чого вся ступня була повністю роздроблена, і лікарі хотіли відрізати ушкоджену частину ноги. Далі автор пише, що після такої звістки «всі повеселіли», адже для сім'ї головне було, аби солдат повернувся живий. В той момент ніхто не подумав про те, що хлопець вже не зможе повноцінно працювати з однією ногою в господарстві, а навпаки раділи, що з таким фізичним недоліком, його вже не відправлять на фронт, і він повернеться додому, «а що поранений, то на те й війна»¹⁹².

За допомогою листування знайомі та рідні дізнавалися про особливості фронтового життя солдатів, що значно розширювало кругозір селян. В листах селяни читали про «подлості тієї воєнщини, насильно навязаній лучшим молодим людям Миколою та Вільгельмом, яких і жінки свої за ніс водили, не то, щоб міністри...»¹⁹³.

В цілому населення Півдня України було відносно добре проінформоване про події на фронті і в тилу, чому сприяла розгалужена залізнична мережа регіону і, пов'язана з нею, система телеграфного зв'язку¹⁹⁴.

¹⁹² Молодик М. В. Спомини. С. 332.

¹⁹³ Рубель В. Вказ. праця. С. 160.

¹⁹⁴ Турченко Г. Ф. Вказ праця. С. 91.

Під час війни селяни побачили можливості воєнної техніки, навчилися нею управляти, що значною мірою розширило світогляд патріархального і малоосвіченого селянина.

Незважаючи на елементи особистого, що містяться в листах, епістолярії солдат достатньо чітко демонструють загальні соціально-психологічні зрушення в селянському середовищі в роки Першої світової війни.

Більшість селян та робітників на початку війни були налаштовані патріотично. Але тільки-но до осель почали надходити перші «похоронки», а також листи солдатів, які викривали всі реалії фронтового життя, то героїчні настрої почали згасати. У листах читаємо: «Одним словом, самому злейшому врагу не желал бы попадать в эти «окопы». Если бы дал Бог, чтоб никогда в жизни никто не попадал в эти окопы, и чтоб даже не знали, что такое окопы. А мне если б дал Бог пережить все эти солдатские нужды, остаться живым: то я уже узнал, что значит война....»¹⁹⁵. Ці рядки А. Рубель занотував, ще не беручи участі у бойових діях. В листах зустрічаємо драматичні описи битви, атаки, нападу тощо. Звісно, що листи подібного змісту справляли шокуюче враження на рідних в тилу. Така інформація змінювала настрої в середовищі селян. «Колишня патріархальна затурканість села відходила в минуле»¹⁹⁶.

Бажання хоч на трохи побачити близьких штовхало деяких селян без відома начальства навідуватись на кілька днів додому. На початку жовтня, коли новобранців 1896 року народження виряджали на позиції, то молодий селянин Андрій Рубель з товаришем Іваном Пенкасовим та ще двома хлопцями, біля станції Якимівка, коли потяг сповільнив хід, вискочили з вагонів і, оминаючи села, дісталися своїх домів у с. Мала Білозерка. Погостювавши вдома три доби, хлопці поїхали наздоганяти свою частину¹⁹⁷.

Солдата Івана Марусенка військове керівництво відправило у березні 1914 року до м. Мелітополя за закупкою провізії для військової частини. Під час

¹⁹⁵ Рубель В. Вказ. праця. С. 161.

¹⁹⁶ Турченко Г. Ф. Вказ. праця. С. 91.

¹⁹⁷ Рубель В. Вказ. праця. С. 159.

відлучення Іван «самовільно» відвідав свою родину у с. Степанівка Приазовського району. Мемуарист оповідав, що побачення з родиною тільки укріпило бажання якомога швидше повернутися додому, до сім'ї¹⁹⁸.

Деякі заможні родини часто могли відкупитися від призиву і не нести воєнної служби. Селянин Малої Білозерки Олександр Замрія під час воєнної відпустки навідався до своєї дівчини Христі. Молодий хлопець описує своє здивування тим, що серед рідних братів майбутньої нареченої був один «уже пожелой», але чомусь немобілізований. Під час розмови Олександр дізнався, що він відкупився від мобілізації і тому під час війни знаходився вдома¹⁹⁹. Пізніше селянин знову пригадає цей інцидент на сторінках свого щоденника: «Но меня удивляло, что ее братья были дома. Оказывается, что они откупились и их не брали в армию, тобто уплатили кому-то по 200 р. Судьба их, жизнь была обеспечена»²⁰⁰.

Але селяни, незважаючи на подібну несправедливість, навіть у важких воєнних умовах не втрачали надію на побудову власного сімейного щастя. Так, молодий солдат Олександр Замрія, отримав у 1915 відпустку і відправився до рідного с. Мала Білозерка. У своєму щоденнику селянин з безмежною радістю описує передчуття зустрічі з рідними і з коханою дівчиною Христею, яку не бачив вже протягом чотирьох років. Свою 14-денну відпустку Олександр провів із рідними та своєю нареченою. Селянин так описував свої плани на майбутнє: «...кончится война и Христя выждет до ее кончины и мы будем счастливы, не пропадут ее слезы, которые она выпустила со своих карих глаз. Когда она меня выражала на военную службу»²⁰¹. Але доля розпорядилась інакше: наприкінці травня 1916 року О. Замрія отримав листа від односельчанки, яка повідомила, що його кохана Христя вийшла заміж за іншого.

Бойовий товариш і земляк Олександра Григорій Резниченко, дізнавшись про вчинок Христі, вирішив написати своїй дівчині Фросі, аби вона його

¹⁹⁸ «Солдат своєї Батьківщини». Спогади Івана Марусенка. С. 17.

¹⁹⁹ Замрія О. Заповіт своєму поколінню. С. 198.

²⁰⁰ Замрія О. Вказ праця. С. 228.

²⁰¹ Там само. С. 227.

дочекалась з війни²⁰². Згодом дівчина відповіла, що заміж вона не вийшла, але «написала Грише полный развод, виду того, что он написал письмо другой девушке, соседке, а та прочла это письмо Фросе, так как были подруги. И так Гришина любовь лопнула как мыльный пузырь»²⁰³.

Незважаючи на труднощі воєнного часу, селяни на фронті продовжували вибудовувати свої життєві стратегії.

Додатковим джерелом нової інформації про воєнні події, і в той же час джерелом соціальної напруги, стала поява нових категорій людей – військовополонених, біженців, ранених солдат, тилових військових частин російської армії. В сімферопольській газеті «Крестьянский путь» значилось, що селяни дізнаються про все від прибувших з міста перевірених людей. У людини, що потрапила до села селяни цікавляться: що робиться на польському фронті?; чи правда що Франція визнала уряд генерала Врангеля, а Англія веде переговори з більшовиками?²⁰⁴

Під час Першої світової війни населення південноукраїнських губерній поповнювалось і за рахунок військовополонених. У 1916 р. в Катеринославську губернію було переведено 32 тис. військовополонених, у Херсонську – близько 20 тис., у Таврійську – 9,5 тисяч осіб. Зазвичай новоприбулі працювали в маєтках поміщиків і заможних селян, а також на шахтах та підприємствах²⁰⁵. Контактуючи з місцевими, полонені розповідали селянам про незвіданий раніше для багатьох зовнішній світ, про життя за межами Батьківщини. Подібні розповіді інколи справляли помітний вплив на погляди селян, розширювали їх кругозір.

Роки війни супроводжувались зниженнями рівня життя населення та іншими обтяжливими змінами. Як писав В. Винниченко: «Війна одібрала в селянина хліб і робітників од землі»²⁰⁶.

²⁰² Там само. С. 228.

²⁰³ Там само. С. 231.

²⁰⁴ Мелитопольский И. Чем интересуются крестьяне. *Крестьянский путь*. Симферополь, 1920. 15 августа (№ 3). С. 3.

²⁰⁵ Турченко Г. Ф. Вказ. праця. С. 92.

²⁰⁶ Винниченко В. Відродження нації. Ч. I. Київ; Відень, 1920. С. 175.

Але війна несла з собою не лише екстенсивні зміни. Адже частина сільського населення, шукаючи способи заробітку поза межами сільського господарства, виїжджали до міст та містечок і пристосовувались до нового робітничого середовища, незвичних для себе занять. Такі люди поступово звикали до нового способу життя, знайомилися з новітніми технологічними процесами, набували нових ментальних рис і долучались до властивих робітництву способів захисту своїх класових інтересів²⁰⁷. Ці процеси запорізька дослідниця Г. Ф. Турченко характеризує як продовження соціальної мобілізації.

В часи воєнного лихоліття відбувались глибокі зміни, що проявились навіть в колективній психології та ментальності селянства. Століттями сформована ієрархія цінностей на селі почала оновлюватися. Сучасний дослідник Ю. Присяжнюк зазначав, що вагомим чинником, завдяки якому протягом століть в селянських сім'ях зберігалась традиційна ієрархія між поколіннями, була саме психологія «досвіду»²⁰⁸.

В воєнні роки в селянському середовищі з'являється нове розуміння авторитету. Так, поруч із традиційними уявленнями про «розумну людину» як досвідчену, яка тямить у веденні господарства, знає народні прикмети, повір'я, забобони та дотримується їх, починають цінуватися знання, новітній досвід та інші надбання ХХ ст²⁰⁹. Логічно, що воєнна атмосфера посприяла появі нових авторитетних людей на селі. Ними стали солдати, що повертались з фронту. Молоді люди, які відчували на собі труднощі фронтового життя, користувались значним авторитетом серед односельчан, адже отримали до сих пір нікому не знаний досвід участі у світовій війні. Частково селяни були поінформовані про подвиги солдат зі сторінок преси²¹⁰. Військовий же міг розповісти «з перших вуст» про битви та події, учасником та свідком яких йому доводилось бути, повідати про особливості устрою та життя в іноземних державах та ін. Людина,

²⁰⁷ Турченко Г. Ф. Вказ. праця. С. 94.

²⁰⁸ Присяжнюк «Праця» як цінність в колективній психології. *Україна модерна*. 2001. Ч. 6. С. 54.

²⁰⁹ Турченко Г. Ф. Вказ. праця. С. 95.

²¹⁰ Отец-воин. *Маленькие одесские новости*. 1914. 7 сентября (№ 373). С. 2.

яка на фронті не раз дивилися смерті у вічі, в рідному селі ставала місцевим героєм, сміливцем, захисником. Для військового, який пережив страх смерті, та й сам позбавив життя не одну людину, який побачив світ зовсім по іншому, старі авторитети втрачали своє попереднє значення. В. Винниченко свого часу занотував: «Ніхто не мав на селі більшого довірря, авторитету, як салдат. І не офіцер, не унтер, а простий, «рядовий» салдат»²¹¹.

У післявоєнні роки, чоловіки, що мали досвід бойових дій, часто ставали активними учасниками революційних подій, очолювали селянські рухи, ставали державними діячами та ін.

Все це в комплексі запорізька дослідниця Г. Ф. Турченко характеризує як осучаснення засобами війни українського селянства, його модернізацію, прилучення його хоча й до специфічних, але цілком реальних стандартів ХХ ст.²¹²

У роки Першої світової війни змінюється і статус жінки в родині. Головним чинником емансипації жінки-селянки було переобрання нею основної ролі й відповідальності у веденні господарства удома та в полі у воєнний час. Мешканець с. Мала Білозерка О. Замрія згадував свою воєнну відпустку у 1917 році: «Братья все были на войне их жены работали в хозяйстве»²¹³. Селянка з с. Мала Білозерка Лідія залишилась в молотьбу пізньої осені без свекра та чоловіка Павла. «А діла було до греця, щось коней 3 і вівці та інше, а робить нікому... Ціле пекло було їй там, а не жисть, та вона терпіла...»²¹⁴.

У Василівській окрузі жінки, що дійсно потребували допомоги через відсутність чоловіка на війні, лише в рідких випадках просили допомоги грошима на харчування. Більшість просила видати насіння для посіву озими, оскільки подібна підтримка наступного року приносила значну поміч для господарства²¹⁵.

Будучи в тилу, жінки намагалися усіляко допомагати солдатам. В газеті «Известия Ананьевского уездного земства» розміщувався лист Н. М-ской із

²¹¹ Винниченко В. Вказ. праця. С. 176.

²¹² Турченко Г. Ф. Вказ. праця. С. 95.

²¹³ Замрія О. Вказ. праця. С. 238.

²¹⁴ Рубель В. Вказ. праця. С. 161.

²¹⁵ Помощь семьям товарищей, ушедших на войну. *Известия Ананьевского уездного земства*. № 251. 1914. 17 ноября. С. 3.

закликом до жінок не допустити, аби чоловіки на війні страждали через відсутність теплих речей. Наголошувалось, що кожна жінка зобов'язана своїми руками зв'язати щось з теплих речей: шарф, рукавички, жилет, фуфайку, наколінники, напульсник, навушники та ін. Авторка закликала кожен жіночку долучитися до допомоги і прохала передрукувати свого листа в інших газетах, особливо провінційних²¹⁶.

Тяготи праці в роки війни змушені були переносити селянські жінки та діти. У воєнний період жінки ставали часто єдиними реальними опікунами для своїх дітей.

Тож, воєнний період, а також попередній емансипаційний досвід дали можливість селянкам вийти за межі домогосподарства і долучитися до суспільних процесів. Але варто зазначити, що під час війни жіночі ролі не були постійними і пристосовувалися до потреб воєнного часу. Повернувшись з війни, чоловіки продовжували утримувати лідерські позиції в сім'ї та громаді. Разом з тим війна радикально прискорила процес гендерних відносин.

Події Першої світової війни відбилися і на демографічних показниках українського населення (шлюбність, народжуваність, смертність). У 1923 році Народним комісаріатом охорони здоров'я було проведене вибіркове санітарно-демографічне обстеження сільського населення України з 1920 по 1922 роки. Обсяг обстеження визначався таким чином: було визнано необхідним обстежити 2 % сільського населення у всіх 9 українських губерніях у найхарактерніших і найтиповіших для кожного округу селах²¹⁷.

До остаточних розробок увійшов матеріал, що був зібраний у 49 округах (із 53 округів України). У матеріалах деяких округів (Херсонського, Першотравневого, Балтського та Шепетівського) були виявлені значні неточності, тож вони не були включені до остаточної розробки. Загальна кількість усього обслідуваного населення становила 263 564 особи.

²¹⁶ Известия Ананьевского уездного земства. 1914. 6 октября (№ 245). С. 7.

²¹⁷ Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни. Х., 1924. С. 3.

В наявності маємо дані співвідношення чоловіків та жінок у сільських місцевостях України²¹⁸ (див. табл. 2.3)

Таблиця 2.3

Співвідношення чоловічого та жіночого населення по селах України у 1897, 1916, 1920, 1923 рр. за розрахунками Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР²¹⁹

Губернії	Кількість жінок на 100 чоловіків			
	За переписом 1897 р.	За сільськогосподарським переписом 1916 р.	За переписом 1920 р.	Серед обстежуваного населення 1923 р.
Волинська	100,6	131,1	132,6	103,2
Донецька	92,3	109,0	110,0	111,5
Катеринославська	98,9	118,9	107,0	112,1
Київська	104,1	127,1	108,7	108,2
Одеська	97,3	122,3	109,1	111,4
Подільська	101,4	121,5	109,2	108,5
Полтавська	104,2	141,2	109,0	106,6
Харківська	99,7	123,0	110,3	107,1
Чернігівська	103,9	126,1	113,9	105,1
В середньому по Україні	100,0	122,5	110,9	108,6

Співвідношення даних обслідування із цифрами Всеросійського перепису 1897 року свідчать про зникнення певного відсотку чоловічого населення внаслідок воєнних дій. Показники сільськогосподарського перепису 1916 року і загального перепису 1920 року відносяться до часу, коли значна частина населення була залучена до воєнних дій, і тому не можуть вважатися типовими показниками демографічних стосунків²²⁰. Але наведених даних достатньо, аби спостерігати тенденцію до зменшення кількості чоловічого населення.

Щодо показників шлюбності у післявоєнний період, то з 1918 року спостерігається підвищення рівня шлюбності. Таке явище певною мірою викликано демобілізацією армії наприкінці 1917 року: молоді юнаки повернувшись додому починали укладати шлюби, що були відкладені на кілька

²¹⁸ Там само. С. 8.

²¹⁹ Матеріали о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни. Х., 1924. С. 8.

²²⁰ Там само. С.9.

років унаслідок воєнних дій. Окрім того, процес наділення селян землею в ході революційних подій сприяв утворенню нових сімей, тож коефіцієнт шлюбності після війни та революції в Україні підвищився.

Порівнюючи показники народжуваності в Україні в довоєнний та післявоєнний періоди спостерігаємо тенденцію стосовно Південної України: у довоєнний час коефіцієнт народжуваності вищий відносно всієї території; а в післявоєнний – відповідний показник по Півдню найнижчий з усіх українських регіонів²²¹.

Таблиця 2.4

«Середня народжуваність в селах України (кількість народжень на 1000 людності) у 1910–1914 рр. та 1920–1922 рр. за матеріалами Народного комісаріату здоров'я УСРР»²²²

Губернії	За 1910–1914 рр.	Губернії	За триріччя 1920–1922 рр.
Донецька	52,0	Волинська	31,4
Катеринославська	47,8	Подільська	29,0
Харківська	45,5	Полтавська	26,8
Одеська	43,6	Чернігівська	26,6
Полтавська	39,9	Харківська	26,5
Київська	39,9	Київська	26,3
Чернігівська	39,2	Катеринославська	25,1
Волинська	38,3	Одеська	23,7
Подільська	35,7	Донецька	21,5

Донецька, Катеринославська та частково Одеська губернії до Першої світової війни займали лідируючі позиції за коефіцієнтом народжуваності, а у післявоєнний час спустились до найнижчих місць.

Низький рівень народжуваності в південноукраїнських губерніях пояснюється найнижчими показниками врожайності по Україні²²³. Окрім того, саме три південні губернії (Катеринославська, Одеська, Донецька) були найжорстокішою ареною боротьби революційного часу. Мешканець с. Андріївки Катеринославського повіту С. Ціпко, що народився в травні 1917 року, занотував

²²¹ Там само. С.15.

²²² Материали о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни. Х., 1924. С.15.

²²³ Там само. С. 16.

у своєму щоденнику: «Родився на соломі, в чистім полі а не в домі... бо мої батьки скривались на ніч в поле від всяких банд»²²⁴.

Щодо показників смертності обох статей, звертає увагу високий коефіцієнт смертності чоловіків у порівнянні з жіночою смертністю, що не мав подібних аналогів у воєнних умовах. Загалом у Європі на 100 смертей чоловіків припадало 89, максимум 98 смертей жінок. Згідно ж даних 1920–1922 рр. в середньому по Україні на 100 смертей чоловіків припадало лише 79 смертей жінок (у 1920 р. – 75, 1921р. – 81, 1922 р. – 76). У додатку Б. 6 наведені відносні показники смертності (смертність населення на тисячу людності).

В залежності від коливань смертності протягом 1920–1922 рр. дослідники поділили українські губернії на три групи: перша – показник смертності знижувався кожного року (Волинська, Подільська, Полтавська, Чернігівська); друга – зниження смертності не було безперервним (Харківська та Київська губернії); третя – показник смертності послідовно з року в рік збільшується (Донецька, Одеська і Катеринославська губернії). Коефіцієнт смертності у Катеринославській губернії відзначився занадто високим показником у 80,2 проміле, коли середній показник по всій Україні становив 37,3 проміле²²⁵.

Воєнні події також позначилися у почастішанні позашлюбних стосунків. Автор селянського щоденника, мешканець селища Мала Білозерка Олександр Онисимович Замрія, у свою першу військову відпустку навідався до однієї дівчини Фросі, яка жила по сусідній вулиці, і провів з нею ніч, хоча на той момент офіційно зустрічався з іншою дівчиною – Христею Юрченко²²⁶. Селянин у своєму щоденнику записував свої відчуття у час відрядження дорогою до Царського села: «Вырвались с паузы войны и фронта, который осточертел до высшего уровня. Как было легко и весело слушать цокот вагонных колес, а на остановках станций и полустанках видеть вольную публику, также молодых девушек, которых ты не

²²⁴ Ціпко С. Мої спомини про минуле... С. 773.

²²⁵ Там само. С. 18.

²²⁶ Замрія О. Вказ. праця. С. 235.

видел и больше не увидишь. Но чувство, хотя и в солдатской форме, молодое – оно влечет тебя к житию более радостному в жизни человечества»²²⁷.

За час перебування чоловіків на військовій службі, не всі жінки зберігали подружню вірність. Про випадки подружньої зради дізнаємося із судових справ. Так, Афанасій Сердюк мешканець Андріївського хутору Херсонської губернії звинувачував Марфу Усату у позашлюбних стосунках за відсутності її чоловіка. В обмін на своє мовчання Афанасій вимагав від жінки задовольнити свої статеві потреби: «один раз дашь, и будет все хорошо». В протилежному випадку погрожував написати повідомлення про зраду Марфи до редакції херсонської газети, примірники якої в подальшому збирався надіслати чоловіку Марфи та місцевому сільському писарю. «Я тебя выкрою на всю Херсонскую губернию... Если ты со мной не помиришься хоть на один раз, то будет твое дело очень плохо»,²²⁸ – погрожував у листі Афанасій Сердюк.

Мешканець м. Захарівки Семен Совескул у заяві про розлучення зазначав, що після того, як його забрали до лав Червоної армії, дружина «бросила мой дом и пошла сожительствовать к другому и по сие время возвращаться ко мне не желает»²²⁹.

Мешканець с. Борисівки Катеринославського повіту Михайло Сапронов звернувся до суду із проханням розлучити його з дружиною Єлизаветою. У червні 1920 року селянина мобілізували до лав Червоної армії. Вдома залишались батько Дмитро з родиною і дружина із маленьким сином. Вже на початку липня жінка без усіляких підстав покинула хату свекра і почала жити «на правах жены» із односельчанином Пантелеєм Бабенко. По поверненні законного чоловіка зі служби, Єлизвета «никакого сближения к семейному сожительству не делала, чем объясняется виновность и развратная жизнь последней». Чоловік звинувачував дружину у статевих зв'язках із солдатами та місцевою молоддю та вимагав розлучення²³⁰.

²²⁷ Там само. С. 235.

²²⁸ ДАХО. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4, 5.

²²⁹ ДАОО. Ф. Р-864. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 11.

²³⁰ ДАДО. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 178. Арк. 2–3.

Співробітник кафедри соціальної гігієни Харківського медичного інституту З. А. Гуревич пояснював, що на характері статевих стосунків в Україні суттєво позначився довгий воєнний період, адже прищепив нову психологію статевих стосунків. Сотні тисяч селян були відірвані від звичного способу життя, були тимчасово розлучені зі своїми коханими; велике скупчення чоловіків, які мали і вільний від служби час, зустрічі з жінками різних місцевостей, – дає досить стимулів для позашлюбних статевих стосунків²³¹.

Для підтвердження думки, гігієніст З. Гуревич у своєму нарисі наводить пояснення вільним статевим стосункам воєнного періоду, цитуючи селянина 28 років: «Жив з багатьма жінчинами. Не тому, що так подобалося, а з konieczности. Несправедливо буде, коли це вважатимуть за розпусту, зрадливість. Нічого подібного. Умови, умови й умови. Бути на кількох фронтах, проїхати десятки тисяч верстов, безперестанку кочувати в найліпшому періоді молодості. Чи можна говорити про кохання, про вірність: потреби задовольняв тоді, коли вони владно давали за себе знати. Хотілося кохати, та було не до кохання»²³².

Довга розлука і страх втратити рідних робили сімейні стосунки теплішими, змушували переоцінити своє попереднє ставлення до близьких. Так, солдат Павло родом із с. Мала Білозерка, який до війни не раз піднімав руку на свою дружину, у листі від 31 грудня 1915 року писав до жінки та дітей: «Плачу и рыдаю за вами, и если отсюда вернусь жив, то, дорогая жена Лидочка, я вже никогда тебя бить не буду»²³³.

Війна викликала жаль, пробуджувала людяність, навіть примиряла давніх ворогів. Коли Герасима Рубеля відправили на фронт, то його племінник Андрій, родину якого дядько скандально змусив відділитися з батьківського двору, починає йому співчувати²³⁴.

²³¹ Гуревич З. Полове життя сучасности в світлі соціальної гігієни. *Червоний шлях*. Х., 1927. № 5. С. 133.

²³² Там само. С. 133.

²³³ Рубель В. Вказ праця. С. 161.

²³⁴ Там само. С. 167, 169.

Селяни Василівської округи енергійно і з бажанням допомагали родинам, чоловіки з яких відправились воювати. Влітку допомагали прибирати хліб, восени обробляли і засівали поля, і все це без усілякого примусу, з повним усвідомленням свого обов'язку перед захисниками Батьківщини²³⁵. В цьому проявлявся дух кооперації, проявлявся дух єдності і в життя впроваджувався девіз «один за всіх і всі за одного». Автор зазначив, що примітним було те, що в період Російсько-японської війни теж було мобілізовано значну кількість хліборобів, але при цьому такої дружньої допомоги одне одному не помічалось²³⁶.

В період воєнного лихоліття долю селянської сім'ї спіткали дуже тяжкі випробування. Зміни, що відбувалися навколо, потроху відображалися й на свідомості людей. Поруч з авторитетним головою сім'ї з'являється не менш авторитетний солдат, що повернувся з фронту. В родинях мобілізованих на жіночі плечі лягли додаткові обов'язки, які раніше виконував чоловік. Такий стан речей призвів до зміни статусу жінки в суспільстві, до змін у її світогляді. У селянок, які успішно виконували чоловічі обов'язки, з'являлось відчуття впевненості в собі і своїх силах. Світ, який традиційно належав чоловікам, потроху відкривав завісу і надавав можливість жінці зазирнути всередину, тимчасово відчувати себе у новій ролі. З підвищенням мобільності серед сільського населення, молоде покоління вже менше залежить від батьків. Період війни та революції виявився наповненим багатьма подіями та змінами в суспільному житті, тож і селянська родина не могла залишитись осторонь. В результаті спостерігаємо оновлення шлюбно-сімейних відносин зі збереженням цінностей традиційного селянського шлюбу.

2.3. Інститут шлюбу на селі під випробуванням комуністичних експериментів (1920–1926 рр.)

Зміни в шлюбних відносинах селянського населення південноукраїнського регіону пов'язані з політичними та соціально-економічними нововведеннями

²³⁵ Помощь семьям товарищей, ушедших на войну. *Известия Ананьевского уездного земства*. 1914. 17 ноября. (№ 251). С. 3.

²³⁶ Там само.

радянської влади. Декрети з питань сім'ї та шлюбу були в числі перших законодавчих актів РРФСР. 18 грудня 1917 року було видано декрет Ради народних комісарів Росії про громадянський шлюб, дітей і запровадження книг для записів актів громадянського стану²³⁷. Але в Україні законодавчі нововведення у сфері шлюбно-сімейних відносин вступили в дію трохи пізніше. Перші декрети з питань сім'ї та шлюбу були видані 20 лютого 1919 року: «Про організацію відділів запису актів громадянського стану», «Про цивільний шлюб і про ведення книг актів громадянського стану» і «Про розірвання шлюбу»²³⁸. Нові закони підкреслювали, що в Україні надалі визнавались лише цивільні шлюби, шлюби реєструвались в органах записів актів громадянського стану (загсах), церковний шлюб оголошувався приватною справою подружжя, робився наголос на важливості боротьби з впливом церкви на сімейні відносини, скасовувались такі обмеження шлюбу, як дозвіл батьків та різниця у віросповіданні. Проголошувалась свобода розлучення в органах загсу за проханням одного з подружжя і суттєво спрощувалась процедура розірвання шлюбу.

Тож, з 1919 року функції обліку природного руху населення на українських територіях було перекладено на нові відділи запису актів громадянського стану. Та налагодити більш-менш систематичний збір даних працівникам Центрального Статистичного управління УСРР вдалося не одразу.

У циркулярі до всіх районних підвідділів загсів зазначалось, що у звітах, які надходили до Центрозагсу за період до 1920 року значилось, що по окремих волостях і повітових містах України не були відкриті місцеві підвідділи загсів, а діючі підвідділи фіксували лиш шлюби та розлучення. Всупереч положенню 16 статті Декретів Раднаркому України «Про громадянський шлюб і про ведення книг актів громадянського стану» метричні книги досі не були здані до місцевих

²³⁷ Декрет ВЦИК и СНК о гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния. 18 (31) декабря 1917. *Декреты советской власти*. Том I. М., 1957. С. 247–249.

²³⁸ Декрет № 143, № 144, № 145. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919* / Народний комісаріат юстиції. К., 1919. С. 167–171.

підвідділів загсів²³⁹. В губерніях, зв'язок з якими є утрудненим, а саме в Одеську, Херсонську та Катеринославську командировано спеціального інструктора-організатора, якому були надані відповідні інструкції щодо форми реєстраційних книг 1920 року та їх ведення²⁴⁰, оскільки з великої кількості волосних підвідділів загсів не подавались свідчення в окружні загси, а з окружних – до Центрозагсу.

У звіті Катеринославського окружного загсу, відкритого 4 березня 1920 року, зазначається, що організація і відкриття підвідділів загсів на місцях затримується відсутністю паперу для виготовлення реєстраційних книг, а спроба окружного підвідділу виготовити книги для всієї Катеринославської губернії не увінчалась успіхом²⁴¹.

У звіті Донецького губерньського підвідділу записів актів громадянського стану зазначено, що погано налагоджений транспорт і поштово-телеграфний зв'язок заважають регулярному надходженню повних даних від місцевих підвідділів загсів. Більшість отриманих свідчень обмежуються вимогою працівників місцевих загсів забезпечити їх технічними матеріалами для роботи (книгами, бланками, статистичними картками та ін.), що губерньський підвідділ, в свою чергу, не в змозі зробити через відсутність в необхідній кількості паперу²⁴².

У звіті Центрозагсу за жовтень-листопад 1922 року значиться, що стан місцевих, а особливо волосних та сільських органів загсу, хоч і не катастрофічний, але далеко незадовільний. Причинами такого становища є малочисельність штатів, непідготовленість технічних працівників по загсу, відсутність коштів для заготівлі реєстраційних книг, неналагодженість зв'язку, а також недбале ставлення відділів управління до потреб загсів. Із доповідей Губзагсів з'ясовано, що архіви деяких місцевих загсів знищені «бандитами», згоріли чи були втрачені²⁴³.

²³⁹ ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 192. Арк. 53.

²⁴⁰ Там само. Арк. 57.

²⁴¹ Там само. Арк. 79.

²⁴² Там само. Арк. 82.

²⁴³ ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1063. Арк. 36.

Завідуючий Глухівським Повітово-Міським підвідділом загсу В. Янов згідно звітів своїх попередників, констатує, що до призначення його на посаду 10 червня 1920 року, підвідділ загсу ніякої реєстрації проводити не міг, адже усі справи були евакуйовані ще в 1919 році перед наступом Денікіна і назад не були повернені, ніяких інструкцій не було в наявності і працівник був позбавлений будь-якої можливості почати роботу, а всі звернення і доповіді до Відділу Управління залишились без відповіді. «Вот та печальная картина, которую я застал, очутившись в должности заведующего Подотделом», – пише В. Янов. Ситуація залишалась незмінною і надалі: відсутність відповідного приміщення, співробітників, канцелярського приладдя і, головним чином, паперу для реєстраційних книг. Письмові доповіді, щоденні надокучливі прохання та нагадування нового відповідального завідуючого так і залишались без відповіді. Постанови та циркуляри Центрозагсу щодо необхідності налагодити контакт з місцевими органами не змінили реального стану речей: приміщенням для Глухівського підвідділу загсу продовжувала слугувати кімнатка розміром у два квадратні сажени (приблизно 4 квадратні метри), були відсутні канцелярське приладдя, кошти, співробітники. В. Янов у відчаї пише, що був позбавлений не лише можливості виконувати свої обов'язки, а й позбавлений надії, що така можливість взагалі коли-небудь з'явиться.

Можливість виготовити необхідні реєстраційні книги з'явилась лише в листопаді 1921 року, коли В. Янову було передано частину паперу, привезеного колишнім завідувачем Відділу Управління з Харкова. Робота зрушилась з місця і почала налагоджуватись наскільки це було можливо за наявності лише одного працівника на всю канцелярію – в особі завідуючого, та інших незадовільних обставин. Наприкінці свого звіту В. Янов відчайдушно заявляє: «...Долгом службы и совести считаю необходимым доложить, что если и впредь заведываемый мною Подотдел Загс будет оставаться в глазах местного Отдела Управления тем же пасынком, незаслуживающим надлежащих вниманий и забот,

каким тот был до декабря месяца прошлого года, то никакая продуктивная работа — невозможна и никакие задания, как бы важны они не были — невыполнимы»²⁴⁴.

У звіті про діяльність Катеринославського губвиконкому з 1 жовтня по 1 листопада 1922 року значиться, що підвідділи загсу функціонували задовільно, але свідчення, як і раніше, надходили нерегулярно. Однією з причин такого ненормативного явища був слабкий стан технічного апарату підзагсів. Так, в Криворізькому повіті до сих пір не було впорядковано діловодство²⁴⁵.

У виписці з доповіді про стан Катеринославського губерньського відділу управління на 1 лютого 1923 року зазначалось, що стан роботи загсів на місцях незадовільний, головним чином, в сільській місцевості, адже немає спеціально виділених працівників²⁴⁶.

В матеріалах щодо діяльності Центрозагсу наголошується на «ненормальності», яка спостерігається у ставленні працівників на місцях до пред'явлення звітів про стан справ місцевих загсів. Найбільш справними у відношенні пред'явлення інформаційних матеріалів значились Чернігівський, Київський, Катеринославський та Полтавський загси. Одеський та Донецький загси не надавали ніяких звітів з початку 1923 року (за виключенням деяких зведень цифрових даних).

Згідно інформаційних матеріалів, що були в наявності, Центрозагс констатував, що в деяких губерніях виявлена «непроглядна картина» стану загсів на місцях. Було встановлена невідповідність деяких працівників своїй посаді, недостатня підготовленість для роботи, а також були помічені випадки порушення законодавчого порядку реєстрації актів громадянського стану²⁴⁷. В матеріалах щодо діяльності Центрозагсу за 1923–1924 роки міститься інформація про необхідність укріплення низового апарату, викликану низкою проблем щодо роботи загсів: непідготовленість працівників, що очолюють роботу загсів в сільській місцевості, занадто часта зміна співробітників, перевантаженість роботою

²⁴⁴ ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1072. Ч. 1. Арк. 49–51.

²⁴⁵ ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2210. Арк. 2.

²⁴⁶ Там само. Арк. 16.

²⁴⁷ ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 253. Арк. 69.

різних сфер, недостатнє матеріальне забезпечення, відсутність належного зв'язку, а також керівництва, – головні причини, наслідком яких є низький рівень функціонування загсів в райвиконкомках та сільрадах²⁴⁸.

В матеріалах щодо діяльності Центрозагсу за лютий-грудень 1925 року міститься допис під назвою «Побільше уваги до низового апарату», де спостерігаємо прояви незадоволення населення через те, що лозунг «обличчям до села» залишається лише на папері. Суть справи полягала в наступному: у газеті «Пролетарій» в хроніці було надруковано, що згідно постанови ВУЦВК люди, що стали батьками з 1918 року і з певних причин не зареєстрували своїх дітей в органах загсу, можуть протягом 3-місячного терміну відновити свої права, подавши заяву до райвиконкому. З моменту виходу газети пройшло близько двох місяців, а місцевий РНК навіть не мав поняття щодо такого розпорядження. Допис закінчується закликом: «Поменше слів, побільше справ»²⁴⁹.

Незважаючи на неповність статистичних матеріалів загсів у перші роки діяльності, маємо ретроспективні дослідження 1920-х років, здійснені українськими демографами. З 1924 року починає виходити збірник «Природний рух населення України в ... році»²⁵⁰. На базі вищенаведених матеріалів у 1920–1930-х роках співробітники Демографічного інституту та Центрального Статистичного управління України (А. Хоменко, Ю. Корчак-Чепурківський, П. Пустоход, М. Трацевський, В. Дмитровський, М. Птуха та інші) видали низку робіт, присвячених вивченню шлюбно-сімейних відносин.

Відомий український демограф Юрій Корчак-Чепурківський у своїй статті «Шлюби та розлуки на Україні в 1925 році»²⁵¹ прослідковує, яким чином нововведення в шлюбно-сімейному законодавстві вплинули на демографічну поведінку українського населення в цілому (показники шлюбності, розлучності, народжуваності, смертності та ін.). Статистик зазначав, що показники шлюбності зросли, але несуттєво: у довоєнний час на 1000 населення припадало 8,4 шлюбів,

²⁴⁸ Там само. Арк. 82.

²⁴⁹ ЦДАВО. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1124. Арк. 213.

²⁵⁰ Статистика Уаїни. Серія І. Демографія. № 117, 154, 169, 193, 213. Х., 1927, 1929, 1930, 1932.

²⁵¹ Корчак-Чепурковский Ю. О. Вказ праця. С. 112–124.

а в середині 1920-х років – приблизно 11 шлюбів. Разом з тим, кількість розлучень від виняткових випадків збільшилась до десятків тисяч, залишивши позаду інші країни²⁵². У 1923 році на 100 шлюбів в Україні припадало 10,8 розлучень, а в 1925 р. – 16,6.

Порівнюючи показники шлюбів та розлучень серед українського населення з показниками інших країн світу, констатуємо, що коефіцієнти шлюбності в УСРР не набагато вищі за інші країни, а от рівень розлучності за кілька років став вищим, ніж у США, для яких характерна висока, в порівнянні з європейськими країнами розлучність. В Україні ж у 1925 році на 5–6 шлюбів припадало одне розлучення, тобто майже 20 відсотків усіх нових шлюбів розпадались (див. дод. Б. 7)

Згідно статистичних даних, найбільш нетривкими серед українського населення виявились так звані «молоді шлюби», що були укладені «по-новому» після декретів про шлюб. Показово, що велика кількість шлюбних пар (34%) у 1924–25 рр. розлучились у перший рік подружнього життя²⁵³.

Варто відзначити, що показники шлюбності і розлучності серед сільського населення були нижчі від міських (див. табл. 2.5).

Таблиця 2.5

Показники шлюбності та розлучності в містах і селах УСРР у 1924 та 1925 рр. за даними ЦСУ УСРР²⁵⁴

Рік	Тип поселення	На 1000 чоловік припадає		На 100 шлюбів припадає розлучень
		шлюбів	розлучень	
1924	Місто	15,30	2,98	19,5
	Село	11,11	1,33	11,9
1925	Місто	13,69	3,25	23,7
	Село	10,20	1,58	15,5

Але в середовищі сільського населення були більш поширеними короткочасні шлюби до 1–2 років. У містах шлюби тривалістю менше 1 року

²⁵² Там само. С. 112.

²⁵³ Там само. С. 114; Природний рух населення України в 1925 році. *Статистика України*. Серія І. Демографія. № 117. Том 4. Вип. 4. Харків, 1927. С. 6–7.

²⁵⁴ Пораховано за: Природний рух населення України в 1925 році. С. 6–7.

складають четверту частину (25 %) від загальної кількості, коли у селах цей показник дорівнює аж 36 відсоткам (табл. 2.6).

Таблиця 2.6

Відсоток розлук за довгістю шлюбу в містах і селах УСРР²⁵⁵

Тип поселення	Відсоток розлук за довгістю шлюбу					
	До 1 року	1–4 років	5–9 років	10–14 років	15 років і більше	Невідомо
Міста	25,5	36,8	17,9	7,6	9,5	2,7
Села	36,0	34,1	12,8	4,5	5,2	7,4

Таблиця 2.7

Відсоток розлук за довгістю шлюбу в містах і селах Півдня України²⁵⁶

Тип поселення	Відсоток розлук за довгістю шлюбу					
	До 1 року	1–4 років	5–9 років	10–14 років	15 років і більше	Невідомо
Степ Західний						
Міста	25,28	35,28	20,30	7,18	9,48	2,49
Села	35,24	31,39	15,48	4,25	5,62	8,02
Степ Східний						
Міста	27,71	36,33	16,62	7,16	9,20	2,98
Села	32,51	33,10	15,43	5,68	5,78	7,50

Також нами були здійснені відповідні розрахунки по Півдню України (табл. 2.7). У сільській місцевості південноукраїнського регіону коефіцієнт розлучень вищий за міський лише у випадках припинення шлюбів тривалістю до одного-двох років, у відношенні більш тривалих шлюбів ініціатива переходить до міського населення.

Подібну тенденцію підтверджує у своїй праці «Розлуки на Україні», виданій 1928 року, співробітник Демографічного інституту ВУАН В. Дмитровський. Дослідник взяв за основу дані перепису населення 1926 року і порівняв кількість розлучень сільського населення за місяцями, в які подружжя брало шлюб. Згідно розрахунків статистик зазначає, що шлюби, які укладались згідно старих традицій (у дні до великого посту), рідше припинялись за шлюби, укладені «по-новому», тобто ті, що зареєстровані тільки в загсі. Автор підмічає:

²⁵⁵ Пораховано за: Природний рух населення України в 1925 році. С. 135.

²⁵⁶ Пораховано за: Природний рух населення України в 1925 році. С. 135.

«Ця обставина може свідчити за більшу живучість, більшу тривалість звичаїв та традицій, – адже вони скрізь поволі собі змінюються, – дарма що в царині політичних та соціальних відносин у нас сталися величезні відміни, що до пня перетворили образ старої імперії», – хоча одразу додає: «А втім різниці, що їх бачимо в тривалості шлюбу «радянського» та «церковного», по суті зовсім не такі вже великі»²⁵⁷.

Бачимо, що в середині 1920-х років релігійні норми ще помітно впливали на шлюбну поведінку сільського населення, і хоч церква вже не контролювала на офіційному рівні процеси укладання шлюбу і розлучень, її вплив залишався доволі міцним в середовищі селянства.

В архівних описах судових установ зустрічаються справи, зміст яких, нажаль, не зберігся. Але з назв робимо висновок про наявність випадків судового слідства над подружніми парами, які вінчалися у церкві, при цьому не реєстрували шлюб в органах загсу, або ж робили це запізно. Наприклад в описі справ народного суду, що міститься в Державному архіві Запорізької області, зустрічаємо такі назви справ, зміст яких було утилізовано: «По обвинуваченню з с. Білоцерківки священника Гончарова Євгена за вінчання без реєстрації в загсі юнака Івана» (лютий 1925 рік)²⁵⁸, чи «По обвинуваченню гр. с. Попівки Шапку Петра та Грипко Марію за несвоєчасну реєстрацію в загсі (грудень 1925 рік)»²⁵⁹.

У щомісячному літературно-популярному миколаївському журналі «Бурав» зазначалось, що траплялись випадки, коли молоді пари, уклавши шлюб, тиждень потому прохали їх розлучити. Причиною була вимога дружини здійснити у церкві обряд вінчання, на яку чоловік не погоджувався²⁶⁰. На прикладі окремого подружжя спостерігаємо конфлікт традиції та нововведень, який так і не був вирішений і призвів до розірвання нещодавно укладеного шлюбу.

Трансформація інституту шлюбу і сім'ї у 1920-ті рр. відбувалася під впливом нового соціально-економічного середовища і політики держави і,

²⁵⁷ Дмитровський В. Вказ. праця. С. 15.

²⁵⁸ ДАЗО. Ф. Р-1204. Оп. 1. Спр. 181.

²⁵⁹ ДАЗО. Ф. Р-1204. Оп. 2. Спр. 66.

²⁶⁰ Назаров Н. Подзагс. *Бурав*. Николаев, 1924. Апрель (№ 14). С. 7.

одночасно, під впливом історично стійких цінностей і норм сімейного способу життя українського народу. Це змінило перебіг відповідних соціально-демографічних процесів, надало їм неоднозначного характеру. Так, в Україні зберіглась орієнтація населення на шлюб, сімейний спосіб життя. Рівень шлюбності залишався високим. Український статистик Ю. О. Корчак-Чепурківський на основі побудованих ним таблиць шлюбності жінок України за 1925–1928 рр. (перша така розробка на теренах СРСР) дійшов висновку, що тільки 2,4% жінок протягом життя не беруть шлюб (у Баварії в той час – 12,5% жінок, у Данії – 14,5%). Особливістю шлюбності українських жінок був її високий рівень у всіх вікових групах, особливо у молодих. До 20 років укладала шлюб третина всіх дівчат²⁶¹.

Тож, з 1918 року спостерігаємо підвищення рівня шлюбності. Таке явище певною мірою викликано демобілізацією армії наприкінці 1917 року: молоді юнаки повернувшись додому починали укладати шлюби, що були відкладені на кілька років унаслідок воєнних дій. Окрім того, процес наділення селян землею в ході революційних подій сприяв утворенню нових сімей, тож коефіцієнт шлюбності після революції в Україні підвищився.

Разом з тим шлюб втратив колишню стабільність, збільшується кількість розлучень, які ще на початку XX ст. були рідкісним явищем серед українців. Так, у 1925 р. загальний коефіцієнт розлучуваності (кількість розлучень у розрахунку на 1000 населення, що вимірюється в проміле) в Україні становив 1,75 ‰, тобто був значно вище, ніж у більшості країн Європи. А у 1929 р. цей коефіцієнт дорівнював вже 2,46 ‰. Щодо сільського населення, то цей показник був меншим, оскільки давався взнаки традиційний спосіб життя селян, високий рівень релігійності та моральні норми. Але показник розлучуваності серед сільського населення теж зростає. У 1924 році він становив 1,28 ‰, у 1925 – 1,49 ‰, у 1926 – 1,68 ‰, а у 1929 – 2,08 ‰²⁶². Показник розлучності серед сільського населення

²⁶¹ Корчак-Чепурківський Ю. О. Вказ. праця. С. 132–134.

²⁶² Природний рух людності України в 1929 р. *Статистика України*. Серія. І. Демографія. № 213. Т. 4. Вип. 10. Х., 1932. С. 13.

Півдня України був трохи вищий і становив відповідно у 1924 році – 1,32 ‰, у 1925 – 1,63 ‰, у 1926 – 1,77 ‰, а у 1929 р. зріс до 1,93 ‰²⁶³.

Арсеній Петрович Хоменко, один з найвидатніших українських демографів та статистиків першої половини ХХ ст., завідувач відділу демографії Центрального статистичного комітету України у своїй праці «Сім'я в процесі перебудови», досліджував сучасну йому сім'ю, використовуючи методи точного статистичного опису та статистичного аналізу²⁶⁴. Проаналізувавши співвідношення зареєстрованих та фактичних шлюбів, демограф намагався спростувати загальнопоширену думку, ніби офіційно зареєстровані в органах загсу шлюби є лише більш-менш значною частиною всіх існуючих фактичних шлюбів, що незареєстрований шлюб став доволі поширеним і побутовим явищем. Дослідник наводить свідчення про те, що навіть дехто зі співробітників певної інституції у справах вивчення людності висловив пропозицію обмежити вивчення офіційно зареєстрованих шлюбів через неточності реєстрації. Відкрито не називаючи прізвища цієї «відповідальної» особи, Арсеній Хоменко наполягає на тому, що подібне твердження є «не погано замасковане лицемірне бажання бути «сучасним» на всі 100 %» чи «наївне нерозуміння самої суті нашої доби»²⁶⁵. Не відкидаючи тезу про те, що незареєстрований фактичний шлюб вимірюється десятками чи навіть сотнями тисяч випадків, статистик стверджує, що такий стан речей не робить фактичний шлюб ні найпоширенішою формою подружніх союзів, ні більш-менш поширеним явищем у порівнянні з кількістю офіційних шлюбів. Свою думку Арсен Петрович підтверджує розрахунками, базуючись на даних перепису 1926 року. Демограф зіставив дані загальної кількості шлюбів, кількості заміжніх та незаміжніх жінок фертильного віку (від 17 до 49 років) на території України і з'ясував, що незареєстрованих шлюбів апріорі не могло бути більше четвертої частини від загальної кількості. Але не можна стверджувати, що всі незаміжні дівчата (1350000), вдови (500000) та розлучені (90000) обов'язково

²⁶³ Там само. С. 17.

²⁶⁴ Хоменко А. П. Сім'я в процесі перебудови. 1930 С. 3.

²⁶⁵ Там само. С. 5.

перебували в незареєстрованому шлюбі. На думку демографа, більш-менш імовірно, що всього 400, максимум 500 тисяч жінок офіційно не зареєстрували шлюб, що становить дванадцятку частину від загальної кількості узаконених шлюбів²⁶⁶.

Той факт, що приблизно два мільйони жінок фертильного віку, які на час перепису 1926 року мали незаміжній статус, провокує на думку про поширеність різноманітних позашлюбних зв'язків, як тривалих, так і випадкових. Але немає можливості стверджувати, що інститут шлюбу переставав бути актуальним і затребуваним в житті людей²⁶⁷.

Зміни в законодавстві щодо розлучення, введені компартійною владою, суттєво не вплинули на покращення сімейного становища подружжя. Селяни й надалі часто, за звичкою, офіційно не розлучались. Про це свідчать як зауваження статистиків та демографів, так і спогади самих селян. Так, селянин Катеринославської губернії Іван Ярошенко у своєму щоденнику згадує, що сестра його дружини, Віра, у 1921 році кинула чоловіка та жила у родині Івана Ярошенка 2 тижні²⁶⁸. А у 1928 році на Різдво 25 грудня вона вже «розишлась» (тобто розлучилась) і переїхала жити на квартиру²⁶⁹. А коли хоронили старшу сестру Ярошенка Євдокію, то її чоловіка Івана Кози не було вдома, адже він «ушел от семьи»²⁷⁰. А молодша сестра Івана Марія у 1921 році «бросила мужа»²⁷¹, при цьому ні про яке офіційне розлучення мова не йшла.

Під час реєстрації шлюбів в органах загсу траплялись драматичні випадки, що часто доводили до погроз на адресу завідуючого підвідділом загсу, на кшталт застосування сірчаної кислоти, бритви, «відгризти носа» та ін. Наводимо одну з подібних заяв: «Если вы моему мужу дадите развод, – kaže ображена дружина

²⁶⁶ Хоменко А. П. Сім'я в процесі перебудови. 1930. С. 6.

²⁶⁷ Там само. С. 6.

²⁶⁸ Щоденник І. Ярошенка. С. 295.

²⁶⁹ Там само. С. 309.

²⁷⁰ Там само. С. 298.

²⁷¹ Там само. С. 295.

завідуючому підвідділу загсу, – я вам и ему залью глаза». Жінка зробила обіцяне, і після відбуття покарання знову завітала до загсу із тією ж погрозою²⁷².

Матеріали народих судів та відділів загсу містять вагому частку справ про розлучення²⁷³. У заявах селяни по-різному аргументували необхідність розірвати шлюб: «в виду того, что не походит ее характер, я не могу с ней жить», «начал наносить мне побои и прогнал из дому», «не знаю по какой причине оставил меня», «не можем сойтись характером»²⁷⁴, «жена моя меня бросила...и переказывает мне, что я себе буду жить одна, а ты себе как хочешь», «бросила мой дом и пошла сожительствовать к другому», «уехал со своей любовницей за границу», «супружеская жизнь не увенчалась успехом, появились разные семейные нудачи», «ушла из дому, не знаю по какой причине и не возвращается», «так как меня принудили родители идти за него», «бросила меня без всякой причины», «не могли сойтись характером и всегда ссорились», «оказался душевно-больным», «по причине той, что он все хозяйство пропродав и проиграл в карточную игру», «в отсутствие меня сошлась с другим человеком», «бросила меня и сожительствует с другим»²⁷⁵, «прожил со мною всего четыре дня и бросил меня и уехал», «обоюдно соглашаемся разойтись»²⁷⁶.

З метою укласти новий шлюб до загсу з'являлись і люди похилого віку. У Миколаївському журналі «Бурав» за 1924 р. описано випадок розлучення, коли чоловіку і дружині було по 63 роки. Чоловік вирішив одружитись на вісімнадцятирічній дівчині. Перша дружина зі свого боку вимагала компенсацію у розмірі 300 карбованців. Після домовленостей, чоловік констатував: «Сделка состоялась – я нашел себе молодую жену, а ты найди себе молодого мужа»²⁷⁷. Нерідкими були випадки розлучень між подружжям, які жили разом протягом 20–

²⁷² Назаров Н. Подзагс. *Бурав*. Николаев, 1924. Апрель (№ 14). С. 7.

²⁷³ ДАОО. Ф. Р-44. Оп. 1. Спр. 3, 6; ДАЗО. Ф. Р-1247. Оп. 1. Спр. 83, 140; ДАХО. Ф. Р-430. Оп. 1. Спр. 3, 32; ДАДО. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 65, 175, 178.

²⁷⁴ ДАОО. Ф. Р-864. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 14, 31, 282, 293, 307.

²⁷⁵ ДАОО. Ф. Р-864. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 4, 11, 57, 70, 73, 79, 112, 117, 202, 229, 251, 274.

²⁷⁶ ДАОО. Ф. Р-864. Оп. 1. Спр. 167. Арк. 86, 173.

²⁷⁷ Назаров Н. Подзагс. *Бурав*. Николаев, 1924. Апрель (№ 14). С. 7.

25 років, мотивом для чого могла бути заборона жінки чоловікові займатися політикою²⁷⁸ та ін.

Про велику кількість подібних випадків дізнаємося з селянських листів, які надходили до редакції всеукраїнської селянської газети «Радянське село». Дане видання виходило три рази на тиждень і отримувало від селян приблизно 10 тисяч листів щомісяця. Сьогодні у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України зберігається велика кількість дописів читачів «Радянського села», написаних у 1926–1933 рр²⁷⁹. Редакція газети в своїх оглядах рідко коригувала зміст селянських листів, що дає можливість побачити справжню картину сімейних відносин на селі, відчувати ті проблеми подружжя, які не могла вирішити радянська влада.

Сількор (так називали селян, які регулярно надсилали дописи до редакції газети) з селища Цибулів на Уманщині розповідає про особливу форму приданого, коли чоловік і жінка не реєстрували шлюб заради економічної вигоди. Якщо вдова вдруге виходила заміж у «другий двір», то по закону, у випадку відсутності прямих нащадків, вона повинна була залишити свій наділ земельній громаді. Тож часто люди сходились, жили спільно і вели господарство, а податки платили по двох різних податкових листах. Окрім того, кожне з таких господарств могло підійти під групу «малосилих» і не оподатковуватись²⁸⁰.

Розлучення, особливо в середовищі селянства, призводило до дроблення господарства, що було економічно невигідно. Тому, маючи проблеми в середині родини, селяни не завжди звертались до органів влади, а починали діяти в обхід офіційних законів. Зокрема, збільшувалась кількість подружніх зрад, частішали випадки «самовільного розлучення» та інше. Селянин Іван Ярошенко, мешканець с. Томаківки, у своїх мемуарах згадує, що маючи жінку і дітей, частенько навідувався до вдови Варвари Петрівни²⁸¹, не раз зраджував дружині. Мали місце дошлюбні статеві стосунки. Той же селянин Іван Ярошенко, описуючи свою

²⁷⁸ Там само. С. 7.

²⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1, 8, 9.

²⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 24.

²⁸¹ Щоденник Івана Ярошенка. С.267.

молодість, часто згадує про стосунки з різними дівчатами: «ходил на досвіткы гулять до Грушки, а ночевал из Феклой Медяныковой», згадував також, як до нього ходила ночувати дівчина Домка²⁸².

Окрім того, селяни скаржились на недосконалість чинного законодавства про розлучення. Зокрема сількор з Білоцерківщини дописує у газету «Радянське село», що трапляється чимало випадків, коли дівчина після шлюбу через 3–4 місяці розходиться з чоловіком, подає до суду і суд відсуджує їй половину майна, тому що вона вийшла з двору, в якому була раніше і втратила там право на володіння землею й майном. Таке явище селяни вважали ненормальним. «Буває так, що дівчина... через місяць, два після шлюбу бере розлучення та до суду, а їй судять по половині з чоловіком. Це неправдиво. Думка наших селян така, що владі треба виправити в цім місці закон про розлучення». В розірванні шлюбу селяни вбачали економічну невідповідність. «Таке становище веде до того, що в нас у районі за рік відбулося 150 розлучень і до 100 судів з ним зв'язаних. Треба, щоб питання обговорили і виправили»²⁸³.

Отже, питання введення громадянського шлюбу і розлучення було одним з ключових в правовому регулюванні відносин держави й особистості. Це питання було одним з критеріїв визначення соціального статусу громадянина і його свободи.

Про занепокоєння дорослого населення щодо підвищеної активності та зарозумілості серед селянської молоді дізнаємося також із селянських листів до редакції всеукраїнської селянської газети «Радянське село». Селяни у 1926 році скаржилися: «В нашій селі молодь на десять відсотків зіпсувалась від початку Революції»²⁸⁴, з дитячих років вважають себе парубками та дорослими дівчатами. Сільські жителі висловлювали свою тривогу з приводу зростаючої норовливості молодого покоління і констатували факт збільшення випадків дошлюбних статевих стосунків серед підлітків. Сількори свідчили, що з революційними

²⁸² Там само. С. 264.

²⁸³ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 15.

²⁸⁴ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 75.

подіями почали змінюватись світоглядні орієнтири молоді. Селяни висловлювали свою незгоду з тим, що дівчата мали кілька статевих партнерів до шлюбу²⁸⁵. Селянин З. Майгур дописував у рубрику «Скарги селянські» миколаївської газети «Червоний плугар» і висловлював своє незадоволення, що у с. Водопої парубки, дівчата і жонаті свавільно проводили вільний час²⁸⁶. Інший дописувач газети скаржився, що молодь в с. Собино щовечора занадто галасливо гуляла²⁸⁷. Селянин Миколаївщини у 1926 році у дописі до редакції газети «Червоний плугар» зазначав, що його дідусь живе разом із жінкою в офіційно незареєстрованому шлюбі²⁸⁸.

Співробітник кафедри соціальної гігієни Харківського медичного інституту З. А. Гуревич у 1927 році надрукував статтю «Полове життя сучасності в світлі соціальної гігієни» у місячнику «Червоний шлях», в якій процитував вислів одного селянина з приводу причин погіршення моралі: «Женщини, що ходять у панчохах кольору тіла дуже впливають на мужчин. Я думаю, багато це умисно роблять для того, щоб розвивати полові пристрасті»²⁸⁹. Сам дослідник зазначає, що на характері статевих стосунків в Україні суттєво позначились довгий воєнний період, який прищепив нову психологію статевих стосунків. Адже сотні тисяч селян були відірвані від звичного способу життя, були тимчасово розлучені зі своїми коханими; велике скупчення чоловіків, які мали і вільний від служби час, зустрічі з жінками різних місцевостей, – дає досить стимулів для позашлюбних статевих стосунків.

У 1929 році з ініціативи З. Гуревича було проведено соціологічне опитування, метою якого було дослідити норми і практики статевого життя українських селян. Із 1782 заміжніх селянок, в тому числі і з Південної України, жили статевим життям до одруження 29,2 %, і приблизно третя частина з них

²⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 8. Арк. 74.

²⁸⁶ Майгур З. Хатини самогонні. *Червоний плугар*. 1926. 7 лютого (№ 37). С. 4.

²⁸⁷ Догадливий. Квітне самогонщина. *Червоний плугар*. 1926. 7 лютого (№ 37). С. 4.

²⁸⁸ Відповіді юриста. *Червоний плугар*. 1926. 24 січня (№ 33). С. 4.

²⁸⁹ Гуревич З. Полове життя сучасности в світлі соціальної гігієни. *Червоний шлях* : громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. Х., 1927. № 5. С. 133.

вийшли заміж за іншого чоловіка²⁹⁰; при чому середній вік одруження для українських дівчат становив – 19,36 років. Проаналізувавши анкети селянок, дослідник дійшов висновку: безперечно, статеве життя села «ніколи не мало тієї надмірно похотливої насиченості, яку має місто»²⁹¹, але «певну безладність статевого життя на селі ми бачимо»²⁹².

З ліквідацією церковного шлюбу, введенням процедури реєстрації актів цивільного стану та зміною законодавчої бази, більшовицька влада не вирішила багатьох сімейних проблем, що вже давно назрівали. Селяни й надалі в обхід законодавства самотійно вирішували свої сімейні питання, порушуючи офіційно встановлені норми.

Сількор Битченко Віталій з Білоцерківщини вказує, що в с. Миньківцях, Сквирського району деякі селяни дуже хитро підходять до сімейних справ. Молодята реєструють шлюб і через місяць вирішують розлучитися і поділити майно порівну. Затвердивши своє рішення в загсі, розлучені чоловік і жінка продовжують жити разом, як і жили. Робиться це з метою отримати окремо наділи землі²⁹³.

Тож, бачимо, що подружжя часто йшло на хитрощі, які більшою мірою мали забезпечити економічну вигоду. Саме господарський чинник, який в традиційному суспільстві забезпечував міцність родини, й надалі залишався головною мотивацією у шлюбних стосунках. І незважаючи на прискорений темп життя, у 1920-ті роки для селян залишався характерним потяг до індивідуального; родина і господарство стояли на першому місці і не мислились одне від одного²⁹⁴.

Трансформація шлюбно-сімейної сфери різко прискорила прийняття перших радянських декретів про цивільний шлюб і свободу розлучення. Ці декрети затвердили пріоритет громадянського шлюбу і позбавили юридичної сили церковні шлюби. Особливо слід підкреслити значення декрету «Про

²⁹⁰ Гуревич З. А., Ворожбит А. І. Статеве життя селянки. К., 1931. С. 53.

²⁹¹ Там само. С. 43

²⁹² Там само. С. 48.

²⁹³ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 11 Арк. 62.

²⁹⁴ Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст. : еволюція, ментальність, традиціоналізм. Черкаси, 2002. С. 110.

розлучення», який зняв практично всі колишні заборони і зробив розлучення простим і загальнодоступним актом.

Зі змісту ранніх декретів більшовиків простежується їх прагнення до знищення старої сім'ї в Росії. Практично всі обмеження знімалися і при вступі до шлюбу, який позбавлявся своєї колишньої святості і таїнства.

Однак, церковний шлюб так чи інакше в селі протримався всі 1920-ті рр. Селянство продовжувало традиційно укладати шлюби за церковним обрядом, оскільки міцність і непорушність подружнього союзу в його побуті мали велику цінність. Щоправда, невелика частина сільської молоді (зазвичай, комсомольці), всупереч віковій традиції і батьківській волі, реєструвала свої шлюби в сільраді, без всякого церковного супроводу. Але більша частина селян продовжувала вінчатись у церкві. І лише в 1930-і рр., під зростаючим ідеологічним тиском влади, основна маса жителів села стала переходити до світського шлюбу.

Примітно, що в 1920-ті рр. серед селянського населення, слідом за містом, отримують все більше поширення шлюби, які взагалі ніде не реєструвалися. Це було продиктовано тим, що подальший розвиток радянського сімейного законодавства, зокрема Кодексу про шлюб, сім'ю і опіку, який був прийнятий 1926 р.²⁹⁵, визнавав правовий статус фактичних шлюбних відносин, не санкціонованих в загсі поряд з юридично зареєстрованими шлюбами. Зрівняння правового статусу фактичного шлюбу з офіційним по суті означало, що громадянська реєстрація шлюбу ставала необов'язковою, перетворювалася на просту формальність.

В 1920-і роки сім'я опинилась в іншій системі координат, адже офіційна статистика природного руху населення віднині фіксувалась органами загсу. Разом з тим, відокремлення церкви від держави, пропаганда персональної свободи і спрощена процедура розлучення не призвели до катастрофічного руйнування сім'ї, а лише до її подальшої еволюції. Рівень шлюбності серед всього українського населення залишався високим.

²⁹⁵ Кодекс законів про родину, опіку, одруження і про акти громадянського стану УРСР (Зб. Уз. УРСР 1926 р. № 67–69, ст. 440). К., 1940. 160 с.

РОЗДІЛ 3. ЕВОЛЮЦІЯ СТРУКТУРИ СІМ'Ї ТА ЇЇ ФУНКЦІЙ

3.1. Зміни в кількісному складі і структурі селянської сім'ї під впливом пореформених процесів

Переважаання певних форм сім'ї слугує одним з показників рівня модернізації суспільства. Середній показник кількості членів сім'ї, за даними Всеросійського перепису населення 1897 року, по Російській імперії та по Україні становив 5,7 осіб. Відповідний показник у південноукраїнських губерніях був більший і дорівнював 5,9: у Катеринославській та Таврійській губерніях – 6,1; у Херсонській – 5,5²⁹⁶.

Російський дореволюційний економіст та статистик В. Постніков опрацював дані земської статистики по Таврійській, частково Херсонській та Катеринославській губерніях. З його праці «Южнорусское крестьянское хозяйство» беремо дані про кількісний склад селянської сім'ї по повітах Півдня України: Бердянський – 6,6; Мелітопольський – 6,5; Дніпровський – 6,2; Єлисаветградський – 5,3; Олександрійський – 5,3; Ананіївський – 4,8; Бахмутський – 6,3; Словя'носербський – 6,2; Ростовський 6,6; Маріупольський – 6,1²⁹⁷. В цілому селяни Херсонських повітів (Олександрійський та Ананіївський) відрізняються меншим складом сім'ї, ніж селяни Таврійської губернії. Спостерігаємо тенденцію, коли кількість членів сім'ї напряму залежала від розмірів посіву, яким володіла родина. Так, у таврійських повітах посів складав близько 17 десятин на двір, а в Херсонських – близько 7 десятин. Більші земельні наділи вимагали відповідно більшої кількості робочих рук.

Середній склад сім'ї змінювався в залежності від груп посіву. У північних повітах Таврійської губернії чітко простежується тенденція: більшим розмірам селянського господарства всюди відповідав більший сімейний склад двору.

²⁹⁶ Приложение к Общему своду данных Первой всеобщей переписи населения 1897 г. по империи. *Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года.* Т. I. СПб., 1905. С. 8.

²⁹⁷ Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. М., 1891. С. 114.

Наводимо в табл. 3.1 середні цифри розмірів селянської сім'ї на Півдні України на кінець 1890-х років по кількох повітах.

Таблиця 3.1

Розмір селянського господарства і сімейний склад двору (за розрахунками

В. Є. Постнікова)²⁹⁸

Розміри посіву (дес.)		Бердянський повіт		Мелітопольський повіт		Дніпровський повіт	
		В сім'ї					
		Осіб	Робітників	Осіб	Робітників	Осіб	Робітників
З посівом	Без посіву	4,5	0,9	4,1	0,9	4,6	1
	до 5	4,9	1,1	4,6	1	4,9	1,1
	5-10	5,6	1,2	5,3	1,2	5,4	1,2
	10-25	7,1	1,6	6,8	1,5	6,3	1,4
	25-50	8,2	1,8	8,6	1,9	8,2	1,9
	більше 50	10,6	2,3	10,8	2,3	10,1	2,8
Всього по повітах:		6,6	1,5	6,5	1,5	6,2	1,4

Бачимо, що земська статистика констатує залежність, що існувала між кількісним складом сімей і розміром посіву. Серед селянського населення Таврійської губернії середній кількісний склад родини зростав разом із збільшенням посівної площі. Разом з тим збільшувалась і кількість робітників. Тож розмір господарства і, зазвичай, супутній йому розмір селянського достатку був наслідком більшої кількості робочого складу родини і, навпаки, достатком породжувалася і зберігалася цілісність, неподільність сім'ї²⁹⁹.

За даними Всеросійського перепису населення 1897 року, найбільш поширеною була сім'я з 5–6 чоловік, але зустрічалися родини, які налічували у своєму складі більше членів, причому не лише за рахунок багатодітності, а й у зв'язку з тим, що один із одружених дітей продовжував жити з батьками³⁰⁰.

Так, за матеріалами перепису у Херсонській губернії 47 % селянських сімей склалися з 6–10 осіб. Наводимо дані в таблиці 3.2.

²⁹⁸ Постников В. Е. Вказ. праця. С. 114.

²⁹⁹ Там само. С. 142–143.

³⁰⁰ Приложение к Общему своду данных Первой всеобщей переписи населения 1897 г. по империи. *Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года.* Т. I. СПб., 1905. С. 8.

Таблиця 3.2

Кількість членів сім'ї на одне господарство (за матеріалами
Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. в Херсонській губернії)³⁰¹

Кількість членів сім'ї на одне господарство	В губернії		В містах		В повітах	
	Кількість господарств (сімей)	%	Кількість господарств (сімей)	%	Кількість господарств (сімей)	%
2	53033	11,32	24161	18,87	28872	8,48
3	62817	13,41	22608	17,66	40209	11,81
4	73785	15,75	22062	17,23	51723	15,20
5	77164	16,48	19401	15,16	67763	16,97
6–10	193788	41,38	38742	30,27	155046	46,55
11 і більше	7788	1,66	1035	0,81	6753	1,99
Всього	468375	100	128009	100	340366	100

Згідно даних таблиці прослідковується тенденція, що перевагу в повітах та містах мають господарства, до яких входили 6–10 осіб (47 % від усіх селянських господарств). Подібну тенденцію спостерігаємо в Катеринославській (48 %) та Таврійській (48 %) губерніях (див. дод. 8, 9).

В цілому існує велика кількість класифікаційних схем сімейної організації. Тип сім'ї залежить від кількості в ній шлюбних пар і кровно споріднених членів. Дослідники виділяють три основні типи: проста чи мала (нуклеарна) родина, що складається тільки з подружжя або ж з подружжя та неодружених дітей; складна родина, до якої входять дві і більше подружніх пари; розширена родина включає подружню пару з дітьми та родичів, що не перебувають один з одним у шлюбних відносинах.

В пореформений період в Російській імперії, і в Україні зокрема, найпоширенішим типом сімейної організації була повна проста сім'я, що включала в себе батьків і дітей³⁰². Загалом же, поняття «сім'я» в сучасному значенні не вживалося до XVIII ст., хоч саме слово існувало, але підмінювалося поняттям «двір». Поняття сімейство, родина, двір, господарство навіть на початку

³⁰¹ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47: Херсонская губерния / под ред. и с предисл. Н.А. Тройницкого. СПб.: издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. С. VI.

³⁰² Миронов Б. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): в 2 т. СПб., 1999. С. 221.

XX ст. були тотожними і означали сукупність близьких родичів, що жили разом і вели одне господарство³⁰³. Господарство могло складатися як з одного подружжя з дітьми, також з двох і більше, до нього могли долучатися інші родичі. Головним критерієм єдності кількох шлюбних пар була наявність нероздільного майна і одного господаря, що керував майном і всіма справами. Члени однієї родини жили одним двором, дуже часто в різних хатах, але вели одне господарство і мали спільне майно.

Наприкінці XIX ст. пришвидшується процес поділу нерозділених сімей. Найшвидше цей процес відбувався на Півдні України, що пояснюється більш інтенсивним розвитком капіталістичних відносин у даній місцевості.

У дореформений час сімейні поділи були доволі рідкісним явищем через збереження в селі патріархального способу життя і традиційної економіки. Але після реформ 1860–1870-х років влада не могла продовжувати опікати велику родину, і дозвіл на поділ землі став даватися на сільському сході простою більшістю голосів³⁰⁴.

У 1861–1882 роках у 46 губерніях Європейської Росії у рік відбувалось пересічно 108 тисяч поділів, а у 1883–1890 рр. – 150 тис.³⁰⁵

Через наростання індивідуалізму у другій половині XIX ст. батьки, зазвичай, при житті відділяли одружених синів. Коли батько не наділяв синів окремими наділами і вимагав спільно працювати, то хоча б при можливості намагався посприяти кожному сину побудувати окрему хату, де молоде подружжя облаштовувало усе на свій лад³⁰⁶.

В. В. Тарновський, дійсний член комісії при університеті св. Володимира, для опису губерній Київського учбового округу, у своїй праці «О делимости

³⁰³ Лохматова А. І. Селянська сім'я пореформеної України. С. 226.

³⁰⁴ Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2. Т. 36. № 36657. Ст. 51. URL: <http://hrono.ru/dokum/1800dok/18610219polozh.php>

³⁰⁵ Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX в.). Т. 1. СПб., 2003. С. 231.

³⁰⁶ Семенов Д. Д. Отечествоведение. Россия по рассказам путешественников и ученым исследованиям. Т. 2. Южный край. Малороссия, Новороссия, Крым и земли Донского и Черноморского войска. СПб., 1871. С. 107–108.

семей в Малороссии»³⁰⁷ зазначав, що в Україні, на відміну від Росії, далекі чи навіть близькі родичі не прагнуть до ведення єдиного господарства. Син, одружившись, зазвичай відділяється від батька, будує окрему хату і веде власне господарство. Дослідник відзначив, що двоє одружених братів майже ніколи не уживаються разом. Навіть там, де бідність чи інші обставини перешкоджають поділу, немає безсумнівної покори старшому, немає єдності у власності і праці.

Дослідник зазначав, що часто брати, примушені жити під однією стріхою, мають не лише окрему власність, а й окремий стіл у різних кутах однієї хати. Одружений син, що проживав разом із батьком, заводив окрему власність від спільної родинної власності³⁰⁸.

У 1886 році був ухвалений закон, який дозволяв сімейні поділи лише за умови обов'язкової згоди домогосподаря і двох третин сільського сходу³⁰⁹. Однак, це не призвело до зменшення кількості поділів. Селяни, аби уникнути контролю адміністрації, проводили самовільні поділи, офіційно їх не реєструючи. Таким чином, сімейні поділи поступово вийшли з-під контролю урядової адміністрації.

Російський історик О. М. Аніфімов у своїй праці наводить кількість сімейних поділів по кількох російських губерніях. Щодо українських губерній, то дослідник наводить дані лише з Харківської: у 1897 році з дозволу сільського сходу було проведено 157 поділів, без дозволу – 148³¹⁰. О. М. Аніфімов доводить, що закон не зменшив кількість поділів, а лише створив формальні труднощі під час самого процесу³¹¹: «Он вносил раздражение в крестьянскую массу и, не имея практического значения, усиливал в деревне ненависть к существующему строю насилия и угнетения».

³⁰⁷ Тарновский В. В. О делимости семей в Малороссии. *Труды комиссии высочайше учрежденной при императорском университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа*. К., 1853. С. 3.

³⁰⁸ Там само. С. 5.

³⁰⁹ О порядке разрешения семейных разделов в сельских обществах, в которых существует общинное пользование мирскою полевою землею. 18 марта 1886 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3. Т. 6. Ст. 3578.

³¹⁰ Анифимов А. М. Крестьянское хозяйство европейской России 1881–1904. М., 1980. С. 25.

³¹¹ Там само. С. 27.

У другій половині XIX ст. П. Чубинський свідчив, що виділ батьком одружених синів вважався в Україні справою буденною і цілком природною³¹². Якщо ж батько противився цьому звичаю, то у справу поділу родини могла втрутитися сільська громада. У матеріалах Комісії по перетворенню волосних судів зафіксовані випадки, коли без батьківського дозволу, згідно рішенням сільських сходів, волосні суди дозволяли сімейні поділи³¹³. Новостворене господарство ставало цілком автономним і незалежним, і батько не мав права втручатися в господарство виділеного сина³¹⁴.

Батьки у виділі синів вбачали не лише економічну недоцільність, а й ризик послабити свій авторитет. Домогосподарі с. Веселого Таврійської губернії свідчили: «Когда я буду властен над землей.... То сыновьям волей-неволей придется держаться за меня»³¹⁵.

Але вихід із батьківської родини рідко відбувався спокійно. Зазвичай цьому передували сімейні чвари, які робили спільне життя неможливим, що спонукало до пришвидшення процесу поділу двору.

Українська дослідниця А. І. Лохматова проаналізувала вироки сільських сходів Царицинокутської сільської громади Веселянської волості Таврійської губернії за період з 27 лютого 1894 року по 14 травня 1895 року і визначила, що у громаді відбулося 19 сходів, де було розглянуто 104 питання і складено 82 вироки. Дослідниця показала, що найбільш актуальним питанням під час сільських сходів були саме сімейні розподіли: дане питання піднімалося на 9 сходах, було складено 28 вироків і прийнято 37 рішень. Наприклад, з приводу обрання посадових осіб сільської громади було прийнято 15 рішень; з приводу

³¹² Чубинский П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. *Записки Русского географического общества по отделению этнографии*. СПб., 1869. Т. II. С. 692.

³¹³ Труды Комиссии по преобразованию волостных судов: Т. IV. Харьковская и Полтавская губернии. СПб., 1873. № 19. С. 321; Т. V. Екатеринославская и Киевская губернии. СПб., 1874. № 2. С. 4; № 39. С. 166. № 24. С. 302.

³¹⁴ Гримич М. PATERFAMILIAS. (Про форми чоловічого домінування в українській селянській культурі). Народна культура українців: життєвий цикл людини. Т. 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. К., 2013 р. С. 25.

³¹⁵ Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX: Памятная книжка Таврической губернии / Под редакцией К. А. Вернера. Составленная Статистическим бюро Таврического губернского земства. Симферополь, 1889. С. 44.

виділення садибного місця – 13; з приводу опіки над малолітніми та їх майном – 8; з приводу церкви та освіти – 7; з приводу оренди земельних ділянок – 4 та ін.³¹⁶

Опис процесу сімейних поділів початку ХХ ст. селяни Південної України зафіксували у своїх щоденниках. Автор одного з селянських щоденників Василь Рубель, мешканець с. Малої Білозерки, констатував: «В те время розділ кінчавсь великою лайкою»³¹⁷.

За українськими звичаями старші сини по черзі виділялися з домогосподарства, а на батьківському дворіщі залишався найменший син і батьківський дім в більшості випадків залишався саме йому³¹⁸. Селянин Малої Білозерки Іван Рубель, саме після одного з конфліктів, відділився зі своєю сім'єю від молодшого брата Кіндрата, який залишився на «старім дворіщі», тобто у батьківській хаті³¹⁹. Василь Рубель у своїх мемуарах описуючи братні відносини свого батька, вказує, що найлегше жилося найменшому братові Герасиму, який був «мазун» в своєї матері і майже нічого не робив, бо старші брати були одружені. «Він завжди мав лучий кусок сала, масла і всього, що старші не бачили»³²⁰. Тож в традиційному українському селі наймолодший син був матеріально забезпечений, адже йому не треба було думати куди відділитися у зв'язку з тим, що батьківське майно мало залишитись у спадок.

Часто причиною відділу ставали економічні труднощі родини, коли в результаті неврожаю чи з інших причин було важко прогодувати з одного господарства велику кількість людей. Мешканець селища Мала Білозерка Олександр Онисимович Замрія так описує причину відділення своїх братів у 1921 році «... А при недостатках и неполадки стали в семье... пришлось нам еще делиться, хотя и нечем. Но и жить было трудно при распре»³²¹, хоч в результаті «розделились без скандалу».

³¹⁶ Лохматова А. І. Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів. Наукові праці історичного факультету ЗДУ. 2003. Випуск XVI. С. 44-45.

³¹⁷ Рубель В. Вказ. праця. С. 141.

³¹⁸ Гримич М. PATERFAMILIAS. С. 27.

³¹⁹ Рубель В. Вказ. праця. С. 129.

³²⁰ Там само. С. 141.

³²¹ Замрія О. Вказ. праця. С. 245.

Зазвичай одружені сини спочатку певний час жили з родиною, але бажання мати самостійне господарство все-таки брало гору. М. В. Кругляк 1916 року народження мешканка с. Мала Білозерка Василівського району розповідала, що старшого сина відділяв батько лише після одруження. «Ну як оженеться вже, тоді вже одділяють. Ще ж менші оставались, а тоді меншого одділяв»³²².

Часто й звичайні непорозуміння всередині великої родини, де кілька синів вже одружилися і мали власних дітей, ставали причиною для майнових поділів. Один з найяскравіших прикладів відділу синів з батьківського дворища внаслідок конфлікту описує Василь Рубель у свої мемуарах. Так, старший син Кузьми Рубеля Гаврило, оженившись, пожив в батьківській хаті приблизно 9 років, а потім відділився³²³, але це лише на певний час покращило ситуацію. На 1903 рік усі брати (Дмитро, Омелько і Петро), окрім найменшого Герасима, були одружені. Жили всі у батьківській хаті, що, звісно, призводило до багатьох труднощів, адже «...Коли три невістки вкупі, то вони гризуться на день тричі». Коли спільне життя ставало вже нестерпним, то молодші «викурили» старшого брата Дмитра, і той мусив зі своєю родиною відділитися до тестя Самоїла Чуднівця в прийми. Але через певний час мати Одарка умовила сина повернутися в батьківський дім, аби навести лад, «бо не можна жити, брати Омелько та Петро чубаряться щодня, а в невісток макогони і із рук не випадають». Врешті-решт Дмитро повернувся до батьківського дому та взяв від тестя велику кількість заробленого зерна, що позасипав всі горища у свого батька. Брати ж, побачивши таку кількість нажитого добра, «зробили таку бучу, що й небові гаряче» і змусили Дмитра ділитись. На виручені кошти від проданого зерна Омелько і Петро швидко купили дві хати і одразу відділились. А самому Дмитрові в результаті такого несправедливого поділу нічого не дісталось, хоч він і залишився на старім дворищі. Як пише його син Василь у своїх мемуарах: «Ці насмішки і обдирства зі сторони братів батько не виніс і тяжко захворів умом (головою)»³²⁴.

³²² Усна історія Степової України / Запорізький край. Запоріжжя, 2008. Т.2. С. 26.

³²³ Рубель В. Вказ. праця. С. 141.

³²⁴ Там само. С. 145.

Та на цьому історія не закінчується. У 1907 році оженився і найменший з братів Герасим. З ним Дмитрові довелося більш-менш мирно пожити кілька років. До кардинальної сварки між братами призвело весілля найстаршої дочки Дмитра Ліди, якій дід Кузьма з цього приводу подарував 2 овечки (всього в господарстві Рубелів їх було 30). Баба Одарка у великій сім'ї Дмитра, яку треба прогодувати, вбачала розорення всього господарства, тож вирішила налаштувати молодшого сина Герасима проти свого брата та його дітей. Герасим, побачивши, що зі спільного господарства забирають двох овечок, з розмаху вдарив свою племінницю Ліду вилами по ребрах, після чого вона довго хворіла, але овечат все-таки забрала. Одразу після того, як молодята виїхали разом із дідовим дарунком з двору, Герасим кинувся до свого старшого брата Дмитра з вимогами негайно покинути батьківське дворище, а після відмови вдарив його ножом (який йому попередньо дала мати Одарка) в голову. Наступного року Дмитро купив у борг хату і все-таки відділився³²⁵. Та Герасим з дружиною на цьому не заспокоїлись, після того як їм вдалося ізжити з хати брата з сім'єю, вони взялися за власного батька з матір'ю. «Дід тіко плаче, бо не раз, не тіко синок, а й невістка давала макогона в спину». У 1914 році Кузьма Рубель, весь побитий і хворий, без нічого прийшов жити до сина Дмитра³²⁶.

Українська дослідниця звичаєвого права Марина Гримич гарно підмітила, що у селянській дійсності XIX – початку XX ст. боротьба за домогосподарство ставала формою боротьби за виживання³²⁷. Оскільки українська селянська родина мала в середньому п'ять, а то й більше дітей, з часом всі вони воліли мати частку з батьківського спадку.

В другій половині XIX – на початку XX ст. найавторитетнішим у родині залишався найстарший чоловік, якого, зазвичай по всіх регіонах України називали «хазяїном» чи «господарем». Він приймав остаточне рішення щодо найголовніших сімейних питань, мав найбільшу владу. Домогосподар був

³²⁵ Рубель В. Вказ. праця. С. 149.

³²⁶ Там само. С. 152.

³²⁷ Гримич М. PATERFAMILIAS. С. 23.

управителем домогосподарства і головним розпорядником сімейного майна³²⁸. Лідерство батька в родині зберігалось протягом першої чверті XX ст. Про це свідчать і розповіді опитаних респондентів в Запорізькій області впродовж 1999–2007 років співробітниками Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Інституту усної історії Запорізького національного університету

Так, Недоруєв Омелян Йосипович 1919 року народження, мешканець с. Широке, розповідав, що в батьків було п'ятеро дітей і головним у сім'ї був батько³²⁹. Мироненко Марфа Степанівна, 1914 року народження, с. Грозове Василівського району Запорізької області, згадувала: «Головним в нас був батько... Ми батька слухались, хіба то так, як зараз. Слухались. З вечора було нікуди ні побіжиш»³³⁰. Сорока Марія Корніївна, 1919 року народження с. Червоноармійське Василівського району зазначала, що в їх сім'ї головував батько Клименко Корній Архипович³³¹. Григоренко Дмитро Дмитрович, 1927 року народження, мешканець с. Преображенське Василівського району Запорізької області, згадував, що в його родині батьків поважали і гарно до них ставилися. «Діти рідко не слухались, окремі випадки, а тепер більшість»³³². Олійник Петро Євдокимович, мешканець с. Червоноармійське Василівського району, 1920 року народження, розповідав: «Раньше до батьків лучче ставилися. Батько всім командував. А як хто не слухав, одлупе, не спрашував нікого... Мати хазяйство вела, а батько забезпечував продовольством, зерном, сіно косив, коней кормив»³³³. Селянин Малої Білозерки Василівського району Монько Григорій Федорович, 1924 року народження, згадував, що до своїх батьків звертався ще на

³²⁸ Гримич М. PATERFAMILIAS. С. 10; Крюкова С. С. Русская крестьянская семья во второй половине XIX века. М., 1994. С. 115.

³²⁹ Усна історія Степової України / Запорізький край. Запоріжжя, 2008. Т. 1. С. 77.

³³⁰ Там само. С. 136.

³³¹ Там само. С. 90.

³³² Там само. С. 115.

³³³ Там само. С. 154–155.

«Ви», а от його діти кажуть «ти»³³⁴. Селянка Бондаренко Марія Юхимівна, 1910 року народження, що проживала у с. Широке розповідала, що в їх сім'ї дуже шанували старих людей, до них звертались з різними повсякденними питаннями. До матері звертались на «Ви»³³⁵. Головував у сім'ї батько. Мити виховувала дітей, батько працював по господарству. Старші діти няньчили молодших і допомагали по господарству³³⁶.

В традиційній родині після одруження хлопці залишались при господарстві батька (якщо одразу не було можливості для виділу), а дівчата переїжджали жити в дім родини чоловіка, покидаючи рідну оселю. Такий стан речей мав наслідком для селянського подружжя виникнення бажання серед дітей мати більше хлопчиків. Ця пріоритетність пояснювалась тим, що сини в майбутньому сприятимуть примноженню статків в родині, а дочки навпаки.

Для селянської сім'ї характерним був розподіл обов'язків всередині подружжя за гендерними ролями. Місця проживання і праці зазвичай знаходились недалеко одне від одного. Сім'я була сталою структурою, всі члени якої мали чітко дотримуватись усталених моральних норм. Подружній союз мав бути непорушним, оскільки освячувався церквою і підтримувався моральними суспільними нормами. Але суспільство не засуджувало повторні шлюби у випадку смерті когось з подружжя, оскільки поставала нагальна необхідність утримувати господарство та дітей³³⁷. Матеріали шлюбних обшуків фіксують безліч випадків повторного шлюбу в разі смерті одного з подружжя³³⁸. Але такий традиційний образ сімейного життя починає руйнуватися у другій половині XIX ст.

У XX столітті суттєво змінюється демографічна поведінка населення. Для сім'ї, як і для суспільства в цілому, для продовження свого існування необхідне

³³⁴ Усна історія Степової України. Т.2. С. 62.

³³⁵ Усна історія Степової України. Т. 1. С. 2.

³³⁶ Там само. С. 4.

³³⁷ ДАОО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 98, 99; ДАМО. Ф. 410. Оп. 1. Спр. 320.

³³⁸ ДАХО. Ф. 259. Оп. 37. Спр. 7. Арк. 8, 14, 17; Оп. 65. Спр. 84. Арк. 51, 75; Ф. 111. Оп. 1. Спр. 45, 46; ДАЗО. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 1, 2; Ф. 127. Оп. 1. Спр. 3; Ф. 131. Оп. 1. Спр. 1, 2; Ф. 187. Оп. 1. Спр. 12, 13.

відтворення. Український історик Я. Грицак описує дві основні схеми відтворення населення: одна з них більш характерна для традиційного суспільства, інша – для модерного. Перша – схема історичного балансу, коли головною метою для суспільства є виживання, а не розвиток. В основу цієї схеми покладено кілька моментів. Перший з них полягає у тому, що кількість населення відносно стабільна: кількість народжуваних і кількість померлих приблизно однакова. Отже, при високому коефіцієнті смертності, має бути і високий коефіцієнт народжуваності. Тож наступним моментом буде утримання балансу між народжуваністю і смертністю. Ще однією умовою виживання є міграції, спричинені обмеженими ресурсами, епідеміями, війнами тощо. В умовах відсутності розгалуженої транспортної системи та достатньої кількості коштів, це частіше були сезонні міграції на невеликі відстані з метою заробити³³⁹.

Друга схема відтворення характерна для модерного суспільства, коли на зміну концепції стабільної кількості населення приходить невинний зріст населення, його швидке відтворення. Знижується рівень смертності, що має наслідком зникнення необхідності у високих показниках народжуваності. Також, на зміну нерегулярним міграціям на короткі відстані поступово приходять регулярні міграції на великі відстані³⁴⁰.

Одним з факторів переходу до нової моделі відтворення населення стало падіння рівня смертності, що певною мірою відкинуло практичну необхідність мати велику сім'ю. Серед дослідників існує багато припущень щодо причин зменшення коефіцієнту смертності в XIX столітті: покращення медичного обслуговування, кращий стан санітарії та гігієни, поява нових вакцин проти поширених хвороб тощо. Сучасний український історик Ярослав Грицак схиляється до думки, що зменшенню рівня смертності суттєво посприяло поширення серед населення нового продукту – картоплі, який змінює на краще імунну систему людини. Окрім того, картопля не настільки залежна від клімату,

³³⁹ Грицак Я. Курс «Вибрані питання європейської історії». Лекція 6: Шлюб і сім'я. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/841/6%20Family_lectio.pdf?sequence=1&isAllowed=y

³⁴⁰ Там само.

як зернові культури, є менш вибагливою і швидше сприяє відчуттю ситості. Завдяки комплексу причин, які вплинули на падіння рівня смертності, стара схема відтворення населення починає руйнуватися. Перехід до нової схеми відтворення був доволі повільним і тривав кілька поколінь. У Європейських країнах він завершився аж наприкінці ХХ ст. У Східній Європі нова схема відтворення населення поступово стає нормою в останній третині ХІХ ст. Підтвердженням цього є те, що в 60-х роках ХХ ст. середні розміри української сім'ї вперше зменшуються до чотирьох осіб (двоє батьків і одна чи дві дитини). Поступово відбувається процес зменшення кількості населення.

Але доки подібні зміни стають нормою, проходить дуже багато часу. Поки суспільство починає усвідомлювати, що рівень дитячої смертності падає, у родинях продовжують народжувати за традицією багато дітей. Така сутність речей пояснює значне зростання народжуваності у ХІХ–ХХ ст. Також суттєву роль у цьому відіграє традиційність релігійних переконань, пов'язаних з вірою в те, що діти – це Боже благословення: чим більше дітей в родині, тим більше Божого благословення, з чого випливає негативне ставлення до використання різних способів запобігання вагітності³⁴¹.

Для українського села ХІХ – початку ХХ ст. була характерною висока народжуваність. Одним з першочергових завдань селянської сім'ї була репродукція, яка була важливим елементом виживання в аграрному суспільстві. Від кількості дітей, які були додатковою робочою силою, залежала заможність селянського господарства, а згодом і забезпечена старість.

У миколаївській газеті за 1907 рік значилось, що виоска народжуваність обумовлена ранньою шлюбною, що різко проявляється в середовищі сільського населення. Економічні умови змушують селян рано одружувати своїх синів, аби залучати до господарства додаткові робочі руки³⁴².

Але з кінця ХІХ ст. спостерігається тенденція до зменшення показників народжуваності. У поданій в додатку Б. 11 таблиці наводимо загальні коефіцієнти

³⁴¹ Там само.

³⁴² Естественное движение населения России. *Николаевская газета*. 1907. 20 декабря. С. 2.

народжуваності (кількість народжень на 1000 населення) в Україні, 50 губерніях колишньої Європейської Росії та деяких країнах Західної Європи. Дані запозичено в українського статистика початку ХХ ст. М.Трацевського³⁴³.

Розглядаючи коефіцієнти народжуваності з 1871 по 1913 рік по дев'яти українських губерніях, ми спостерігаємо тенденцію до зниження. Але протягом кінця ХІХ ст. рівень народжуваності в Україні знизився не суттєво, що характерно більшою чи меншою мірою для всіх інших країн. А от найбільше падають коефіцієнти народжуваності за триріччя з 1911 по 1913 рр.

Варто відзначити, що падіння коефіцієнтів народжуваності було загальним явищем, властивим для всієї Європейської Росії та Західної Європи.

Британський демограф і статистик Артур Ньюсхолм в своїй праці 1899 р. «Елементи демографічної статистики» зазначав, що в одних країнах тенденція до зниження народжуваності почалась раніше, в інших пізніше. Але падіння коефіцієнтів народжуваності протягом останніх десятиліть ХІХ століття було найпомітнішою рисою в історії західної цивілізації³⁴⁴.

Докладніше розглянемо коефіцієнти народжуваності по українських губерніях за 1891–1895 та 1911–1914 рр. В додатку Б. 10 продемонстровано, як окремі губернії змінили свої відносні місця по величині загальних коефіцієнтів народжуваності в другому періоді (1911–1914 рр.)

Наприкінці ХІХ століття найвищі коефіцієнти народжуваності спостерігались у Харківській, Чернігівській та Катеринославській губерніях, а найнижчі в Подільській, Волинській і Таврійській.

Тенденція до зменшення народжуваності спостерігається більшою чи меншою мірою по всіх українських губерніях. Але рейтинг губерній за показниками коефіцієнтів народжуваності за чверть століття трохи змінився.

Високі показники народжуваності зберегли Катеринославська та Харківська губернії. Позиція Таврійської губернії піднялась з сьомого на третє

³⁴³ Трацевський М. Народженість людності на Україні. С. 76.

³⁴⁴ Newsholme A. The Elements of Vital Statistics. London, 1899. P. 92. URL: <https://archive.org/stream/elementsofvitals00newsuoft#page/92/mode/2up>

місце за коефіцієнтом народжуваності, Херсонської – з шостого місця на четверте. Помітно зменшився рейтинг Чернігівської (з другого на п'яте місце) та Полтавської (з четвертого на сьоме місце) губерній. Зберегли свої найнижчі позиції Волинська та Подільська губернії.

Тож, на зламі століть спостерігалась трансформація демографічних процесів відтворення населення, хоч за традицією в селянських сім'ях продовжували народжувати багато дітей. Але нові процеси давали про себе знати: відбувався поступовий перехід від умов тяжкого виживання до умов, де люди починають поступово жити для себе, але при цьому з часом втрачають почуття солідарності, на якому трималась родина в традиційному суспільстві. Суспільство все більше стає індивідуалістичним³⁴⁵. Відбувається становлення більш демократичних відносин всередині сім'ї між батьками і дітьми, між подружжям та іншими членами родини.

У традиційному суспільстві поняття сім'ї ототожнювалось із веденням власного господарства, тому під сім'єю розуміли людей, об'єднаних не лише на основі шлюбу чи кровної спорідненості, а й тих, що проживали в одному «дворі» і були пов'язані спільним побутом, господарством і взаємною відповідальністю. Тож, селянське господарство було господарством сімейним, адже ґрунтувалось на спільній праці членів родини³⁴⁶. Кожен член селянської родини зобов'язаний працювати на користь усієї сім'ї як економічного цілого, «діяти в інтересах усіх»³⁴⁷.

Протягом кінця XIX – початку XX ст. відбувається процес нуклеаризації селянської родини. Мала сім'я стає більш поширеною, що призвело до змін в середовищі внутрішньосімейних відносин, які базувались на традиційній системі (домінування чоловіків над жінками, старших над молодшими, чітко визначеною статевовіковою ієрархією сімейного життя, пріоритетом інтересів родини над індивідуальними інтересами).

³⁴⁵ Грицак Я. Курс «Вибрані питання європейської історії». Лекція 6: Шлюб і сім'я. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/841/6%20Family_lectio.pdf?sequence=1&isAllowed=y

³⁴⁶ Калініченко В. Вказ. праця. С. 19.

³⁴⁷ Никонов С. П. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее. Х., 1906. С. 101.

Селяни із великим застереженням ставилися до різних нововведень, оскільки зміни часто в традиційному суспільстві асоціювались із певним ризиком порушити створений віками баланс для стабільного існування. Аби уникнути змін, які можуть нести загрозу, селяни намагались максимально наслідувати спосіб життя своїх батьків і дідів.

Однією з причин змін у традиційному суспільстві були демографічні зміни, а саме вибух приросту населення на межі XIX–XX століть. Кількість землі залишалась незмінною, а кількість людей, яких селянський наділ мав прогодувати різко збільшувалась. Це призводило до того, що більшість молодих людей все частіше вимушені були вирушати на додаткові заробітки, переважно в міста. З появою грошей молоді люди поступово починають поводитись по-іншому, відчують себе більш незалежними, порушують батьківські настанови³⁴⁸. Інколи це проявлялось у супротиві щодо послуху дорослим. Зокрема, хлопці починають обирати собі пару згідно власних уподобань і почуттів, всупереч господарським розрахункам, як це було раніше, і проти волі батьків, чи старших родичів. Так, мешканець селища Мала Білозерка Олександр Замрій узяв собі за дружину дівчину Єфросинію, всупереч порадам та настановам щодо обрання нареченої від старшого брата Пантелемона³⁴⁹.

В першій чверті XX століття долю селянської сім'ї спіткали дуже тяжкі випробування (революції, Перша світова війна, громадянська війна, голод 1920-х років). Зміни, що відбувалися навколо, потроху відображались й на свідомості людей: частішають розлучення, дошлюбні стосунки, авторитет старших потроху падає. Втім, це не вбило людяність і не зруйнувало сім'ю, але видозмінило її. З часом родина перестала виконувати господарську функцію, коли всі її члени були об'єднані спільністю інтересів виробничої діяльності, що допомагало вижити в складних умовах. Але, незважаючи на поступову трансформацію селянської сім'ї, деякі її традиційні риси виявились дуже сталими та живучими. Зокрема, це взаємодопомога та тепло родинних стосунків. В тому числі зростає значення

³⁴⁸ Театр. *Южанин*. Николаев, 1893. 5 января (№ 3). С. 3.

³⁴⁹ Замрія О. Вказ. праця. С. 243.

моральних відносин між подружжям; при вступі до шлюбу та під час подружнього співжиття більшу роль починають відігравати спільність загальних інтересів, взаєморозуміння, духовна близькість тощо.

Критерієм для характеристики міжпоколінних відносин виступає міра емансипації дітей від батьків. Окрім того, відносини поколінь зумовлені конкретними соціальними умовами: природне, нормативне для одного часу (наприклад, дітозгубництво), виглядає ненормальним, дивним і навіть жахливим в іншу епоху³⁵⁰.

У традиційній селянській родині діти повністю залежали від батьків. Але процеси модернізації впливали на відносини батьків з дітьми, влада і авторитет старшого покоління поступово ставали обмеженими.

Згідно народних уявлень, діти повинні були беззаперечно слухатися старших. Український етнограф П. Чубинський зафіксував батьківський вислів: «На то я й батько своїй дитині, щоб до розуму довести її, а воно нерозумне, як же б то мене не слухало?». Традиційно ставлення до батьків і старших було поважним, що підтверджується народними прислів'ями: «Не послухаєш тата, послухаєш ката», «нема в світі правди, як рідна мати»³⁵¹, «стара голова, то не блазень»³⁵².

Еволюція міжпоколінних стосунків проходила доволі повільно. Але з кінця XIX ст. етнографи фіксують все більше випадків нерозуміння між батьками і дітьми. Український громадський діяч Тихін Іванович Осадчий, обіймаючи посаду статистика Херсонського земства, у 1891 році видав історико-етнографічний та господарсько-статистичний опис Щербанівської волості Єлисаветградського повіту, яка сьогодні територіально частково відповідає двом районам сучасної Миколаївщини (Вознесенський та Новоодеський). Описуючи сімейні відносини місцевого селянства, дослідник зазначає, що молодь неохоче дослухається до думки батьків, має відмінні погляди, що призводить до протиріч.

³⁵⁰ Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ. СПб., 1998. С. 151.

³⁵¹ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. СПб., 1869. С. 13.

³⁵² Ганенко М. Вказ. праця. С. 141.

У середовищі молодих селян простежується потяг до відокремлення від батьківського двору та самостійного життя. Розбіжність у поглядах молодого та старого покоління на селі Тихін Іванович пояснює тим, що міркування та судження щодо життєвих питань сформувались за різних зовнішніх обставин і тому часто категорично не збігаються. Батьки схильні поводитись деспотично, спираючись на поколінну традицію сімейних стосунків. Але дослідник зазначає, що на кінець XIX ст. застосування фізичної сили по відношенню до дітей зустрічається доволі рідко: «Палочных принципов держатся только некоторые старики». Т. Осадчий зазначає, що при виникненні конфліктів аргументи старшого покоління є непереконливими для молодих хлопців. Непорозуміння всередині родини призводять до сварок між її членами і образ, які наносять діти батькам. При цьому статистик свідчить, що хоч на кінець XIX ст. прояви непокори дітей батьківській владі вважалися ненормальними проявами селянського життя, все ж фізичні покарання застосовувалися все рідше, оскільки не прищеплювали дітям поваги до старших, а лише викликали почуття недоброзичливості і ворожнечі до батьків³⁵³.

Демократизацію у сфері внутрішньосімейних відносин серед селянства засвідчує дослідниця Єлисаветградщини кінця XIX ст. Марія Ганенко. Матеріали для своєї статті «Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (Материалы по обычному праву)»³⁵⁴ М. Ганенко збирала в кількох селах Семенастовської волості і у військовому поселенні Велика Виська. Авторка ділиться із читачами спостереженнями щодо змін в народній свідомості, у взаєминах між батьками і дітьми. На початку своєї розвідки Марія Ганенко зазначає цікаву тенденцію: наскільки у громадській сфері старі порядки поступилися новим, настільки в інтимному, особистому житті все залишилось по-старому; лише частково пом'якшились безкомпромісність та суворість деяких звичаїв, зник давній пуризм в народній етиці, що червоною ниткою проходив крізь звичасві відносини кілька десятиліть тому. У кінці XIX ст.

³⁵³ Осадчий Т. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/osadchiy/sherbvolost.html>

³⁵⁴ Ганенко М. Вказ. праця. С. 136.

серед селян Єлисаветградського повіту спостерігається якщо не повна терпимість, то байдуже відношення до порушників традицій. Зокрема, дослідниця говорить про більш лояльне ставлення в кінці XIX ст. до дівчат-покриток, що втратили цноту і завагітніли до шлюбу, на відміну від старих часів, коли покритки зазнавали привселюдних знущань з боку громади. Марія Ганенко зазначає, що міська «цивілізація» дуже приваблює «падкую до новинок» молодь, що привносить у сільську культуру разом із «модною кофтой в три оборки» та популярною солдатською піснею і такі «модные» явища, від яких «старикам приходится открещиваться», які слугують базисом для корінної ломки взаємних відносин між селянами. Але дослідниця зауважує, що «ця ломка» відбувається доволі повільно, оскільки село усіма способами намагається відстояти свою самостійність і окремішність. Але наявність змін у світогляді селян і відносинах поколінь на кінець XIX ст. є незаперечним фактом³⁵⁵.

У 1888 році в журналі «Киевская старина» була опублікована стаття української громадської діячки Софії Русової «Село Ивановка (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии)», в якій авторка цитує деякі фрагменти рукописних матеріалів, зібраних дослідницею Марією Ганенко у с. Іванівка. У статті Софія Русова переймається негативною стороною впливу міста на сільське населення, особливо на молодь «всегда и везде падкой к новизне»³⁵⁶; але при цьому авторка наголошує, що серед селянства все більше пробуджується допитливість і «пристрасне поривання» до особистої свободи³⁵⁷. Дослідниця зазначає, що подібні риси несуть в собі запоруку прогресу.

З поширенням освіти на селі стосунки батьків та дітей зазнають певних трансформацій. У традиційному суспільстві навчання дітей базувалось на їх участі у продуктивній праці старших. Необхідна для життя інформація засвоювалась через стереотипи поведінки, дотримання яких було обов'язковою умовою соціального життя громади. Школи в селянському традиційному світі

³⁵⁵ Ганенко М. Вказ. праця. С.137–138.

³⁵⁶ Русова С. Село Ивановка. С. 60.

³⁵⁷ Там само. С. 67.

спочатку сприймалися як чужорідний елемент, привнесений ззовні, оскільки освіта в навчальних закладах була спрямована на набуття абстрактних знань, не пов'язаних з конкретним видом діяльності, що було не характерно для консерватизму в селянському способі праці. На думку О. В. Михайлюка, школи певною мірою обмежували вплив родини, оскільки відривали дитину від гармонійної системи праці й життя і демонстрували цінності, що не завжди можливо було в цій системі здійснити³⁵⁸. Щоденне життя селян не потребувало вміння писати і читати, але в другій половині XIX ст. під впливом модернізаційних процесів освіта стає затребуваною селянами. На шпальтах газет з'являються дописи про важливість і необхідність освіти в житті українців³⁵⁹. А вже наділення землею, обізнаність у нововведеннях другої половини XIX ст. вимагали від селянина знань хоча б елементарної грамоти. Тож ставлення до освіти в середовищі селян змінюється. В одному з номерів херсонської газети «Югъ» за 1903 рік відмічалось: «Потребность в обучении грамоте подрастающего поколения настолько созрела в массе сельского населения нашего уезда, что вопрос о всеобщем обучении сводится лишь к вопросу об изыскании материальных средств...»³⁶⁰. В газеті «Село» за 1909 р. значилось: «А тепер селяне вже не дивляться байдуже на освіту»³⁶¹. Навчити дітей грамоті стає однією з обов'язкових вимог відповідності новому темпу життя.

Етнограф Херсонщини, дописувач «Киевской старины», священник Гавриїл Сорокін у своєму комплексному обстеженні містечка Дмитрівки Олександрійського повіту Херсонської губернії робить спробу прослідкувати на зазначеній території особливості впровадження народної просвіти в другій половині XIX ст.³⁶² Дослідник народного побуту зазначає, що у Дмитрівці земська

³⁵⁸ Михайлюк О. В. Вплив освіти новоєвропейського типу на культуру селянства України (початок XX ст.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 52.

³⁵⁹ Местная хроника. *Югъ*. Херсон, 1902. 23 февраля (№ 1140). С. 2; Поклик до освічених українців. *Народна справа*. Одеса, 1906. 8 січня (№ 1). С. 1; Дописи. *Село*. К., 1910. 1 січня (№ 1). С. 14.

³⁶⁰ Народное образование в Херсонском уезде в 1902 году. (По отчету члена управы И. Л. Ульянова). *Югъ*. Херсон, 1903. 25 апреля (№ 1472).

³⁶¹ Дописи. *Село*. К., 1909. 28 жовтня (№ 9). С. 8.

³⁶² Сорокин Г. И. Местечко Дмитровка. URL: <http://library.kr.ua/elib/sorokin/sorokin1.html>

школа існує з 1879 року, а перед цим існувала так звана волосна школа, вчителювали у якій більшою мірою відставні воєнні писарі. Окрім волосної було ще три приватні школи, навчання в яких проводили відставні утер-офіцери за означену із батьками плату (50 копійок у місяць чи натуральні продукти). Отець Гавриїл відзначає, що селяни відносились до школи з любов'ю і охоче відправляють хлопчиків на навчання. Мешканці Дмитрівки висловлювали своє невдоволення, що через відсутність приміщення багатьох дітей не приймають до лав учнів. Наприклад, у 1885 році висловило бажання навчатись 177 дітей, а зараховано було лише 130. Потяг до освіти серед селян автор пояснює: «На грамотного народ смотрит лучше, чем на темного, как обыкновенно называют неграмотных»³⁶³.

Співробітник Херсонського земства Тихін Осадчий зазначає, що селяни Щербанівської волості необхідність і користь освіти усвідомили одразу після реформ Олександра II. Потяг селян до отримання хоча б елементарної освіти був певною мірою задоволений відкриттям земських шкіл у 1869 році. Як зазначає дослідник, селяни найбільше прагнули навчитись арифметиці, елементарним навичкам письма і розуміти прочитану книгу. Інтерес до освіти прокинувся і серед дорослого населення. Учні приносили зі школи нову книжку з історії про життя різних народів, до цього не відому на селі, і вся родина збиралась навколо нього послухати незвідані раніше історії³⁶⁴.

Навчатись до школи селяни переважно віддавали хлопців, дівчат же вважали за краще залишити вдома. Подібне рішення батьків мало економічно доцільне підґрунтя, адже в більш-менш вільний від землеробських робіт час, а тому і найбільш сприятливий для навчання зимовий період, дівчата були більше задіяні в домашньому господарстві, аніж хлопці. Дівчата повинні були постійно допомагати своїм матерям по господарству: прясти, ткати, готувати і няньчити свої молодших братів та сестер. Тим паче 1880-ті роки у Дмитрівській земській школі навчалось 10–12 % дівчат.

³⁶³ Там само.

³⁶⁴ Осадчий Т. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/osadchiy/sherbvolost.html>

Згідно статистичних даних, які наводить у своєму дослідженні священник Гавриїл, за п'ять років з 1884 по 1888 рік у школі навчалось 719 дітей, з них селян – 564 хлопчики та 71 дівчинка. Але варто зазначити, що не всі учні закінчували навчання. Так, у 1883–1884 навчальному році зі 152 учнів школу закінчили лише 25 дітей, а свідоцтво отримали лише 15 дітей. Із селянських дітей, що закінчили навчальний курс, ніхто не був зарахований до іншого навчального закладу задля продовження освіти. Враховуючи той факт, що доступної літератури для читання небагато (безкоштовні брошури від Одеського св. Андріївського братства), книг у школі ніхто не просить. За 1877 рік все селянське населення Дмитровки виписувало лише «Сельский Вестник» (7 екземплярів) і «Воскресение» (6 екземплярів)³⁶⁵.

Загалом же, за свідченнями отця Гавриїла, селяни з повагою відносились до книг. У кожній хаті, де проживав грамотний селянин, можна було побачити книги релігійного змісту: часослов, псалтир, життя святих, молитовник та Євангеліє³⁶⁶.

Етнограф Херсонщини Тихін Осадчий наголошував на тому, що селянин, який здобув освіту у двокласній школі, ставав здібним до самовдосконалення та поширення елементарних знань серед односельців, які охоче обирали грамотну людину на посаду в сільській громаді³⁶⁷.

Описуючи дозвілля селян Дмитрівки, отець Гавриїл зазначав, що серед місцевих жителів після недільних відвідувань церкви популярними були вуличні зібрання. Вільний час інколи проводили, слухаючи освіченого односельчанина: «Иногда грамотей какой-нибудь читает, а все слушают»³⁶⁸. Варто зазначити, що участь в обговоренні господарських та різних суспільних справ брало переважно доросле покоління. Але з часом молоді люди активніше долучаються до різного характеру дискусій, що виникали в селянському середовищі, активніше відстоюють власну точку зору.

³⁶⁵ Сорокин Г. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/sorokin/sorokin1.html>

³⁶⁶ Там само.

³⁶⁷ Осадчий Т. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/osadchiy/sherbvolost.html>

³⁶⁸ Сорокин Г. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/sorokin/sorokin1.html>

Громадський та церковний діяч Іван Огієнко у статті «Молоде і старе покоління на селі», що розміщена у 37 і 47 номері української газети «Рада» за 1906 рік, розмірковує над еволюцією стосунків батьків та дітей. Автор зазначає, що з революційними подіями початку ХХ ст. помітно змінилась сільська молодь, яка під впливом більш-менш освічених товаришів майже щовечора збирається послухати, як хтось читатиме газету чи книжку. Навіть мало тямущі парубки долучаються до обговорення сучасних питань. Скрізь, де збираються люди (в шинках, біля церкви, по крамницях, на гулянні тощо), більш-менш освічені селяни читають або розказують про сучасне життя і мають коло себе достатню кількість вдячних слухачів. Авторитетними оповідачами були військові, що повернулися з російсько-японської війни. Історії солдатів, що прибули з Далекого Сходу, сприяли розвитку самосвідомості селян, особливо молодого покоління.

Еволюція відносин між батьками і дітьми починає простежуватись і на сільських сходах. У ХІХ столітті молоді люди відвідували подібні зібрання доволі рідко, повністю підкоряючись волі батьків. Згідно свідчень етнографа Херсонщини Тихона Осадчого перевагами на сільських зборах користувались тільки «старики», досвідчені господарі³⁶⁹. Існував навіть окремий «суд стариків». Поважні селяни, що мали гарний авторитет, досвід, добре знали на місцевих звичаях могли вирішувати суперечки серед селян, не виносячи конфлікт на сільський схід. Подібні свідчення знаходимо у матеріалах комісії з перетворення волосних судів, яка була створена в 1871 році для з'ясування причин недосконалої роботи селянських судових органів. Наприклад, у Павлівській волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії селяни засвідчили, що всі члени родини спільно користуються сімейним майном, але у випадку порушення мирних стосунків з цього приводу конфлікт вирішується стариками³⁷⁰. Подібні відомості зафіксовані і в Харківській губернії³⁷¹. У традиційному

³⁶⁹ Осадчий Т. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/osadchiy/sherbvolost.html>

³⁷⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1097 (І). Конверт № 10: Майнові та персональні стосунки членів родини. Арк. 10.

³⁷¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1097 (І). Конверт № 11 а: Виділ родинний. Арк. 3.

суспільстві перевага в прийнятті рішень і останнє слово було за старшим поколінням.

Але на початку ХХ ст. молодь починає активно долучатись до вирішення громадських питань. У своєму нарисі «Молоде і старе покоління на селі» у газеті «Рада» за 1906 рік Іван Огієнко зазначає, що молоді люди почали активніше відвідувати сільські сходи і відстоювати свою точку зору, що призводить до розподілу присутніх на зібранні на два табори: молоді (з сучасними поглядами) і старшого покоління (з консервативними поглядами)³⁷².

Але старше покоління впевнено боронило свої лідерські позиції у вирішенні суспільних питань, а потяг молоді до громадянських справ (пов'язаний з революційними подіями 1905–1906 року), батьки сприймали як «нікчемну дурницю, нічого не варту»³⁷³.

Незважаючи на прояви непокори, батьки впевнено утримували владу в родині. «І що це почалось робитись на світі? – з лютістю кричать так батьки. – Молокососи... хотять бути розумнішими од своїх батьків... А не діждете!»³⁷⁴ – цитує обурення «стариків» в своєму нарисі «Молоде і старе покоління на селі» Іван Огієнко. Автор приходить до висновку, що «між батьками та синами широка безодня обопільного нерозуміння, безодня, що виявляється в їх ділах, поглядах, переконаннях і віруваннях»³⁷⁵.

Доросле покоління всіляко намагалося утримувати лідерські позиції. Під час виборів до II Державної думи доросле покоління скаржилося до редакції газети «Рада», що по селах Катеринославщини «молодіж бере верх». Земські начальники в лютому 1907 року кликали волосних старшин і пояснювали їм, що не варто допускати на волосних сходах у виборщики молодих, «безусих селян, бо вони, мовляв, багато зашкодять урядові завести в державі «гарні» порядки. Треба сю трудну роботу віддати старим»³⁷⁶.

³⁷² Огієнко І. Молоде й старе покоління на селі. *Рада*. К., 1906. 8 лист. (№ 47). С. 2.

³⁷³ Там само. С. 2.

³⁷⁴ Там само. С. 2.

³⁷⁵ Огієнко І. Молоде й старе покоління на селі. *Рада*. К., 1906. 27 жовт. (№ 37). С. 2.

³⁷⁶ Дописи. *Рада*, 1907. № 2. С. 4.

У випуску «Николаевской газеты» за 1907 рік у статті «Диктатура в деревне» описано цікавий вирок сільського сходу с. Андріївки Одеського повіту. Селяни скаржились, що в с. Андріївка кожної ночі збирались парубки та одружені хлопці і бешкетували: били шибки, зносили ворота і переставляли в інші місця, викопували по городам молоду картоплю і розкидали по вулицях, обмазували дьогтем хати і крали по коморах хліб. Аби приборкати молодих, збори сільського сходу постановили, що винного без суду можна покарати двадцятьма ударами різок; молодим хлопцям гуляти не пізніше дев'ятої вечора, а порушників цього правила можуть заарештувати і посадити в кордегардію при сільському правлінні³⁷⁷.

Мешканці села Горожино на сільському сході одним з питань для обговорення висунули тему дозвілля молодого покоління. Після прослухування суджень усіх бажаючих селяни виріши заборонити досвітки в своєму селищі назавжди, натомість відкрити культурно-просвітній гурток³⁷⁸. Але, незважаючи на зусилля дорослого покоління утримати лідерські позиції як в суспільстві, так і в родині, молоде покоління починає проявляти активність і незалежність.

Певна автономія молодих людей простежується у поступовому зменшенні залежності від старших при виборі шлюбної пари. У традиційному суспільстві батьки відігравали ключову роль у виборі нареченого/нареченої для своїх дітей. Часто траплялись випадки, коли симпатія до майбутнього шлюбного партнера і згода дітей на шлюб майже не відігравали ніякої ролі. Молоді люди часто погоджувались на шлюб «аби матері і батькові угодити»³⁷⁹. Аналізуючи історії з селянського життя, помічаємо тенденцію, коли батьки намагались з одруження сина чи доньки отримати максимальну вигоду для себе. Найчастіше головну роль відігравали статки нареченої та авторитет її родини: «куди ведуть молодого, туди і йде, яку висватають, таку й бери, і живи, бо в неї був батько багатий, або «рід»

³⁷⁷ Диктатура в деревне. *Николаевская газета*. 1907. 29 червня. С. 3.

³⁷⁸ ДАМО. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1 зв.

³⁷⁹ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. СПб., 1869. С. 13.

гарний, це велике мало значення ще і до 1923 років...»³⁸⁰. Селянин Олександр Замрія, житель с. Малої Білозерки, у своїх мемуарах згадує, що «сынам не так еще была в голове нажива, чи то богатство, как отцам и братьям»³⁸¹, і що мотивом для сватання Олександра було бажання брата Трохима нажитись на статках майбутньої нареченої, адже дівчина мала гроші (300 карбованців) та півтори десятини землі. Бажаючих її засватати було вдосталь, тож Трохим вирішив не зволікати. Як пізніше напише сам молодий: «Как говорится, без меня меня женили»³⁸². У традиційному українському селі благословення батьків при одруженні було обов'язковим, а самовільні шлюби без згоди старшого покоління були великою рідкістю.

Але поступово ініціатива в обранні шлюбної пари переходить до молодого покоління. Спостерігається пріоритетність принципу «залицяння» (де ключова роль належить молоді) над принципом «сватання» (де ініціатива належить старшому поколінню)³⁸³.

Згадуваний нами селянин Олександр Замрія у своєму щоденнику писав, що перед початком військової служби вирішив останній рік провести серед дівчат та підготувати собі майбутню дружину. Обравши собі в наречені юну дочку сільського куркуля Христю Юрченко, якій на той момент виповнилося 16 років, він навіть прорахував те, що на кінець служби їй якраз виповниться 19 років і вони зможуть одружитися. Олександр дуже романтично описує у своєму щоденнику ставлення до цієї дівчини, порівнюючи її з весняною квіткою, яка спочатку дуже соромилася з'являтися зі своїм шанувальником біля двору, боялася старших братів, але з часом, бачачи нормальне відношення зі сторони рідних, перестала на це зважати, і згодом закохалася³⁸⁴. Тож, бачимо, що до вибору нареченої він підійшов з цілковитою серйозністю, розробивши цілу стратегію. Але планам юнака не судилося збутися. Пізніше, в роки Першої світової війни,

³⁸⁰ Рубель В. Вказ. праця. С. 134.

³⁸¹ Замрія О. Вказ. праця. С.196–197.

³⁸² Там само.

³⁸³ Голод С. Вказ. праця. С. 87.

³⁸⁴ Замрія О. Вказ. праця. С.199.

Олександр повернеться у с. Малу Білозерку у відпустку і обере собі наречену Фросю всупереч порадам старшого брата. Молодому парубку не сподобались варіанти, що пропонував йому родич (одна була вдова, а інша – «порочная»³⁸⁵) і хлопець прийняв рішення самотійно.

З кінця XIX ст. зростає рівень мобільності молодого населення, що був пов'язаний з процесом соціального розшарування селянства в умовах капіталістичного розвитку. На межі століть приблизно чверть сільського населення становили заможні господарі. Господарства деяких багатих селян, особливо на Півдні України, досягали розмірів поміщицьких маєтків (близько тисячі десятин землі). В середньому на один селянський двір припадало 10 десятин землі. Але більшість селян, земельна власність яких так і не перевищила площу в 5 десятин землі, постійно бідувала. З метою покращення свого матеріального становища селяни змушені були найматись до заможніших односельців або ж до поміщицьких економій. Деякі селяни тимчасово або назавжди наймалися на заводи чи фабрики далеко за межами рідного дому. В кінці XIX ст. в Україні налічувалось приблизно 2 мільйони сільськогосподарських робітників³⁸⁶.

Характер соціальної мобільності селянства Півдня України визначали високий рівень розвитку аграрного капіталізму, розвиток промисловості та гірничодобувної справи, зміни в аграрній політиці на початку XX століття. Типовою картиною стали маси заробітчан, що гуртувалися на ринках праці. На Півдні України – це міста Єлисаветград, Бобринець, Вознесенськ, Одеса – в Херсонській губернії; містечко Каховка – в Таврійській губернії; станція Лозова та м. Катеринослав – в Катеринославській губернії³⁸⁷.

Прояви соціальної мобільності (заробітчанство, відхожі промисли та наймицтво) серед сільського населення сприяли зменшенню залежності молоді від батьків. Оскільки ведення домашнього господарства перестає бути єдиним

³⁸⁵ Там само. С. 243.

³⁸⁶ Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 9: Сарбей В. Г. Національне відродження України / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К., 1999. С. 170.

³⁸⁷ Там само. С. 171.

джерелом доходу, молоді люди починають все частіше від'їжджати на заробітки до міст, де заробляють власні гроші, купують особисті речі, набираються досвіду та стають більш самостійними.

Виробнича діяльність молоді все більше переміщалась за межі родини і перетворювалась для багатьох у працю за гроші, окремо від членів сім'ї. У результаті сімейні та виробничі обов'язки відокремлювались одне від одного у часі і просторі.

Порушилися властиві традиційній селянській сім'ї тісні зв'язки між кількістю їдців і кількістю працівників. Поступово потреби родини залежать від кількості і віку її членів, перш за все дітей, які залишаються на утриманні батьків довше, а економічні ресурси залежать від оплати праці, тих хто працює в родині.

В процесі оновлення сімейних форм важливе місце займало селянське «відходництво», завдяки чому у село проникали міські стандарти сімейної поведінки. Варто відзначити велику роль міських заробітків у фінансових доходах родини. Зазвичай саме заробітки молоді поза сімейним господарством ставали причиною розхитування патріархальних звичаїв в родині, призводили до сімейних поділів і розпаду великої родини.

Проникнення грошей у село сприяло соціальному розшаруванню селянства. Запозичені з міста сімейні порядки породжували нові виклики для патріархальної родини.

Виклики, перед якими постала селянська родина в другій половині XIX ст., зумовлювались загальною кризою патріархальних відносин, які не в усьому відповідали новим умовам життя села. Фінансові заробітки, які поступово проникали в українське село відкривали нові можливості для найактивніших сільських мешканців. Капіталістичні відносини змінювали віковічні уявлення селян про взаємозалежність добробуту і спільної праці всіх членів родини. Патріархальний побут родини зі спільним сімейним бюджетом, яким розпоряджався домогосподар, влаштовував уже не всіх домочадців. Заробітки молоді поза межами сімейного господарства нанесли перший удар по традиційним порядкам. Поступово розхитувалась єдність патріархальної родини,

молоді люди не всі зароблені гроші віддавали своїм батькам до сімейного бюджету. Значну частину коштів вони відкладали на майбутні (після виділу) господарські потреби³⁸⁸.

Із соціальною мобільністю пов'язаний процес потягу до індивідуалізації господарювання. В українській звичаєвій традиції існував звичай подільності сімейств і переважання виділу над успадкуванням. Зберегти економічну самостійність відділених та батьківських господарств можливо було завдяки інтенсифікації господарювання, пропорційного зростання земельних ділянок, а також завдяки залученню до сезонного відходництва або ж переселення.

Влада батьків більшою мірою трималась на прямій економічній залежності дітей. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. зміни в економічних умовах життя родини і внутрішньосімейних відносинах розхитували підвалини великої сім'ї, що призводило до збільшення сімейних поділів. З кожним днем ставало зрозуміліше, що переваги великої родини вже не перекривають її недоліків, і жити в такій сім'ї ставало дедалі важче³⁸⁹. Письменник та суспільний діяч другої половини XIX ст. О. М. Енгельгардт, автор листів «Из деревни», намагається з'ясувати причину сімейних поділів в середовищі селян. «Всі селяни усвідомлюють, що жити великими сім'ями вигідніше, що поділи є причиною збіднення, але між тим все-таки діляться... Очевидно, що в сімейному селянському житті є щось таке, чого не може стерпіти всетерплячий мужик... Чи не від того мужик ділиться, чи не від того прагне окремого, самостійного життя, що він більше людина, ніж поет, більше ідеаліст»³⁹⁰.

Незважаючи на посилення бажання відділитись від батьківської родини, у селянській сім'ї зберігається міжпоколінна солідарність, характер якої набуває нового сенсу у зв'язку з інтенсифікацією процесу нуклеаризації родини. Молоде подружжя, що відділялось від батьківської сім'ї, не потрапляло в ізоляцію, а

³⁸⁸ Вербицкая О. М. Вказ праця. С. 110.

³⁸⁹ Вишневский А. Г. Эволюция российской семьи. *Экология и жизнь*. 2008. № 7. URL: <http://elementy.ru/lib/430650>

³⁹⁰ Энгельгардт А. Н. Из деревни. 12 писем. 1872–1887. Письмо седьмое. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/ENGLGRDT/07.htm>

продовжувало підтримувати зв'язки із своїми рідними. Мова йде і про матеріальну допомогу і про моральний вплив.

Індивідуальний життєвий шлях сільської молоді, включаючи сімейну складову, мав відповідати новим вимогам, які виникали внаслідок багатогранних суспільних змін. Мінливі економічні, демографічні та психологічні умови життя родини все більше вводили молодих селян від традиційних моделей поведінки і вимагали пошуку нових.

З кінця XIX ст. у відносинах між батьками і дітьми спостерігається більше інтимності, демократизму, визнання індивідуальності кожного з членів родини. Однак «еволюційний» початок в невідворотному історичному перетворенні сім'ї в Україні був відсунений «революційним»³⁹¹. З приходом до влади більшовиків критика патріархальної родини набула радикального характеру, заперечувалися не лише традиційні принципи сімейних відносин, а й сам інститут сім'ї.

3.2. Зміна гендерних ролей в селянській сім'ї протягом кінця XIX – першої чверті XX ст.

Актуальним аспектом вивчення соціальної історії українського селянства є модель і форми взаємодії двох статей в подружжі. У сучасній науці виділяється окремий напрямок дослідження – гендерна антропологія, однією з актуальних проблем якої є питання функцій обох статей у сімейній сфері. Відповідальне виконання чоловіком і жінкою своїх обов'язків забезпечувало повноцінне існування сім'ї як соціального інституту. В умовах традиційного суспільства, коли виробництво і споживання були невіддільними від сімейного життя, суворий розподіл обов'язків був найраціональнішим способом організації праці. Уся робота в родинному господарстві була чітко розділена на «чоловічу справу» та «жіночу справу». Розподіл праці всередині подружжя чітко демонструє народне прислів'я: «Без хазяїна двір, без хазяйки хата плаче», – з якого видно, що чоловік більшою мірою відповідальний за зовнішнє, «надвірне» господарство, а жінка – за

³⁹¹ Вишнеvский А. Г. Эволюция российской семьи. *Экология и жизнь*. 2008. № 7. URL: <http://elementy.ru/lib/430650>

внутрішнє, «хатнє»³⁹². Російська вчена-етнограф В. Н. Харузіна, описуючи житло Катеринославщини вказувала, що чиста хата та розмальована піч є неабиякою гордістю для господині³⁹³.

До низки робіт, що традиційно виконували жінки, відносились: обробіток городу, допоміжні польові роботи, сівба, прополювання, жнивування, заготівля сіна, квітникарство; санітарно-гігієнічні заходи (прибирання, прання, миття посуду і т. д.), перша медична допомога членам родини, принесення в дім води; догляд і годування худоби та домашніх тварин; приготування їжі та переробка сільсько-господарської сировини; виготовлення ниток, полотна, пошиття одягу, вишивання; дрібна торгівля тощо³⁹⁴.

Розповідаючи про розподіл обов'язків в родині, Кругляк Марія Василівна, 1916 року народження, мешканка с. Мала Білозерка Василівського району, зазначала: «У сім'ї жінка по-жіночому робила. Ну, як і тепер, їсти наварить, постірає, зібратиме, помазатиме усе. А чоловік по хазяйству. Там якщо самі жили, за кінсьми там, управиться нада там, почистить, десь прибить якусь дошку, – чи щось таке, то вже ж чоловіча робота. Такий закон був, як чоловік обідає чи снідає, то жінка повинна стояти, подати все: прибори оце, подай. Раньше не було оце не рукомийників, нічого. Прийшов звідкіля руки помий, вона зливай, рушничок подає. Він витирає руки, щоб ухажувала як за чоловіком»³⁹⁵.

Чоловіки більшою мірою виконували важкі фізичні роботи, а саме обробляли поле, возили дрова, їздили до млина, займались ремонтом, наглядали за кінсьми, плели постели, мотузки тощо³⁹⁶. Народження хлопчика в родині зустрічали з більшою радістю, ніж появу на світ дівчинки, адже згідно переконанням селян син «кращий робітник»³⁹⁷, аніж донька.

³⁹² Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. СПб., 1869. С. 7.

³⁹³ Харузина В. Н. Заметки о крестьянских жилищах в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии. ЭО. 1905. № 2–3. С. 139.

³⁹⁴ Кісь О. Подружні стосунки в українській селянській родині кінця XIX – початку XX ст. *Українські жінки в горнілі модернізації* / під заг. ред. Оксани Кісь. Харків, 2017. С. 16–17.

³⁹⁵ Усна історія Степової України / Запорізький край. Запоріжжя, 2008. Т. 2. С. 23.

³⁹⁶ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. С. 8.

³⁹⁷ Ганенко М. Вказ. праця. С. 143.

Запорукою успішного ведення господарства була також і «спільна справа», що передбачала роботу в полі, зокрема при збиранні врожаю та сіна³⁹⁸. Подружжя разом їздили на ярмарок, хоча і торгували окремо: чоловік віз на продаж продукти землеробства і гнав худобу, а дружина – власні вироби домашнього господарства³⁹⁹.

Причиною порушень гендерного принципу розподілу праці могли стати непередбачувані обставини: відсутність довгий час або смерть одного з подружжя. Чоловіки вкрай рідко вдавались до «жіночого діла». Наприклад, у селищі Іванівка на Єлисаветградщині у випадку смерті дружини і за відсутності дочки, яка мала б елементарні навички приготування їжі, вміла «хоч якось наварити борщу», чоловік міг повернутись до батьківського дому. Тож, наявність вправної дружини була необхідною умовою стабільного господарювання. Якщо чоловік не бажав вдруге брати шлюб, то намагався одружити сина, аби мати в домі господиню, яка б виконувала жіночі обов'язки⁴⁰⁰.

Загалом же удівці намагалися якомога швидше обзавестися дружиною. «Без хазяйки і хата плаче», – так обґрунтовує необхідність повторного шлюбу українське прислів'я, зафіксоване на Єлисаветградщині⁴⁰¹. Кругляк Марія Василівна, 1916 року народження, мешканка с. Мала Білозерка Василівського району Запорізької області, згадувала: коли померла мати, то «взяв батько другу, нажили ще троє дітей...»⁴⁰². Мешканець с. Петрівців Мелітопольського повіту М. Алексєєв у своїх мемуарах згадував, що батько після смерті матері у 1891 році оженився вдруге⁴⁰³. Погрібна Катерина Стефанівна, 1912 року народження, мешканка с. Широке Василівського району Запорізької області, згадувала, що після смерті матері у 1925 році її батько вдруге оженився. Другу батькову дружину Катерина називала мамою, але зверталася на «Ви»⁴⁰⁴.

³⁹⁸ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. С. 8.

³⁹⁹ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України... С. 483.

⁴⁰⁰ Русова С. Вказ. праця. С. 65.

⁴⁰¹ Ганенко М. Вказ. праця. С. 146.

⁴⁰² Усна історія Степової України. Т. 2. С. 26.

⁴⁰³ Мемуари Михайла Алексєєва. С. 491.

⁴⁰⁴ Усна історія Степової України. Т. 1. С. 83.

Необхідність якомога швидше одружитися після втрати дружини обумовлювала господарська необхідність на селі. Тому селянська громада не піддавала осуду удівця, який одразу після панахиди на 9-й день після смерті дружини починав підбирати собі майбутню господиню⁴⁰⁵.

Жінки теж могли вдаватись до важкої фізичної роботи та виконувати обов'язки чоловіка. Український етнограф Марія Ганенко вказує, що в селах Єлисаветградського повіту у випадках постійного пияцтва чоловіка та його нездатності до ведення господарства, «порядна дружина сама утримує сім'ю, як би важко їй не було». Покинути чоловіка може лише та, що «скаче в гречку» (зраджує)⁴⁰⁶.

У традиційному суспільстві матеріальний добробут родини напряму залежав від взаємовідносин подружжя. Ставлення до праці і побутові взаємовідносини відігравали важливу роль в досягненні економічних гараздів та панування здорової атмосфери в домі. Відносини чоловіка і жінки в господарській сфері в народі позначали характерним словом «спілка». «Добра спілка – чоловік та жінка»⁴⁰⁷. Дослідник Херсонщини Т. І. Осадчий помітив, що одружені виділені сини спочатку борються зі скрутою, а згодом успішно ведуть господарство завдяки солідарності молодого подружжя, в якому жінка допомагає чоловіку працювати і вдома, і на полі. Така спільна праця тісно пов'язує шлюбну пару, тому в селянському середовищі порівняно мало сімейних розладів⁴⁰⁸. Описуючи житло селян Катеринославщини, етнограф Віра Харузіна під час дослідницьких оглядів та опитувань зустріла бідну родину, що жила в занадто несприятливих умовах. Деякі з членів родини не вміщалися в нашвидкоруч сколоченому «балагані», а дітям доводилось спати у пустих бочках. Але вчена зауважує, що незважаючи на несприятливі побутові обставини, передбачлива господиня в першу чергу попіклувалась про наявність печі, хоч і доволі примітивної⁴⁰⁹.

⁴⁰⁵ Ганенко М. Вказ. праця. С. 146.

⁴⁰⁶ Там само. С. 147.

⁴⁰⁷ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. С. 8.

⁴⁰⁸ Осадчий Т. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/osadchiy/sherbvolost.html>

⁴⁰⁹ Харузіна В. Вказ. праця. С. 130.

Все накопичене спільною працею забезпечувало добробут усієї родини. Обов'язком кожної подружньої пари було підготувати придане («скриню») для своїх дочок. Російська вчена-етнограф Віра Харузіна, описуючи житло Катеринославщини, зазначила, що поряд зі скринею матері стояла і скриня дочки, але новішого фасону, трохи довша із вигнутою кришкою⁴¹⁰. Про наповнення скрині піклувалась саме дружина, але чоловік міг допомагати грошима. Коли зацікавлені свати нареченого намагались розвідати, наскільки змістовна «скриня», чоловік відповідав: «Питайте жінки», чи «А може вона і не заготовила». Саме жінку звинувачували у випадку скудності «скрині»: «сяка така, і що вона робила, нічого не придбала»⁴¹¹. Після весілля «скриня», як «жіноче діло», знаходилась виключно в розпорядженні молодиці⁴¹².

Дотримання гендерних ролей та сумлінне виконання чоловічих або жіночих обов'язків було запорукою матеріальних статків. Тож, при обранні подружньої пари молоді люди, а частіше їх батьки, прискіпливо придивлялися до дівчат та хлопців шлюбного віку.

Важкі реалії селянського життя, постійна праця в господарстві обумовлювали першочергові критерії при обранні нареченої чи нареченого. Обираючи собі супутницю в житті, чоловік більшою мірою звертав увагу на її працьовитість та фізичне здоров'я. «Жінка хоч корова, аби була здорова», – свідчить народне прислів'я⁴¹³. На Єлисаветградщині звертали увагу, аби дівчина була «роботяща, проворна, здорова і не балувана»⁴¹⁴. Батьки часто квапили сина з одруженням: «Женись, синку, бо нікому нас обшивати і обмивати»⁴¹⁵.

Чоловік пред'являв до дружини достатньо високі вимоги щодо її умілості і досвідченості в хатніх справах: «Як сорочка біла, то й жінка мила»⁴¹⁶. Інколи чоловік дещо зверхньо ставився до дружини, про що свідчить прислів'я, що

⁴¹⁰ Там само. С. 139.

⁴¹¹ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. С. 16.

⁴¹² Там само. С. 17.

⁴¹³ Там само. С. 8.

⁴¹⁴ Ганенко М. Вказ. праця. С. 143.

⁴¹⁵ Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. С. 12.

⁴¹⁶ Там само. С. 8.

побутувало на Катеринославщині та Херсонщині: «Коса довга, а розуму й пальця не обернеш»⁴¹⁷.

Етнограф Т. І. Осадчий вважає, що безправний статус жінки в шлюбі був можливий лише за відсутності взаємних почуттів. В усіх інших випадках зв'язок між подружжям, підкріплений спільною працею, був доволі міцним, а відносини – бажаними. Селянин, що розійшовся із дружиною чи овдовів, маючи багато дітей, був нездатний як і раніше вести господарство, ставав «немічним», з горя починав пиячити, діти ішли в найми⁴¹⁸.

В другій половині XIX ст. в усіх регіонах України, на відміну від російських губерній, спостерігався процес демократизації сімейних відносин, що свідчило про відносно вільне становище жінки. Так, згідно сімейного права, жінка в тій чи іншій мірі користувалась правом спадку та володіння майном.

В цілому процес еволюції сім'ї в Україні проходив в напрямку егалітаризації внутрішньосімейних відносин. Це можна пояснити розвитком товарно-грошових та капіталістичних відносин, що впливали на різні сторони сімейно-побутової сфери.

Прояви соціальної мобільності (заробітчанство, відхожі промисли та наймицтво) кінця XIX – початку XX ст. серед сільського населення сприяли зменшенню залежності жінки в родині. Оскільки ведення домашнього господарства перестає бути єдиним джерелом доходу, молоді дівчата починають все частіше від'їжджати на заробітки до міст, де заробляють власні гроші, купують особисті речі, набираються досвіду та стають більш самостійними.

Олександр Запрія, мешканець селища Мала Білозерка, описуючи свою наречену Фросю у своєму щоденнику, зазначав: «Богатство у нее было то, что она зарабатывала своим трудом, работая сезонно в Крыму на разных работах. Ей было 21 год»⁴¹⁹.

⁴¹⁷ Цит. за: Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України... С. 484.

⁴¹⁸ Осадчий Т. И. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/osadchiy/sherbvolost.html>

⁴¹⁹ Запрія О. Вказ. праця. С. 235.

Формально визнаючи статус чоловіка вищим, жінка часто по суті нічим не поступалася йому на людях. Державні діячі, які вперше приїжджали до України, в тому числі командири військових підрозділів, з подивом спостерігали, як перед «екзекуцією непокірних сіл» жінки з власної волі виходили і ставали попереду чоловіків. Чоловіки визнавали факт мужньої поведінки дружин, сестер, матерів, а факт своєї пасивності пояснювали тим, що керівництво до жінок ставилося поблажливніше. Схожа ситуація спостерігалась в приміщенні волосного суду, коли на судовий процес над чоловіком, дружина йшла разом із ним, аби своєю жвавою поведінкою і наполегливістю пом'якшити вирок суддів⁴²⁰.

Матеріали волосних судів, а також протоколи засідань судових палат та окружних судів, засвідчують випадки самотійного звернення жінок до суду для захисту своїх прав та відстоювання власних інтересів⁴²¹.

Селянка Бузівської волості Новомосковського повіту Дар'я Біглієва подала позов до суду на місцевого старосту Микиту Коваленка, який у 1912 році відмовився віддавати їй земельний наділ (попередньо за нею закріплений рішенням Бузівського волосного суду). Незважаючи на протидію старости, постанова суду була введена в дію завдяки волосному старшині Миколаю Кобець, який сам у присутності понятих відміряв селянці належний земельний наділ. Але, коли жінка зі своїм сином Платоном у березні 1914 року виїхала в поле і почала обробляти відсужену у громади землю, староста Микита Коваленко направив до неї селян М. Логвінова, Г. Скрипника, Є. Свириденка і Г. Шкуратова, які заборонили селянці орати землю. Втім селянка не опустила руки і домогалася дотримання своїх законних прав на земельну ділянку. В результаті, вироком Катеринославського окружного суду від 6 жовтня 1915 року жителя с. Осипівки М. Коваленко було визнано винним, усунено з посади та призначено тюремне ув'язнення на чотири місяці⁴²².

⁴²⁰ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України... С. 485–486.; Труды этнографическо-статистической экспедиции... Т.7. СПб., 1877. С 354–355.

⁴²¹ ЦДІАК України. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1257; ДАОО. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 2716; Ф. 635. Оп. 1. Спр. 321; ДАЗО. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 692; ДАХО. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 4.

⁴²² ДАДО. Ф. 177. Оп. 1. Спр. 8. Арк. 29 зв.

Подібні ситуації були проявом своєрідної громадської активності жінок. Морально-естетичні новації, що були зумовлені чинниками пореформеної доби, часто раціонально не сприймалися і не осмислювалися, а засвоювались більшою мірою несвідомо. При чому деякі зміни відбувались довго, а деякі доволі швидко – протягом одного покоління⁴²³.

На зміну гендерних ролей в родині суттєво вплинули виснажлива Перша світова війна та революція, що змусило жінок і чоловіків, що мешкали на українських землях, змінювати звичний уклад життя, пристосовуватися до нових реалій буття. Мешканець с. Мала Білозерка О. Замрія згадує свою воєнну відпустку у 1917 році: «Братья все были на войне, их жены работали в хозяйстве»⁴²⁴. Але застосування жіночої праці сприймали як тимчасову необхідність, вимушений крок, продиктований вимогами військового часу. Крім того, розгортання революційних подій 1917 року сприяло активізації емансипаційних процесів у суспільстві, що знайшло відображення в появі жінок у професіях, раніше закритих, недоступних для них у галузі виробництва, освіти, медицини, юриспруденції, державної служби. Жіноцтво, поступово стверджуючись через освіту та професійну, інтелектуальну діяльність, починає перехід від пасивної ролі у суспільстві до розуміння необхідності здобуття статусу рівноправного члена суспільства⁴²⁵.

Значний вплив на гендерні відносини всередині родини мали декрети радянської радянської влади в сфері шлюбно-сімейних стосунків⁴²⁶. Нові закони були направлені на врегулювання рівноправних відносин у сфері шлюбу та сім'ї, а також на ліквідацію патріархальних пережитків в середині родини. Важливе значення мали положення щодо громадянського шлюбу, що будувався на демократичних засадах. Обмеження щодо укладення шлюбу стосувались лише

⁴²³ Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України... С. 487.

⁴²⁴ Замрія О. Вказ. праця. С. 238.

⁴²⁵ Онищенко О. В. Трансформація гендерних стереотипів в контексті революційних подій 1917 року. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. Серія «Гендерні дослідження». Вип. 1. С. 157–169.

⁴²⁶ Декрет № 143, № 144, № 145. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919* / Народний комісаріат юстиції. К., 1919. С. 167–171.

стану здоров'я молодят, ступеня спорідненості і віку. Громадянський шлюб будувався на добровільних засадах і припинявся за заявою одного з подружжя. Разом з тим, радянське законодавство передбачало державний контроль над процесом розлучення. У сімейному праві були визначенні права та обов'язки подружжя (в тому числі обов'язки взаємного матеріального утримання батьків та дітей, взаємної матеріальної та моральної підтримки подружжя, рівноправність в родині та ін.)

Після здобуття влади в Україні більшовики почали запроваджувати політику «розкріпачення жінки», її залучення до сфери суспільного виробництва. Для України залучення жінок до сфери виробництва, закріплене на законодавчому рівні, мало особливе значення, адже у дореволюційний період жінки були переважно зайняті домашнім господарством. У сфері суспільного виробництва показник залучення жінок становив 7%, однак вже в перші місяці після Жовтневої революції частка жінок збільшилась у чотири рази, і в кінці 1930-х років становила близько 40%⁴²⁷.

Зусилля політичної влади та активістів були направлені на те, аби відірвати жінок від домашньої діяльності і залучити до суспільної роботи. З метою підвищити політичну та громадську активність жіноцтва, ідейно-політичний та культурний рівень були створені жіночі ради, а також збори делегаток. На зібраннях закликали боротися із «темрявою», забобонами, неуцтвом, приниженим становищем жінки в родині. Для виконання поставленої мети широко використовувались різноманітні форми та методи агітації та пропаганди, жінок залучали до участі в конференціях і зборах; пропагувалися новий побут, нова обрядовість, а також нові форми співжиття⁴²⁸. У листі ЦК КП(б)У до місцевих осередків про постановку роботи серед жінок у 1925 році наголошувалось, що ведучи боротьбу серед селянок за їх розкріпачення і звільнення від залежності та роботи довкола сімейного вогнища, варто починати з

⁴²⁷ Пономарев О. Вказ. праця. С. 60.

⁴²⁸ Червоний плугар. 1925. № 17. С. 3.

найбільш простих, знайомих та викликаючих співчуття форм організації, як, наприклад, ясла, дитячі садки і та ін.⁴²⁹

Втім, зі звітів місцевих жінвідділів південноукраїнського регіону та протоколів засідань Центрального відділу по роботі серед жінок ЦК КП(б)У, що містяться в Центральному державному архіві громадських об'єднань України, дізнаємося про труднощі роботи на місцях, особливо серед селянок, що засвідчує про безпорадність компартійної влади, яка поверхово дивилась на справу перебудови суспільства.

У звіті Олександрівського жіночого губернського відділу за 1920 рік зазначалось, що робота в повітах обмежувалась лише відрядженнями організаторів жіночого руху, але організувати жіночого відділу так і не вдалося, оскільки більшість повітів контролювалися місцевим революційним діячем Нестором Махно. Лише після вступу більшовиків у листопаді 1920 року до Олександрівської губернії, було організовано Мелітопольський та Бердянський жінвідділи⁴³⁰.

У доповіді «товариша Гитнікової» за 1921 рік значилось, що робота в Херсонському повіті гальмувалась через низку причин: відсутність працівників (в одному районі не було завідуючої), зневажливе відношення Наркому до жінвідділу, відсутність зборів делегаток⁴³¹. «Товариш Курганова» у доповіді про роботу жінвідділу у Дніпровському повіті за 1921 рік відзначала слабку активність жіноцтва, тому організовувати жінок доводилось з агітацією на базарах, у церквах, монастирях і та ін.⁴³² В матеріалах до звіту про роботу жінвідділу за січень 1921 року значилося, що в Єлисаветградському повіті налагодженню процесу роботи сильно заважають загони Нестора Махна та інші опозиційно налаштовані до більшовицької влади елементи⁴³³. Багаторазові спроби

⁴²⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2029. Арк. 32.

⁴³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 349. Арк. 2.

⁴³¹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 835. Арк. 47.

⁴³² Там само. Арк. 47.

⁴³³ Там само. Арк. 95.

налагодити роботу інколи закінчувались трагічно: вбивством чи взяттям в полон організаторів жінвідділів⁴³⁴.

З матеріалів, які надавав Інформаційно-статистичний відділ ЦК КП(б)У від 23 вересня 1925 року, дізнаємося, що в роботі жінвідділів малися певні недоліки. Наприклад, в «Спутнике партработника Донбасса» за квітень місяць зустрічаються зауваження щодо роботи секретаря ячейки і голови сільради Марковського району, який завжди глузливо ставився до делегаток. При голосуванні на перевиборах голова сільради привселюдно висміював кандидатури жінок, а при бажанні селянки вступити до партії з іронічною посмішкою звертався до її чоловіка: «ну, твоя баба уже пишется на курсы». Після почутих від секретаря партосередку глузувань чоловік зазвичай нещадно лупцював жінку за те що начебто виставила його посміховиськом⁴³⁵.

Одеський та деякі інші Генеральні комітети надавали відомості про надзвичайно повільний хід сільської організації серед жінок: за 1924 рік траплялись лише поодинокі випадки вступу селянок до партії, рідко більше десятка⁴³⁶. У звіті за січень–березень значилось, що у сільській організації партійні діячки разом з жінками, що прибули з міста, складають всього 5,1 %⁴³⁷.

У звіті за результатами обстеження роботи жінвідділів у Катеринославській губернії серед недоліків значилися слабкий зв'язок із селом та округами, а також безвідповідальність керівництва щодо роботи серед жінок⁴³⁸.

У матеріалах Інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У від 23 вересня 1925 року, описуються випадки рецидивів зверхнього ставлення до можливостей жінок: підготовлену комуністку залишали для роботи в канцелярії або протримавши деякий час у районі, де і так було достатньо людей, відправляли назад. Окрім того, багатьох жінок партійні комітети змушували працювати за сумісництвом. Так, в Катеринославській та інших губерніях до 80% волосних

⁴³⁴ Там само. Арк. 117.

⁴³⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2029. Арк. 57.

⁴³⁶ Там само. Арк. 59.

⁴³⁷ Там само. Арк. 60.

⁴³⁸ Там само. Арк. 172.

організаторів по роботі серед селянок були зайняті іншою діяльністю, а безпосередньо для роботи в жінвідділі залишалось обмаль часу⁴³⁹. На 1925 рік зберігалось вороже ставлення до висування на посади селянок. У Донецькій губернії, де багато жінок були членами рад, багатьох селянок замінили вчительками під приводом, що селянка повинна більше займатись господарством, а не громадською роботою⁴⁴⁰. За даними Інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У 1925 року, мало селянок відвідували лікпункти (всього 10% від загальної кількості неграмотних), особливо в Одеській губернії. Такий стан речей був пов'язаний з далекою відстанню, яку потрібно було долати селянці до лікпункту, а також у зв'язку із сімейними обставинами. В «Спутнике партработника Донбасса» за квітень місяць знаходимо вказівки на причини слабкої ліквідації неграмотності: «Материальная необеспеченность селянки – голод, дети разуты, тем большее значение имеет то положение, что ликбезы в большинстве случаев посещаются допризывниками, среди которых селянка подвергается насмешкам, оскорблениям, что удерживает селянку от посещения школы»⁴⁴¹.

Однак, незважаючи на існуючі труднощі, в радянській пресі неодноразово наголошувалось, що Жовтнева революція надала жінкам права, якими вони тепер можуть користуватися⁴⁴². «Революція скинула панський гніт, вона скинула і гніт чоловіка над жінкою», – лунало зі шпальт газети «Червоне село»⁴⁴³. В брошурі «Селянко, до тебе наше слово!» від 1920 року значилось, що селянки мають своє представництво у багатьох волосних радах, влаштовують свої з'їзди, де розв'язують питання про дітей, школи, ясла, про пайки, потроху починають брати

⁴³⁹ Там само. Арк. 57.

⁴⁴⁰ Там само. Арк. 58.

⁴⁴¹ Там само.

⁴⁴² Жовтнева революція дала жінці права й вона мусить їх використати. *Селянське життя*. 1926. 6 січня (Ч.18). С. 2.

⁴⁴³ Жіноцтво прокидається. *Червоне село*. 1921. 2 лютого (№ 2). С. 1.

участь у радах⁴⁴⁴. В періодичній пресі жінок по-різному закликали до громадської роботи, складали мотиваційні вірші⁴⁴⁵.

Зі шпальт радянської періодики неодноразово лунали промови про досягнення жінок в громадській роботі. Так, у селі Комишуваха до ради було обрано двох жінок-селянок. З цього приводу у газеті «Червоне село» було опубліковано допис, в якому зазначалося: «Тепер і жінка знатиме, що її місце не тільки біля печі з рогачем в руці а й у совіті – органі влади. Давно вже час»⁴⁴⁶. Дописувач газети «Селянське життя» Перець зазначає, що часто буває, що жінки на зборах поведуться сміливіше за чоловіків. Наприклад коли деякі селяни хочуть на зборах провести до влади п'яницю, не здатного до праці, то чоловіки мовчать, а жінка «сміливо встає і заявляє, що такому не може бути місця в нашій установі». Дописувач наголошує, що жінкам під час зборів варто залишити хатні справи, прийти на збори і сміливо піднімати голос, бо вони мають на це право⁴⁴⁷.

Велика роль приділялася підвищенню рівня освіченості жіноцтва, подолання культурної відсталості та ліквідації неписьменності. Для цього жінок залучали до лікнепів, шкіл, різноманітних освітніх гуртків. Вивчення грамоти та залучення жінок до громадського життя сприяло трансформації сімейного побуту. Посиливши віру у власні сили, жінки з більшою сміливістю почали відстоювати свої права.

Та процес емансипації жінки, особливо селянки, проходив доволі повільно. У 1925 році в газеті «Червоний плугар» опублікована стаття «Увага жіноцтву!», в якій зазначається, що за вісім років більшовицької влади «робота серед жіноцтва лише висмикувала із темряви шматочок селянок»⁴⁴⁸. У 1920-ті роки велась активна пропаганда щодо активізації селянок в громадському житті.

Але більшість нововведень натикалися на серйозні труднощі всередині селянського середовища. Рівноправність жінок з чоловіками, політична та

⁴⁴⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 348. Арк. 18.

⁴⁴⁵ До селянки-робітниці. *Селянське життя*. 1926. 7 березня (Ч. 35). С. 3.

⁴⁴⁶ Місце селянці. *Червоне село*. 1921. 10 лютого (№ 3). С. 1.

⁴⁴⁷ Втягти до сільради жінку. *Селянське життя*. 1926. 21 січня (Ч. 22). С. 4.

⁴⁴⁸ Увага жіноцтву! *Червоний плугар*. 1925. № 17. С. 3.

громадська активність жіноцтва викликали несприйняття, а інколи навіть протести серед більшості селян. Так, чоловіки негативно ставились до новацій, що порушували їх домінуючі позиції в родині.

Жінка із селища Богоявленське скаржилася до редакції газети «Червоний плугар», що на передвиборчому зібранні у кандидати до КНС було занесено одну жіночу кандидатуру. Але під час голосування всі чоловіки висловилися проти. Після виступив один комсомолец із докорами через упереджене ставлення до жінки, на що один старий член КНС відповів: «Хай вчиться собі дома борщ варити»⁴⁴⁹.

Незважаючи на офіційний дозвіл, жінка на початку 1920-х років майже не відвідувала громадські збори, аби не стати «посміховищем серед присутніх селян». Жінку, що працювала на громадській роботі, порівнювали з повією⁴⁵⁰. «Куриця не птиця, а жінка не людина», – продовжували казати селяни Олександрівського регіону. Такий погляд продовжував побутувати внаслідок вікового гніту над жінкою.

У багатьох селянських сім'ях зберігалися старі погляди та патріархальні переконання, а пропаговані нововведення викликали страх і рішучу незгоду. Особливо таке ставлення спостерігалось у великих родинах, де дорослі діти або ж молоде подружжя проживало разом із батьками. Емансипація жінки викликала невдоволення та осуд рідних, особливо старшого покоління.

Статус селянки в сім'ї з революційними подіями підвищився далеко не одразу. Жінки страждали від свавілля чоловіків і боялися звертатися до суду. Один з таких випадків описує селянин Перевертайло Грицько Захарович, житель Канівського району. У своєму листі до редакції газети «Радянське село» він акцентує увагу на тому, що має місце велика кількість випадків побиття жінок своїми чоловіками. Зокрема, селянин Грох Ігнат, напившись горілки, без суттєвих причин почав бити свою дружину, покусав їй руку, залишивши синяки по всьому тілі. Жінка поскаржилася до сільської ради, голова якої порадив їй писати скаргу

⁴⁴⁹ Червоний плугар. 1925. № 11. С. 4.

⁴⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 70.

на чоловіка до суду. Але жінка не ризикнула цього зробити, адже чоловік міг побити її за це ще сильніше, при цьому уникнувши будь-якого покарання⁴⁵¹. Сам автор зазначає, що це був далеко не поодинокий випадок. Доказом цього є свідчення багатьох селян, які надсилали листи подібного характеру до редакцій селянських газет.

Наприклад, селякор Вишня з с. Васинівки Оріхівського району, свідчив про односельця Федона Сологуба, який, напившись самогону, побив жінку і розігнав усе сімейство. Редакція газети «Селянське життя», підсумовуючи дописи селякорів, зазначила, що «таких прикладів багато по нашій Запорізькій окрузі і з ними треба боротися всіма можливими засобами»⁴⁵².

Селькори газети «Селянське життя» пишуть про непоодинокі випадки насильства в сім'ї, називаючи їх «дурощами свого роду». Так, в с. Магдалинівка Василівського району бухгалтер В. Г. Миколаїв знущався над своєю жінкою, часто застосовував до неї силу. Селькор Мімоза висловлював своє здивування тим, що освічена людина з середньою освітою, агроном, дозволяє собі варварські витівки⁴⁵³.

Мешканець с. Воскресенка Пологівського району описав варварське поводження Михайла Юхименко із своєю дружиною. Чоловікові не сподобалося, що жінка не хотіла пити горілку, але коли їй дав чарку кум, то вона випила. Приїхавши додому, Михайло почав дрючком бити дружину, «залізною лопатою розрубав їй груди, а потім напівживу втягнув у хату й там так нелюдськи знущався, що всі стіни й земля були в крові. Потім схопив за волосся й так тягав по хаті, що всю шкіру з волоссям зняв з черепа». Нещасна жінка змогла вирватись та втекти до сусідів, де її непритомну знайшли в собачому кублі⁴⁵⁴.

На Білоцерківщині у селі Зачепилівці у 1926 році відбувся суд над Бещасним Тимофієм, який «забив» жінку та дітей. До цього з приводу злочину вже відбулося кілька судових процесів в окрузі і губернії. Але незважаючи на

⁴⁵¹ ЦДАВО України Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 70.

⁴⁵² За новий побут. *Селянське життя*. 1926. 3 січня (Ч.17). С. 3.

⁴⁵³ Там само.

⁴⁵⁴ Звірячий вчинок. *Селянське життя*. 1926. 9 травня (Ч. 53). С. 3.

бажання селян покарати чоловіка, суд, що тягся протягом чотирьох днів, виправдав підсудного і відпустив на волю. З цього приводу вражений односельчанин Тимофій скаржитья до редакції газети «Радянське село»: «Між бідними селянами ходить така балачка, що суд зовсім не слухає селянської думки, коли виносить рішення на користь Бещасного, що є великим злочинцем»⁴⁵⁵. Тож, владні структури, незважаючи на активну пропаганду рівноправ'я, на ділі не реалізували заявлене гасло в реальності і не змогли захистити права жінок.

Український громадський та літературний діяч С. Єфремов писав у своєму щоденнику: «Стан «визволеної» жінки став ще гірший. Легкість шлюбу й розлуки тільки допомагає ще більшому поневоленню слабішої сторони і більшому спідленню дужчої»⁴⁵⁶.

До жінки, яка наважилася згідно своїх законних прав прийти на громадські збори, селяни зверталися із судженням, яке порушувало традиційний гендерний розподіл обов'язків: «Твій Іван у спідниці, а ти у штанях»⁴⁵⁷. Після чого вдома, скоріш за все, чоловік мстився їй за привселюдну образу. На запитання: чому чоловіки б'ють жінок, ті в свою чергу часто відповідали: «Бо заробила!», «Жінка не бита, коса не клепана, то це все рівно», «Жінка не бита, хата не крита, то це одне»⁴⁵⁸. О. Тополінський зазначав, що коли жінка наслідиться приєднатися до чоловічої розмови про громадські справи, то з неї одразу починають глузувати: «Знай своє діло – рогаці та кочерги, крути своє клоччя чи вовну, а до громадських справ тобі зась»⁴⁵⁹. У с. Буряківка Оріхівського району після доповіді уповноваженого сільради виступила комсомолка з промовою про необхідність участі жінки в передвиборчій кампанії. Чоловіки одразу ж загули: «Та хай вони зі своїм ділом справляться. І без бабів обійдеться», «Коли буде у нас електрична кухня, тоді й жінка буде на збори ходити!»⁴⁶⁰. Мешканка с. Покровське зазначала, що жінки не мають підтримки в громадських справах з боку «ще темних

⁴⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 17.

⁴⁵⁶ Єфремов С. Щоденники 1923–1929. К., 1997. С. 663.

⁴⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 71.

⁴⁵⁸ Там само.

⁴⁵⁹ Жінку селянку в ради. *Селянське життя*. 1926. 24 січня (Ч. 23). С. 2.

⁴⁶⁰ Соромно, соромно... *Селянське життя*. 1926. 14 лютого (Ч. 29). С. 3.

чоловіків»⁴⁶¹. У с. Миролюбівка Софіївського району у 1926 році в члені сільради обрали одну жінку, але її чоловік заборонив їй ходити на засідання членів сільради⁴⁶². Мешканка с. Покровського зазначала, що досі часто зустрічається іронічне ставлення до жіночого руху з боку партійців. Це зовсім відштовхує від роботи жінок, які починають займатися громадською роботою⁴⁶³. Чоловіки с. Краснопавлівка Лозового району критикували жінок, які ходили на зібрання: «І що ви там розумієте, ваше діло з горшками та по господарству поратись. Ось ми, всьому голова!»⁴⁶⁴.

В періодиці містилося багато дописів про те, що існує ще багато перешкод тому, щоб жінки мали змогу брати участь у громадській роботі. Чергові перевибори до сільрад 1926 року ще раз показали, з якими труднощами проходили кандидатури жінок до сільради. «А куди вона, а що вона робитиме. Це не бабське діло», – стверджували чоловіки. По селах, де на перевибори приходило майже половина жінок, до складу сільради обирали всього 2 чи 3 жінки і дуже рідко, коли більше. Зі слів сількорів, для обраних жінок створюються такі умови, що праця стає неможливою. Чоловіки в сільраді намагаються навантажити на жінку таку роботу, що стосується більше до виконавців: ходити по селу, стягати податки, страховку, розносити папірці тощо. А самі хитро посміхаються: «Хай поспробує. Другий раз в сільраду не заманеться». Не краще доводиться і тим жінкам, що працюють безпосередньо в сільраді. При селянках чоловіки починають лаятися найбридкішою лайкою і розводять такі балачки, що жінкам неприємно бути присутніми в такому оточенні. А на засіданнях з будь-яких слів жінки починають глузувати⁴⁶⁵. Селяни Катеринославщини висміювали жінок: «Ну, що вона розуміє, ота баба? Воно ж дурне: тільки волосся довге, а ум короткий»⁴⁶⁶.

⁴⁶¹ Більше уваги жіночому рухові на селі. *Селянське життя*. 1926. 2 червня (Ч. 60). С. 2.

⁴⁶² Бувають ще й такі чоловіки. *Селянське життя*. 1926. 7 квітня (Ч. 44). С. 3.

⁴⁶³ До перевиборів жінделегаток. *Селянське життя*. 1926. 19 вересня (Ч. 91). С. 3.

⁴⁶⁴ Татаулов. Треба забувати старі звичаї. *Змичка*. Павлоград, 1925. 19–24 квітня (Ч. 22). С. 5.

⁴⁶⁵ Більше уваги членів сільради – жінці. *Радянське село*. 1926. 25 квітня (Ч. 160). С. 6.

⁴⁶⁶ Кресин А. Селянская девушка пробуждается. (Из селянского быта). *Звезда*. Екатеринослав, 1925. Март (№ 4). С. 54.

«Зобижають нас... У сельсоветі з нами зовсім і балакати не хочуть», – скаржилися селянки Одещини⁴⁶⁷.

Дописувач миколаївської газети «Кооперативная жизнь» висловлює своє негативне ставлення до пережитків у ставленні до жінки і її участі у громадському житті. Чоловік цитує одного знайомого: «Сюда пусти, в другое дело пусти, а там нашему брату – ходу никакого. Да и бабы наши темный народ. Куда им справиться с тем, с чем наш брат еле справляется»⁴⁶⁸. Дописувач зазначив, що після почутого він ще довго думав перед сном, з якими труднощами викорінюються на селі упередження, скільки часу ще знадобиться, аби витравити з умів навіть передових людей недостойне культурної людини ставлення до жінки.

Протягом 1920-х років чоловіки не сприймали новий статус жінки в суспільстві, про що неодноразово відкрито наголошували. Втім, вагома частина жінок, скористалася законодавчими нововведеннями і відстоювала свої права, звертаючись до судових установ. Матеріали народних судів Півдня України містять значну кількість подібних справ.

Мешканка с. Томаківка Тетяна Гапоненко заявила на колишнього чоловіка Дмитра, який після розлучення не повернув жінці її придане, ціною 350 тис. Карбованців (а саме, корову, 2 рушники, 1 рубаху, 1 станок і 2 блюдця)⁴⁶⁹. З подібною заявою на чоловіка, що відібрав придане вартістю 200 тис. карбованців, до суду звернулась і мешканка с. Сергівки Катеринославського повіту Олена Лихолаш⁴⁷⁰. Івахненко Катерина подала позов на свого свекра Івана Івахненко. Жінка заявляла, що прожила у шлюбі з Микитою Івахненко протягом року і працювала на спільне господарство. У 1919 році чоловік, повоювавши в загонах Н. Махна, вигнав Катерину з дому, а невдовзі застрелився. Свекор Іван Івахненко відмовився віддавати удові одягу (теплу ковдру, брюки, гімнастюрку) та частину спільно добутого хлібу, через що жінка і подала позов. Суд постановив

⁴⁶⁷ Селянки хотят новой жизни. *Южный селянин*. Одеса, 1923. 19 августа (№ 51). С. 4.

⁴⁶⁸ Старый спор. *Кооперативная жизнь*. Николаев, 1923. № 1–2. С. 9–10.

⁴⁶⁹ ДАДО. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 1.

⁴⁷⁰ ДАДО. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 122. Арк. 1.

примусити Івана Івахненка доплатити невістці за відпрацьований час п'ять пудів пшениці⁴⁷¹. В подібній ситуації опинилась і селянка Марія Ніколаєнко. Жінка не змирилась із тим, що після смерті чоловіка, свекор Іван Ніколаєнко не дозволив їй забрати свою частину спільно нажитого майна, і звернулася до Гуляйпільського народного суду із позовом⁴⁷². Інша селянка Ново-Миколаївки Євдокія Ксьонзова після розлучення отримала від колишнього чоловіка частину майна (корову, пару поросят, 20 пудів зерна і 15 пудів ячменю). Але жінка вважала, що за сім років подружнього життя, заслуговує на більшу частку, тож звернулася до суду за справедливим вироком⁴⁷³.

Інша селянка Євдокія Коваленко звернулася до суду із заявою на батька своєї дитини Івана Коряка, який відмовлявся виділяти гроші на лікування сина Стефана. Хлопець мав тілесні ушкодження з вини батька та вже протягом чотирьох місяців знаходився на лікуванні в м. Катеринославі. Жінка скаржилась, що візити із села до міської лікарні обходяться занадто дорого (одна поїздка – не менше 150 тис. карбованців) і вимагала стягнути з чоловіка 1 мільйон 500 тис. карбованців. В результаті, суд частково задовольнив прохання селянки, постановивши стягнути з винного чоловіка 500 тис. карбованців⁴⁷⁴.

Селянка Саєнко Оксана, одружившись із селянином Михайлом 30 квітня 1927 року, вже через півтора місяця «ушла от него ввиду неможливості спільної життя». Не отримавши ніякої частки майна, жінка вирішила тиснути на чоловіка через Жеребецький народний суд. Уникаючи судової тяганини, Михайло виплатив Оксані за працю в господарстві протягом одного з половиною місяця 15 карбованців, і справу закрили⁴⁷⁵. Катерину Руденко родина чоловіка вигнала з дому на 6 місяці вагітності. Жінка звернулася до суду з позовом на чоловіка та його родичів з вимогою виділити їй частку майна та утримувати до

⁴⁷¹ ДАДО. Ф. Р- 2831. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 15, 18.

⁴⁷² ДАЗО. Ф. Р-1039. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 2.

⁴⁷³ ДАЗО. Ф. Р-1039. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 1.

⁴⁷⁴ ДАДО. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 97. Арк. 1, 12.

⁴⁷⁵ ДАЗО. Ф. Р-1049. Оп. 1. Спр. 110. Арк. 1, 18.

моменту пологів⁴⁷⁶. Мешканка с. Більманки Оришка Жабіна скаржилась на чоловіка, який піднімав на неї руку: «Так как он своими побоями может избавить меня здоровья и дети останутся безпризорными»⁴⁷⁷.

Значна частина селянок зверталась до суду з позовом на своїх чоловіків для отримання аліментів на утримання дитини⁴⁷⁸. Селянка Агафія Собур вийшла заміж у 1924 році. Вже через рік чоловік побив та вигнав її з дому з маленькою дитиною. Селянка звернулась до народного суду с. Великої Білозерки з метою відсудити частку майна⁴⁷⁹. Селянка Одарка Монастирна у березні 1925 року народила позашлюбну дитину, після чого звернулась до суду з метою стягнути з Єгора Кришневського, з яким у неї були статеві стосунки, гроші на утримання дитини⁴⁸⁰.

Незважаючи на заборони з боку чоловіків чи осуд старшого покоління, селянки, особливо молоді, все більше долучалися до громадського життя. На сторінках радянської преси 1920-х років публікувались і прояви активності селянок у громадському житті. Жінки поступово долучались до громадського життя⁴⁸¹.

Працівник нарсуду зазначав, що в 1920-і роки серед чоловіків можна було почути: «Не хочу с ей жить, никакой управы нет, не слушает меня»⁴⁸². «Довго мовчала затуркана жінка, та тепер і вона починає цікавитись громадською роботою, береться за неї»⁴⁸³, – віщала газета «Червоне село» у 1921 році.

У деяких селах жінки проявляли навіть більшу громадську активність, ніж чоловіки. Так, у 1926 році на вибори до сільради с. Воздвижівка Гуляйпільського району прийшло більше жінок (455 осіб), ніж чоловіків (422 особи)⁴⁸⁴. Зі звіту «т.

⁴⁷⁶ ДАЗО. Ф. Р-1204. Оп. 1. Спр. 296. Арк. 1.

⁴⁷⁷ ДАЗО. Ф. Р-1322. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 1.

⁴⁷⁸ ДАОО. Ф. Р-1668. Оп. 1. Спр. 775. 19 арк.; ДАЗО. Ф. Р-1382. Оп. 1. Спр. 8, 9, 10, 11.

⁴⁷⁹ ДАЗО. Ф. Р-1382. Спр. 7. Арк. 1.

⁴⁸⁰ ДАЗО. Ф. Р.-1322. Оп. 1. Спр. 46. 41 арк. Арк. 1, 4.

⁴⁸¹ Бурав. Николаев. 1924. Февраль (№ 13). С. 24; Апрель (№ 14). С. 27; Вперед жіноцтво! *Совітська влада*. Олександрівськ, 1921. 9 січня (№ 6). С. 2.

⁴⁸² Бурав. Николаев. 1924. Май (№ 15). С. 6.

⁴⁸³ Жіноцтво прокидається. *Червоне село*. 1921. 2 лютого (№ 2). С. 1.

⁴⁸⁴ Жінки, беріть приклад із Воздвижівських! *Селянське життя*. 1926. 17 березня (Ч. 38). С. 3.

Пятіної» про роботу жінвідділу в Миколаївському повіті у 1921 році дізнаємося, що ситуація потроху налагоджувалась, до комнезамів потрапили селянки з правом вирішального голосу, відкрито п'ять хат-читалень, селянки брали участь у літературних гуртках та у всіх тематичних тижнях, а також готувались до відкриття курсів санітарок⁴⁸⁵. Н. Торська дописувала до редакції газети «Селянське життя», що активність селянок поволі зростає. На 1926 рік на кожні 100 членів сільрад припадало вже 11 селянок (у 1925 р. – 9 селянок). В райвиконкомках кількість селянок теж збільшилася з семи до дев'яти на кожні 100 членів. В окрвиконкомках з 2 до 7 на 100 членів, в губвиконкомках з 3 до 6 на кожну сотню.

Після революції 1917 року більшовиками проводилась активна агітація і політично-просвітницька робота, в процесі якої селянкам вселяли думку про те, що саме радянська влада надала рівні права з чоловіками та підвищила статус жінки. Але подібні твердження лягали на вже певною мірою підготовлений ґрунт, адже більшість жінок за воєнні часи самотійно займались господарством та виховували дітей, що дало підставу відчувати свою самодостатність, впевненість у власних силах і певною мірою підривало авторитет чоловіка-господаря. Усвідомлення можливості самотійного життя без чоловіка, підкріплене наявністю певного досвіду, і лише потім активною більшовицькою пропагандою, вплинуло на зміну статусу жінки в суспільстві і поступову зміну гендерних ролей.

Досягнення економічної незалежності жінкою суттєво відобразилось на змінах в шлюбних відносинах, зокрема на нуклеаризації, становленні егалітарних відносин всередині родини, зниженні рівня народжуваності, збільшенні кількості розлучень, що стало наслідком демократизації шлюбно-сімейних відносин.

Протягом кінця XIX – першої чверті XX ст. простежується зміни в репродуктивній поведінці українських селянок – від повного невтручання в процеси дітонародження до спроб взяти його під контроль. Тимчасовий відхід чоловіків на заробітки дечому навчив селянок: в цей час вони відпочивали від постійних вагітностей і грудного вигодовування, могли більше часу приділити

⁴⁸⁵ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 835. Арк. 47.

своїм дітям. Поступово вони починають піклуватися про запобігання небажаної вагітності або позбавлення від неї, якщо вона настала. З цього починався період спроб свідомого регулювання народжуваності, тобто поступового формування нової демографічної поведінки.

Модернізаційні процеси кінця XIX – першої чверті XX ст., що проникали в село, торкнулися раніше замкненого світу традиційної селянської сім'ї і мали дуже великий вплив на повсякденний побут селян. Проник в село і «вірус грошей» – міських заробітків і взагалі міських форм життя і побуту по-своєму впливав на становище жінки в селянській родині Півдня України. Суперечності в родині, що загострилися разом із модернізаційними змінами в суспільстві, ставали все більш помітними, багато селянок усвідомлювали своє підлегле і експлуатоване положення в родині, і це викликало у них особливе невдоволення. Протягом кінця XIX – першої чверті XX ст. спостерігаємо тенденції до активізації селянок (відхід на заробітки, отримання додаткового прибутку, звернення до судових інстанцій і т. д.). Залучення жінок до оплачуваної діяльності змінювало модель взаємовідносин в селянській родині, частіше проявлявся жіночий протест проти деспотизму старших членів сім'ї, спостерігалась егалітаризація подружніх стосунків.

3.3. Еволюція структури сім'ї та її функцій в 1914–1926 рр.

Кількість членів селянської сім'ї на пряму залежала від належності до тої чи іншої посівної групи.

Харківський історик В. Калініченко, спираючись на дані сільськогосподарської статистики, простежив як змінювались розміри селянських родин за посівними групами з 1917 по 1929 рр. Розрахунки дослідника наводимо в таблиці 3.3. У 1917 році розмір селянської родини становив приблизно 5,74 чол. згідно статистичних даних групового підрахунку по районах⁴⁸⁶, і 5,84 чол. за

⁴⁸⁶ Підсумки вибіркового підрахунку сільсько-господарського перепису 1917 року. (Комбінаційні та групові підсумки). *Статистика України*. Серія II. Сільсько-господарська статистика. X., 1931. № 198. С. 108.

даними комбінаційного підрахунку по районах⁴⁸⁷. Але, як видно з таблиці, протягом 1920-х років розмір сім'ї помітно зменшився до 4,82 чол. у 1926 році. Ця тенденція спостерігається з 1917 по 1926 рр. у всіх посівних групах у такій прогресії: в групі безпосівних господарств та з посівом до 1 десятини на господарство родина зменшилась на 26% (1,22 чол.); у групі з посівом від 2,01 до 3 десятин – на 22%; від 3,01 до 4 десятин – 16%, від 4,01 до 6 десятин – 14%; від 6,01 до 9 десятин – 12%; від 9,01 до 12 десятин – 10%; від 15,01 до 24 десятин – 6%.

Таблиця 3.3

Розміри селянської родини в УСРР за посівними групами (число членів сім'ї на одне господарство)⁴⁸⁸

Посівні групи	Рік				
	1917	1923	1924	1926	1927
Безпосівні та з посівом до 1 дес.	4,46	3,53	3,40	3,43	3,42
З посівом: 1,01–2,0 дес.	5,08	4,06	3,86	3,73	3,84
2,01–3,0 дес.	5,59	4,58	4,47	4,36	4,42
3,01–4,0 дес.	5,95	5,01	5,01	4,94	4,98
4,01–6,0 дес.	6,40	5,58	5,51	5,49	5,49
6,01–9,0 дес.	7,03	6,35	6,21	6,16	6,14
9,1–12,0 дес.	7,56			6,64	6,77
12,1–15,0 дес.	7,87				7,31
15,1–24,0 дес.	8,43				7,85
Понад 24,1 дес.	9,17				8,17
Пересічно	5,74	5,04	4,91	4,82	4,88

Означена тенденція до зменшення розмірів селянської сім'ї простежується і в південноукраїнському регіоні. Нами були проведені розрахунки розмірів селянських родин в Південній Україні у 1917 та 1927 рр. та вираховано відсоток зменшення кількісного складу сімей за посівними групами. (див. дод. Б. 13) У групі безпосівних господарств та з посівом до 1 дес. на господарство сім'я за десять років (1917–1927 р.) зменшилась на 1,1 чол., або на 24 %. За той же

⁴⁸⁷ Там само. С. 38.

⁴⁸⁸ Калініченко В. Вказ. праця. С. 25.

відрізок часу у групі з посівом від 2-х до 3-х десятин скорочення складало 29 %, в посівній групі від 3-х до 4-х десятин – 24 %, в групі з посівом від 4-х до 6-ти дес. – 21 %, в групі з посівом від 6-ти до 9-ти дес. – 15 %, у групі з посівом від 9-ти до 12-ти дес. – 10 %, у групі з посівом від 12-то до 15-ти дес. – 5 % і т. д. Пересічно розміри селянської родини скоротились на 17 % протягом 1917–1927 рр., але в малопосівних групах розмір родини скоротився більше, ніж у багатопосівних.

Такий стан речей пояснюється бажанням малоземельних селян в ході аграрних революційних перетворень отримати додаткову прирізку землі за допомогою поділу родини. Адже на безземельну сім'ю виділяли і польовий наділ, і садибну ділянку, тож на одного їдця припадало більше землі, ніж при наділі на сім'ю до її розподілу.

У багатоземельних господарствах розмір родини скорочувався внаслідок прагнення селян зберегти «надлишки» землі, бо за кожною багатопосівною родиною зберігався максимум землі за так званою «нормою залишення» на трудове господарство. Враховуючи розмір земельного наділу на їдця, таким господарствам було вигідніше поділитися.

Варто також враховувати той факт, що в селянських господарствах переважаючою була ручна праця, і селянські сім'ї з більшою кількістю робочих рук (за наявності достатньої кількості землі та інших засобів виробництва) були більш продуктивніші, ніж такі ж сім'ї, але з меншою кількістю робочих рук, що в свою чергу, стримувало дроблення родин⁴⁸⁹.

Разом з тим, причиною сімейних поділів було бажання молоді родини відокремитися від батьківської. Багатопосівні селянські родини були старші за віком від малопосівних, і відповідно мали більший відсоток дорослих дітей, які одружившись бажали відділитися від батьків.

У період з 1924 по 1929 роки питома вага розділених сімей в багатопосівних господарствах була вища, ніж у малопосівних: у безпосівних господарствах та з посівом до 1,09 десятин на господарство питома вага розділених сімей складала 0,9 % від загальної кількості господарств даної групи; у

⁴⁸⁹ Калініченко В. Вказ. праця. С. 26.

групі з посівом понад 15,1 десятина на двір – 3,04 %⁴⁹⁰. Тож бачимо, що в багатопосівних господарствах, що мали більше 15 десятин на двір, питома вага дорослих дітей була суттєво більшою.

Земельний кодекс УСРР від 25 жовтня 1922 року дав можливість селянам користуватися землею самостійно або у складі сільськогосподарських сімейних товариств. Згідно нового кодексу, особи по досягненні 18 років мали право вимагати поділу селянського двору, за умови участі в господарстві (праця чи кошти)⁴⁹¹.

Нові земельні та майнові відносини при радянській владі прискорили сімейну трансформацію. Жінки і діти отримали однакове з чоловіками право на долю сімейного майна: якщо попередньо поділ селянського майна проводився між синами, то після революції 1917 р. – в залежності від кількості осіб в родині. Такий стан речей змінив ставлення старшого покоління до сімейних поділів. Якщо до революції сімейний поділ у багатьох домогосподарів асоціювався з розоренням та з втратою авторитету, то після революційних змін в земельному законодавстві більшість хазяїв намагались швидше виділити дітей.

Російський історик Р. Я. Внуков підсумував: «Пока нет детей свекровь пугает невестку... но с появлением детей у старшего сына свекровь стремится отделить его. Причина проста, дележ идет на личные души: чем меньше у сына детей – тем меньше доля его семьи в имуществе родителей»⁴⁹².

Незважаючи на посилення бажання відділитись від батьківської родини, у селянській сім'ї зберігається міжпоколінна солідарність, характер якої набуває нового сенсу у зв'язку з інтенсифікацією процесу нуклеаризації родини. Молоде подружжя, що відділялось від батьківської сім'ї, не потрапляло в ізоляцію, а продовжувало підтримувати зв'язки із своїми рідними. Мова йде і про матеріальну допомогу, і про моральний вплив.

⁴⁹⁰ Там само.

⁴⁹¹ Земельный кодекс УССР. (Утвержден Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов 29 ноября 1922 г.). К., 1923. С. 12–13.

⁴⁹² Цитата за: Вербицкая О. М. Вказ. праця. С. 121.

Щодо коефіцієнтів народжуваності (див. табл. 3.4), то в період Першої світової війни, революції та голоду вони суттєво знизились, але після кількох років впровадження нової економічної політики – стабілізувались.

Таблиця 3.4

Коефіцієнт народжуваності в Україні з 1913 по 1925 рр.⁴⁹³

	1913	1914	1917	1918	1920	1921	1922	1923	1924	1925
Коефіцієнт народжуваності	43	41,7	22,9	37,3	27,2	35,2	30,6	34,0	41,8	44,6

На зниження рівня народжуваності суттєво вплинула Перша світова війна. Рівень народжуваності знаходився в тісній залежності від рівня шлюбності, який під час війни різко знизився (1913 р. – 8,7 проміле, 1914 – 6,3 проміле; 1915 – 3,1 проміле). У Першій світовій війні брало участь близько 3 мільйонів чоловіків з України. В період воєнного лихоліття дружини мобілізованих селян протягом кількох років залишались вдома самі, що вплинуло на зменшення рівня народжуваності.

Після демобілізації рівень шлюбності різко зростає до 15,3 проміле. Разом з ним і число народжень у 1918 році майже досягає передвоєнного рівня. Але подальші події, особливо голод 1921–1923 рр., вплинули на зниження рівня народжуваності.

Але з 1924 року рівень народженості починає зростати, а показники природного руху населення відносно стабілізуються, що простежуємо за даними статистичного щорічника «Україна 1927» у табл. 3.5.

Відповідні показники наводимо і по Півдню України у табл. 3.6.

Відзначимо, що показники народжуваності, шлюбності та розлучності в південноукраїнському регіоні в цілому були трохи вищі за відповідні середньостатистичні показники по всій території України. Показники смертності на Півдні України навпаки були нижчими, що забезпечило і вищі показники природного приросту.

⁴⁹³ Календар-довідник на 1926 рік районного статистика ЦСУ УСРР. Х., 1926. С. 79.

Таблиця 3.5

Природний рух сільського населення в УСРР за 1924–1928 рр.⁴⁹⁴

Рік	Припадає на 1000 осіб				
	Народжень	Смертей	Шлюбів	Розлучень	Природний приріст
1924	44,1	18,7	11,0	1,29	25,4
1925	44,6	20,2	10,0	1,50	24,4
1926	44,4	19,0	11,9	1,68	25,4
1927	42,8	18,8	10,9	1,59	24,0
1928	40,3	17,3	10,0	1,52	23,3

Таблиця 3.6

Природний рух сільського населення на Півдні України за 1924–1928 рр.

	Припадає на 1000 осіб				
	Народжень	Смертей	Шлюбів	Розлучень	Природний приріст
Степ					
1924	44,5	16,0	11,7	1,57	28,5
1925	44,9	18,7	11,2	1,90	26,2
1926	45,0	16,7	12,4	2,04	28,3
1927	42,3	16,9	11,9	2,09	25,4
1928	39,0	16,1	9,6	1,86	23,0
Дніпрянський промисловий район					
1924	43,7	14,2	12,1	1,56	29,5
1925	44,7	16,6	11,5	1,86	28,1
1926	47,0	16,3	13,3	2,06	30,7
1927	43,6	16,1	11,9	1,87	27,5
1928	42,3	15,6	11,0	1,83	26,8

Після захоплення влади в Україні більшовики здійснили законодавчі реформування у сфері шлюбно-сімейних відносин, з метою руйнування традиційної сім'ї⁴⁹⁵. До кінця серпня 1919 року в Україні була майже закінчена

⁴⁹⁴ Територія та населення (демографія). *Україна 1927. Статистичний щорічник*. Х., 1929. С. 53.

⁴⁹⁵ Декрет № 143, № 144, № 145. *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919* / Народний комісаріат юстиції. К., 1919. С. 167–171.

підготовка до видання Кодексу законів про сім'ю, шлюб, опіку і акти громадянського стану. У Кодексі України детально було розроблене положення про рівність майнових і особистих прав подружжя, встановлювався обмежений строком обов'язок подружжя утримувати одне одного після розлучення. За батьками визнавали рівні права і обов'язки щодо дітей. Запроваджувався інститут позбавлення батьків їх прав. В основу регулювання майнових відносин батьків і дітей був покладений принцип роздільності майна⁴⁹⁶. За кілька днів до евакуації радянського уряду України з Києва кодекс навіть було опубліковано в «Киевских известиях». Але після утворення більшовицької влади уряд не підтвердив чинності цього Кодексу, і він не був вміщений в Збірнику узаконень уряду УРСР за 1920 р.⁴⁹⁷, тому не став законодавчим актом.

Зрівняння обох статей в правах на законодавчому рівні сприяло розхитуванню традиційно домінуючої позиції чоловіка в сім'ї. Роль батька в родині практично зводилась до виконання економічних зобов'язань перед дружиною та дітьми, матеріального забезпечення членів родини, виплати аліментів і розподілу майна у випадку розлучення⁴⁹⁸. Деякі дослідники гендерної історії вважають, що для гендерного порядку радянського періоду характерна криза батьківських ролей та дискримінація чоловіків у сфері батьківства⁴⁹⁹.

На відміну від імперського часу, коли головою сім'ї вважався власник її майна (зазвичай найстарша людина в родині), в 1920-ті роки найвпливовішого члена родини визначали насамперед за моральними якостями⁵⁰⁰.

Найбільш консервативними були селянські сім'ї, які складалися із трьох поколінь. Молодому подружжю доводилося рахуватися з вимогами та поглядами

⁴⁹⁶ Історія держави і права УРСР. 1961. С. 172.

⁴⁹⁷ Там само. С. 198.

⁴⁹⁸ Бурейчак Т. «Справжні чоловіки» в радянській та пострадянській період: трансформації нормативних уявлень про маскуліність. *Народна культура українців : життєвий цикл людини*. Том 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. К., 2013. С. 406.

⁴⁹⁹ Чернова Ж. Модель «советского» отцовства: дискурсивные предписания. *Российский гендерный порядок: социологический подход*: Коллективная монография / Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной, СПб., 2007. С. 138–168.

⁵⁰⁰ Кравець О. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис. К., 1966. С. 127.

старшого покоління. Хоча частішали випадки нерозуміння у разі розхожих поглядів⁵⁰¹.

Але все ж таки орієнтовно з кінця XIX ст. – в першій чверті XX ст. інститут шлюбу та сім'ї починає видозмінюватись; починають трансформуватись усталені цінності та орієнтири на майбутнє. З'являються перші покоління, які мислять не як їхні батьки та дідусі. Батьки поступово починають усвідомлювати, що забезпечене майбутнє дітей залежить не тільки від наявності землі, а й від рівня освіченості нащадків. Тож, з часом члени родин, жертвуючи власним добробутом, останні гроші вкладають в освіту власних дітей. Подібний хід подій підтверджують факти з селянських щоденників Півдня України. Так, всупереч труднощам, які спіткали селян у голодні 1920-ті роки, члени родини Молодиків з Катеринославщини турбувались не лише, як прохарчуватись, а й про майбутнє своїх дітей. Батько Василь домовився з приїжджим з Ленінграда вчителем Демидом Івановичем розраховуватися продуктами, аби той навчав їхнього сина Миколу. Окрім того, батьки ще придбали, а точніше виміняли за харчі, всі необхідні підручники (більше десяти)⁵⁰². А коли вчитель у 1922 році переїхав у Олександрівськ, де влаштувався викладати в семирічній залізничній трудовій школі, то покликав Миколу та й його двоюрідного брата Стефана продовжити навчання у місті. Батьки, порадившись між собою і довго не зволікаючи, відправили дітей до Олександрівська, аби ті продовжили навчання, ще й наняли квартиру в родичів маминого брата дядька Зінька⁵⁰³.

Мешканець селища Мала Білозерка Олександр Замрій після смерті дружини опинився в тяжкій ситуації, пов'язаній з доглядом за напівосиротілими дітьми. Незважаючи на це, батько піклується про освіту старшої дочки Олександри, яка після смерті матері доглядала молодших братів та сестер. Олександр Замрій відправляє її на рік у школу агрономів, при цьому сам

⁵⁰¹ Там само. С. 133.

⁵⁰² Молодик М. Вказ. праця. С. 338.

⁵⁰³ Там само. С. 339.

залишається з малолітніми дітьми, ставлячи майбутнє дочки вище власних потреб⁵⁰⁴.

Протягом кінця XIX – першої чверті XX ст. під впливом модернізації у міру розвитку суспільства змінилися вимоги, які пред'являлися до сім'ї як соціального інституту. Послаблюється і суспільна функція контролю за дотриманням соціальновікової динаміки. Сільська громада перестає бути провідним цензором та регулятором поведінки оточуючих. Ініціатива в укладанні шлюбу переходить від батьків до молодих людей. Відбувається емансипація жінки, егалітаризація подружніх стосунків та демократизація внутрішньосімейних відносин.

З кінця XIX ст. в першій чверті XX ст. спостерігаємо перехід від традиційного до сучасного типу відтворення населення. Почалося поступове зниження народжуваності. Також на даному етапі чітко простежуються якісні зміни, що відбувалися всередині самої сім'ї.

Створення сім'ї у традиційному селянському світі було необхідною умовою виживання. Вся організація сільського господарства базувалась на індивідуалістичній сім'ї, яку з 1920-х років, як організаційну виробничу форму поступово витісняла колективна форма господарювання. Після того як виробнича функція при створенні та існуванні сім'ї перестала відігравати провідну роль, базис, на якому трималась міцність селянської родини, почав поступово розхитуватись. В традиційному суспільстві нежонаті парубки та дівчата вважались неповноцінними, оскільки не могли самостійно вести власне господарство. Невигідні умови, в яких опинялась неодружена молодь шлюбного віку спонукали швидше вступати до шлюбу, створювати власну сім'ю і міцно триматись за членів своєї родини. Коли в кінці 1920-х років з-під ніг селян було вибито отой об'єднуючий чинник, селянська сім'я вперше за довгі десятиліття серйозно захиталась. Традиційний, віками витриманий, непорушний моноліт почав давати тріщину. Механізм родинних взаємовідносин продовжував діяти, але вже інакше. Цінності і основи, на яких трималась родина і завдяки яким

⁵⁰⁴ Запрія О. Вказ. праця. С. 259.

залишалась стійкою, всупереч новим віянням, переставали бути тією згуртовуючою силою, яка часто збирала до купи далеких родичів; притягувала до батьківського дому виділених дітей вже з власними нащадками; примушувала дотримуватись норм моралі всупереч силі почуттів, ставити інтереси і блага родини вище власних, дослухатися до старших, не зважаючи на власні амбіції і просто не мислити себе окремо поза сім'єю.

Селянська родина 20-х років ХХ ст. все ще характеризувалася традиційними устоями і нормами, але, з іншого боку, трансформувалася під впливом нововведень. Загалом же період непу і певна лібералізація життя 1920-х рр. сприяли відновленню демографічного складу населення України, відтворенню його гендерної рівноваги, порушеної наслідками Першої світової та громадянської воєн, уможливили співіснування різних, часом полярних, прошарків суспільства.

Утворення сім'ї в традиційному селянському світі було необхідною умовою виживання. Вся організація сільського господарства базувалась на індивідуалістичній сім'ї, яку з 1920-х років, як організаційну виробничу форму поступово витісняла колективна форма господарювання. Після того як виробнича функція при створенні та існуванні сім'ї перестала відігравати провідну роль, базис, на якому трималась міцність селянської родини, почав поступово розхитуватись. В традиційному суспільстві нежонаті парубки та дівчата вважались неповноцінними, оскільки не могли самостійно вести власне господарство. Невигідні умови, в яких опинялась неодружена молодь шлюбного віку спонукали швидше вступати до шлюбу, створювати власну сім'ю і міцно триматись за членів своєї родини. Коли з-під ніг селян було вибито об'єднуючий чинник, селянська сім'я вперше за довгі десятиліття серйозно захиталась. Традиційний, віками витриманий, непорушний моноліт почав давати тріщину. Механізм родинних взаємовідносин продовжував діяти, але вже зовсім по-іншому. Цінності і основи, на яких трималась родина і завдяки яким залишалась стійкою, всупереч новим віянням, перестали бути тією згуртовуючою силою, яка часто збирала до купи далеких родичів; притягувала до батьківського дому

виділених дітей вже з власними нащадками; примушувала дотримуватись норм моралі всупереч силі почуттів; ставити інтереси і блага родини вище власних; дослухатися до старших, не зважаючи на власні амбіції і просто не мислити себе окремо поза сім'єю.

Із законодавчими нововведеннями 1919 року, що стосувались скасування церковного шлюбу, спрощення процедури розлучень, зрівняння в правах чоловіків і жінок, процес трансформації сільської родини в Україні різко прискорився. Еволюція селянської сім'ї в південноукраїнському регіоні спостерігається протягом кінця XIX – першої чверті XX ст., але корінні зміни в законодавстві радянської влади зіграли роль каталізатора трансформаційних процесів.

РОЗДІЛ 4. ЗМІНИ У СІМЕЙНИХ ТРАДИЦІЯХ ТА ОБРЯДОВОСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

4.1. Редукція сімейної традиційно-обрядової культури селян в кінці XIX – на початку XX ст.

Обрядовість є однією зі сталих структур, які найменше піддаються зовнішнім впливам. Через сімейну обрядовість здійснюється зв'язок між поколіннями, що дає можливість прослідкувати риси різних епох.

Для південноукраїнського регіону характерні своєрідні особливості у звичаєвій культурі, адже у регіоні проживало етнічно змішане населення. Процес заселення та освоєння цих земель не міг не позначитися на деяких рисах сімейної обрядовості, на поглядах щодо значення сім'ї, місця людини в ній та ставленні один до одного. Але, незважаючи на багатоетнічність регіону (росіяни, болгари, євреї, німці, греки та ін.), населення у переважній більшості залишалось українським. Процес асиміляції відбувався, але національні особливості у кожного народу залишалися стійкими⁵⁰⁵.

В нашому дослідженні сфокусуємо свою увагу на змінах, що відбулися у сімейних обрядах протягом кінця XIX – початку XX ст., а саме простежимо редукцію сімейної обрядовості в середовищі українських селян Півдня України, а також зафіксуємо появу нових звичаїв, їх співіснування (чи витіснення) з усталеними обрядами.

Варто зазначити, що основні стадії та елементи сімейних обрядів на всій території України сформувалися в кінці XVIII – першій половині XIX ст., в той час коли землі Півдня України підлягали заселенню та освоєнню, тож формування обрядовості в зазначеному регіоні припало на другу половину XIX ст. Слід звернути увагу на те, що Південь у XX столітті був найрозвиненішим регіоном України, де сформувались великі промислові центри загальноімперського значення. У Південному регіоні були зосереджені чорноморські і азовські порти,

⁵⁰⁵ Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя, 2015. С. 44.

була розвинена транспортна інфраструктура і торгівля, що приваблювало сотні тисяч заробітчан з Лівобережжя та Правобережжя на сезонні роботи⁵⁰⁶. Заробітчани працювали у різних галузях, але в основному у сільському господарстві, яке було основою економіки регіону. Інколи люди вирішували не повертатись додому, а разом із сім'єю будувати майбутнє на Півдні України. Такі сім'ї разом із характером виробничої діяльності зберігали й сімейні звичаї та традиції свого регіону. Традиції інших етносів, що проживали поруч, теж накладали відбиток на обрядовість українців південного регіону, де наприкінці XIX ст. у своєму класичному вигляді сформувались основні цикли сімейних обрядів – родильний, весільний і поховальний.

На початку розглянемо особливості родильної обрядовості на Півдні України і зосередимо особливу увагу на змінах, що відбулися в родильному циклі сімейної обрядовості протягом кінця XIX – початку XX ст. Дослідники родильної обрядовості фіксують зміни в бік спрощення загального комплексу родильної обрядовості на початку XX ст.⁵⁰⁷

Звичаї та обряди, приурочені до народження дитини у XIX – на початку XX ст. були «домашніми, буденними», у них брали участь тільки найближчі родичі, а із зростанням добробуту, розширенням мережі лікарських установ пологи подекуди відбувалися у лікарні, що внесло корективи в структуру звичаєвості⁵⁰⁸.

Більшість дослідників родильні обряди поділяє на чотири цикли: передродові, родильні, післяродові і соціалізуючі (залучення дитини до роду, сім'ї, колективу)⁵⁰⁹. Передродові звичаї мали на меті забезпечити нормальний

⁵⁰⁶ Там само. С. 47.

⁵⁰⁷ Воропай М. Динаміка змін в родильній обрядовості українців Північно-Східної Слобожанщини у другій половині XX – на початку XXI століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 27. С. 120.

⁵⁰⁸ Гвоздевич С. Трансформація традиційної сімейної обрядовості українців. *Народознавчі зошити*. 2008. № 1–2. С. 54.

⁵⁰⁹ Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядовости украинцев). К., 1981. С. 84; Кокошинський О. М. Родильні, весільні та поховальні традиції в домашній обрядовості Півдня (на матеріалах Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей). Запоріжжя. 2007. С. 17.

перебіг вагітності і посприяти народженню повноцінної дитини. Передродовий цикл містив багато забобон і повір'їв, які регламентували поведінку породілі. Проте, вже наприкінці XIX ст. селяни зазначали, що жінки знають безліч забобонів, однак щораз все менше їх дотримуються⁵¹⁰.

До циклу родильної обрядовості входили такі складові: народження дитини, ім'янаречення, очищення, обрання кумів, хрестини тощо⁵¹¹.

У зв'язку із відсутністю лікарень у селі та нестачею лікарів, браком коштів, а також, зважаючи на недовір'я селян до медичного персоналу, викликаного різними упередженнями, роди відбувалися переважно за допомогою баби-повитухи, яка довгий час була ключовою постаттю традиційного родильного дійства на Півдні, і загалом по Україні. Етнограф Катеринославщини Василь Бабенко писав, що на початку XX століття у місцевостях Катеринославщини селяни на родини переважно запрошують «бабку»⁵¹². За відсутності доступу до професійної медицини знахарство було рятівною ниткою для пересічного селянина. В умовах велетенської дитячої смертності та відсутності належного лікарського нагляду від діяльності повитух значною мірою залежала не лише успішність пологів, а й те, чи виживе дитина у перші дні після народження, а також життя матері. Тож, часто єдину допомогу породіллям могла надати повивальна баба⁵¹³. Хоча поступово селяни починали звертатися за допомогою до акушерок. У звіті Олександрівської земської управи за 1878 рік значилось, що «мало по малу, земские акушерки начинают приобретать доверие крестьян, не взирая на систематическое противодействие невежественных повитух»⁵¹⁴. Але кількість селянок, які звертались за допомогою до акушерок зростала повільно. Окрім того, наприклад, в Олександрівському повіті у 1876 році

⁵¹⁰ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1526–1527. Арк. 1.

⁵¹¹ Кокошинський О. М. Вказ. праця. С. 18.

⁵¹² Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав, 1905. С. 95.

⁵¹³ Сердюк І. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (За даними статистичних джерел та етнографічних досліджень). *Краєзнавство*. 2009. № 3–4. С. 214–215.

⁵¹⁴ ДАЗО. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 43.

працювало всього 3 земські акушерки, у 1878 – п'ять, у 1894 – вісім⁵¹⁵. У 1895 році в Олександрівському повіті акушерки допомгли 530 породілям, серед яких 361 селянка⁵¹⁶.

Священник-етнограф Г. І. Сорокін з містечка Дмитрівки Олександрійського повіту Херсонської губернії зазначав, що незважаючи на наявність лікарні та лікаря, велика кількість селян із більшою довірою зверталися до баб, а в силу замовлянь вірили більше, ніж у дію ліків. Високий рівень довіри демонструють свідчення етнографа про те, що селяни не жалкують ніяких грошей, і за потреби вирушають у віддалену місцевість заради авторитетної повитухи. «В случаях трудных родов почти невозможно убедить обратиться к врачу; скорее соберут целый десяток разных баб-повитух, а то еще привезут за 10–20 верст какую-нибудь знаменитость бабу-пупорезку, играющую роль профессора среди окружающих ее бабок»⁵¹⁷. Навіть з розширенням мережі лікарських установ, селяни продовжували звертатись до знахарів, апелюючи до досвіду поколінь: «Батьки й діди більше за нас знали», «батьки й діди не гірше за нас жили»⁵¹⁸.

Для полегшення пологів в XIX ст. виконували низку обрядодій, які на початку XX ст. все частіше ігнорувалися: розплітали волосся породіллі, змушували її ходити та «щасливого місця шукать», змушували породілю тягнути мотузку, прив'язану до гачка на стелі, стріляли з рушниць, запускали млин⁵¹⁹.

Важливе значення мав обряд ім'янаречення. В українців Півдня він мав свої особливості, адже ім'я дитині давали переважно хрещені батьки, коли в інших регіонах України ім'я новонародженого обирала баба-повитуха особисто чи разом із кумами⁵²⁰. У випадку, якщо немовля народилось дуже слабким, й існувала ймовірність швидкої смерті, то баба-повитуха могла самотійно

⁵¹⁵ ДАЗО. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 41; Спр. 18. Арк. 45; Спр. 136. Арк. 135.

⁵¹⁶ ДАЗО. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 47–48.

⁵¹⁷ Сорокін Г. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/sorokin/sorokin1.html>

⁵¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 586. Оп. 2. Спр. 286. Арк. 23.

⁵¹⁹ Ястребов В. Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. С. 84.

⁵²⁰ Кокошинський О. М. Вказ. праця. С. 19.

⁵²⁰ Гаврилюк Н. Вказ. праця. С. 71.

охрестити дитину і наректи їй ім'я⁵²¹. Також на Півдні України, як в економічно розвиненому регіоні, мала місце своєрідна форма «купівлі-продажу» імені, коли можна було «випросити» у священника інше ім'я за певну матеріальну винагороду⁵²².

На другий чи третій день після народження здійснювався обряд купання немовляти (зливки), який, окрім гігієнічної складової, був наповнений різними магічними діями. Однак, дослідниця родильної обрядовості Н. К. Гаврилюк відзначала, що в південному регіоні приклади контактної магії у порівнянні з іншими регіонами України, зустрічались набагато рідше⁵²³.

В. Ястребов зазначав, що по закінченні обряду починалась «попойка», а інколи «это веселье продолжается целую неделю»⁵²⁴.

Породілі заборонялось виходити з дому протягом сорока днів після народження дитини, аби люди не «сглазили», бо їй в цей період «могила відкрита»⁵²⁵.

В південноукраїнських губерніях майже не зустрічались такі категорії кумів, як одкупні та стрічені⁵²⁶. Прохані, або кликані, куми обиралися заздалегідь. Батько немовляти приходив до обраних чоловіка і жінки, віддавав їм хліб з сіллю і прохав бути кумом і кумою⁵²⁷. У деяких селах Катеринославської губернії кумами запрошували лише людей, в яких були власні діти⁵²⁸. У селянському середовищі кумівство сприймалось і як прояв взаємодопомоги: куми зазвичай були найбільш наближеними до родини людьми, приходили на толоки, були свідками при укладанні угод тощо⁵²⁹.

⁵²¹ Бабенко В. Вказ. праця. С. 95.

⁵²² Гаврилюк Н. Вказ. праця. С. 73.

⁵²³ Там само. С. 74.

⁵²⁴ Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. С. 85.

⁵²⁵ Там само. С. 85–86.

⁵²⁶ Гаврилюк Н. Вказ. праця. С. 82.

⁵²⁷ Там само. С. 84.

⁵²⁸ Новицкий Я. С берегов Днепра: очерки Запорожья. Сборник статей Екатеринославского научного общества изучения края. Екатеринослав, 1905. С. 104.

⁵²⁹ Кравець О. Вказ. праця. С.318–320.

При етнографічно-статистичному описі містечка Дмитрівка священник Г. І. Сорокін зазначав, що для українських селян було характерним брати за кумів друзів та приятелів, з якими вони свого часу «парубкували», на відміну від росіян, які обирали кумами найближчих родичів, братів і сестер⁵³⁰. Окрім того, автор наголошує на національній окремішності українців по відношенню до росіян (і навпаки) при виборі кумів. Г. І. Сорокін наводить статистичні дані, що у 1886 році із 200 зафіксованих у церковному приході містечка Дмитрівки хрещень, мав місце лише один випадок, коли росіянин став кумом українця⁵³¹.

Загалом же селяни бажали брати за кумів багатих та поважних людей. «Як в селі з'явиться свіжа людина чи з армії прийде, чи з Одеси приїде, чи що, то його зараз беруть за кума»⁵³².

Обов'язковим залишався обряд хрещення дитини за християнським зразком. На хрестини куми приходили з крижмом, яке окрім подарунка, несло в собі значення магічного оберега в майбутньому. У селі Петро-Свистунове Олександрівського повіту Катеринославської губернії дівчина при вінчанні ставала на своє хрестильне крижмо⁵³³. Перед тим як куми несли дитину до церкви хрестити, немовля купали і загортали в сорочку, клали на вивернутий кожух і передавали хрещеним батькам⁵³⁴. На Катеринославщині за свідченням місцевого етнографа В. Бабенка цю обрядодію виконувала баба-повитуха, примовляючи: «Даю вам новонароджене (немовля), а ви принесіть нам молитвене і хрещене». Повертаючись із церкви з дитиною, хрещені батьки казали: «брали новонароджене, а принесли вам молитвеного і хрещеного (ім'я)»⁵³⁵.

Своєрідним завершенням циклу родильної обрядовості були пострижини. Цю обрядодію здійснювали на першу річницю від дня народження дитини. Дитину садили на розстелений вовною догори кожух (символ достатку і

⁵³⁰ Сорокін Г. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/sorokin/sorokin1.html>

⁵³¹ Там само.

⁵³² ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1526–1527. Арк. 3.

⁵³³ Новицький Я. С берегов Дняпра: очерки Запорозжя. С. 153.

⁵³⁴ Кокошинський О. Вказ. праця. С. 21.

⁵³⁵ Бабенко В. Вказ. праця. С. 96.

добробуту), після чого хрещений батько вистригав своєму хрещенику невеличкі пучки волосся навхрест.

Родильна обрядовість на переважній частині України носила майже однаковий характер. В її основі лежали однакові базові елементи. Та все ж простежуються деякі особливості, які були характерні лише для південноукраїнського регіону, зокрема, обряд ім'янаречення новонародженої дитини хрещеними батьками, які зазвичай були проханими; особливе значення крижма при хрещені.

Протягом першої половини XX століття родильні обряди Півдня України зазнали певної трансформації. Цьому сприяли індустріалізація краю, відтік сільського населення до міст, зростання рівня освіченості та інші чинники.

Більшість елементів родильної обрядовості, хоч і в скороченому вигляді, але збереглися до 1920-х років. Але, за свідченням етнографа Василя Бабенка всі вони втратили своє першорядне трактування і виконувалися несерйозно, у вигляді жартів, тоді як раніше вони мали важливе значення⁵³⁶.

Розвиток медичного обслуговування сільського населення, догляд за вагітною жінкою і прийняття пологів у пологових будинках практично знищили стародавній інститут баб-повитух, з якими була пов'язана значна частина родильних обрядів⁵³⁷.

Спрощення спостерігається і в обряді ім'янаречення дитини, ім'я дитині давали кровні батьки, а хрещені лише сповіщали священика. З великої кількості родинних обрядів майже не зазнав змін обряд пострижин, який з деякими змінами дійшов і до нашого часу. Зазнав змін обряд відвідування породіллі, який згодом був перенесений до пологового будинку і здійснювався не лише рідними, а й сусідами і товаришами по роботі⁵³⁸.

В матеріалах по Херсонській губернії, зібраних офіцерами Генерального штабу, констатувалось, що відзначення сімейних свят в середині XIX ст.

⁵³⁶ Бабенко В. Вказ. праця. С. 96.

⁵³⁷ Кокошинський О. Вказ. праця. С. 54.

⁵³⁸ Там само. С. 55.

обходилося українським селянам занадто дорого: «В случае нужды, он [крестьянин] сумеет отказать себе и в чарке; но в семейном быту украинцу гораздо труднее отказаться от обычных праздничных угощений и сберечь копейку на необходимое. Так свадьба, рождение детей и крестины, похороны, одним словом все церковные требы требуют значительных для его быта издержек, на уплату священникам и на подарки и угощение лиц, принимающих участие в этих церемониях. «Не страшно жениться, а страшно попа еднати»⁵³⁹.

Наступним етапом становлення людини, її буття у громаді було одруження, яке супроводжувалося низкою весільних обрядів. Весільна обрядовість в південноукраїнському регіоні традиційно складалась з передвесільного, власне весільного і післявесільного циклів. Але вже в другій половині XIX ст. на післявесільному етапі, у порівнянні з обрядами перших двох етапів, найбільше простежується скорочення традиційних особливостей. Практично всі роботи етнографів містять дуже мало інформації про післявесільні обряди.

З розвитком суспільства і передвесільні та весільні обряди зазнали певних змін. Як зазначила етнограф О. Ф. Кувеньова: «Весь ритуал шліфується, змінюється». Окремі обрядові дії, втрачаючи своє первісне значення, зазнали трансформацій, а найбільш архаїчні почали відмирати (обряди продажу молодої, звичаї комори, Perezvi тощо)⁵⁴⁰.

Протягом першої половини XX століття спостерігається помітне скорочення тривалості та масштабності весільного дійства. Священник-етнограф Г. Сорокін наприкінці XIX століття підкреслює пишну весільну обрядовість українських селян містечка Дмитрівка в порівнянні з російськими селянами. Зокрема, автор зазначає, що укладання шлюбу серед молодят з найбідніших українських селянських родин, обов'язково супроводжується наявністю найголовніших весільних атрибутів, таких як супровід музик⁵⁴¹. Але вже у друге

⁵³⁹ Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния. Ч. 1 / сост. А. Шмидт. СПб., 1863. С. 488.

⁵⁴⁰ Кувеньова О. Свята та обряди Радянської України. К., 1971. С. 199.

⁵⁴¹ Сорокин Г. Вказ. праця. URL: <http://library.kr.ua/elib/sorokin/sorokin1.html>

десятиліття XX ст. етнограф Херсонщини В. І. Бессараба підмічав, що селяни почали грати весілля набагато скромніше, ніж на кінець XIX ст. Найголовніші причини скорочення весільних обрядодій дослідник вважає у сильному подорожчанні життя і в бажанні наслідувати міщан. У сільській місцевості весільні обряди зазнали значних спрощень, тим самим скоротивши матеріальні витрати⁵⁴².

Мешканець с. Мала Білозерка Іван Данилович Рубель (1819–1902 рр.) на схилі свого життя з жалем констатував: «Ех старина-старина, чого вона становиться не такою як була, чогось і горілку менш пить почали. А деякі умники то вже до пуття і свайбу не згуляють... Похоже, що наші внуки і в церкву ходять не будуть... Ох-хо-хо – новина, новина»⁵⁴³.

Означену тенденцію спрощення весільного обряду протягом початку XX ст. підтверджують етнографічні матеріали, зібрані у 1920-ті роки. В цей період на Півдні України плідно працювала Одеська комісія краєзнавства (науково-дослідна установа при ВУАН). Окремим випуском друкованого органу комісії «Вісника Одеської комісії краєзнавства» у 1925 році було видано праці етнографічно-лінгвістичної секції, в яких було введено до наукового обігу новий фактичний матеріал. Особливо значимими для нашого дослідження є статті Є. Єгорова, Б. Юрківського, О. Сікиринського, С. Кветко та А. Миколюка, в яких знаходимо дані про трансформацію весільної обрядовості на Півдні України.

Майже усі статті етнографів містять дані про скорочення термінів святкування весілля протягом кінця XIX – початку XX ст.

Респонденти с. Ново-Збур'ївки Херсонської округи зазначали, що традиційно в XIX ст. весілля справлялось протягом тижня, при чому гуляли не тільки у батьків наречених, а у старшого друга⁵⁴⁴. У с. Великі Копані на Херсонщині респонденти зазначали, що в XIX ст. весілля грали протягом 12 днів:

⁵⁴² Бессараба И. Материалы для этнографии Херсонской губернии. *Сборник отделений русского языка и словесности императорской Академии Наук*. Петроград, 1916. Т. XCIV. С. 401–402.

⁵⁴³ Рубель В. Вказ. праця. С. 126.

⁵⁴⁴ Миколук А. Село Ново-Збур'ївка. (Етнографічні матеріали). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 96.

перший день – у молодої, другий – у молодого, третій – у свата, четвертий – у свахи, п'ятий – у старшого боярина, шостий і сьомий – у хрещених батьків нареченого, восьмий і дев'ятий – у хрещених батьків нареченої, десятій, одинадцятій і дванадцятій – у найближчих родичів, останній день – у молодого⁵⁴⁵. Але вже на початку ХХ ст. весілля у с. Великі Копані справляли всього за один-два дні.⁵⁴⁶ Б. В. Юрківський, описуючи весілля у с. Дуфінці на Одещині, теж зафіксував, що основні обрядові дійства весілля відбувались протягом лише двох днів⁵⁴⁷.

О. Сікиринській, описуючи сучасний йому весільний обряд 1920-х років в с. Глибокояр⁵⁴⁸, зафіксував, що весілля починалось у суботу ввечері, а закінчувалось у неділю. Традиція святкувати весілля ще й в понеділок поступово відпала. З метою зекономити кошти селяни все частіше відзначали весілля лише протягом одного дня – неділі⁵⁴⁹.

Зміни у ставленні селянства до дівчат, що мали статеві стосунки до шлюбу, яскраво прослідковуються у трансформації обряду «комори», який мав на меті перевірку цноти нареченої під час весільного обряду. І хоча деякі сучасні дослідники обрядової сфери свідчать, що в Південному регіоні цей звичай траплявся доволі рідко⁵⁵⁰, в нашому розпорядженні маємо описи цього дійства на Одещині від респондентів, опитаних співробітниками Одеської Краєзнавчої Комісії на початку 1920-х років.

Є. Єгоров описав традиційний обряд комори у с. Великі Копані на Херсонщині⁵⁵¹. Але, як свідчили мешканці цього села, в 1920-і роки даний обряд

⁵⁴⁵ Єгоров Є. Великі-Копані (на Херсонщині). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 33.

⁵⁴⁶ Там само. С. 34.

⁵⁴⁷ Юрківський Б. Весільний обряд у селі Дуфінці на Одещині. *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 36–40.

⁵⁴⁸ Сікиринський О. Українське весілля (с. Глибокояр Тираспільської округи). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 52.

⁵⁴⁹ Сікиринський О. Вказ. праця. С. 52.

⁵⁵⁰ Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців / І.В.Ігнатенко. 3-тє вид., доп. і перероб. К., 2014. С. 107.

⁵⁵¹ Єгоров Є. Вказ. праця. С. 34.

зустрічався дуже рідко, скоріше як виняток⁵⁵². О. Сікиринський записуючи традиційне весілля 50-х рр. XIX ст. від мешканки с. Глибокояр Тираспільської округи А. Павлової, якій на момент опитування було більше вісімдесяти років, теж зафіксував проведення обряду комори. Респондентка зазначала, що свахи роздягали молоду, розплітали їй коси, пильно слідкуючи, аби дівчина нічого не заховала, чим можна було пустити кров на сорочку, надівали на молоду нову сорочку і залишали наречених на годину-дві – не більше. Після статевого акту заходили до молодих зі світлом, знімали з молодої сорочку і дивились наявність червоної плями. У випадку, коли молодий з певних причин не міг здійснити статевий акт, то спершу закликали шептуху, яка мала з'ясувати чи «пороблено» молодому, і магічними діями посприяти здійсненню нареченим статевого акту. В разі невдачі, статевий акт із нареченою мав здійснити старший дружба молодого, аби виявити невинність нареченої⁵⁵³. Якщо з'ясовувалося, що молода втратила цноту до шлюбної ночі, то дівчина та її батьки підлягали низці образ з боку родини нареченого. Батька молодої могли запрягти в хомут та поганяти батоном, а матері зривали каптур з голови⁵⁵⁴. У с. Ново-Збур'ївка Херсонської округи під час першої шлюбної ночі молодих, дружка і дружка чекали біля дверей. У випадку, якщо виявлялось, що молода «нечесна», зчинявся цілий скандал, частина гостей покидала весілля, на батьків молодої надівали хомут чи вінок із соломи, присутні не виходили на вулицю, а справляли весілля лише в хаті⁵⁵⁵. Респонденти зазначали, що в старі часи обряд комори справляли усі⁵⁵⁶, але вже в перші десятиліття XX ст. обряд комори взагалі відійшов у минуле, що «ніхто і не згадує»⁵⁵⁷.

Також маємо опис дійства «комори» у спогадах селянського мемуариста Василя Рубеля (мешканця с. Мала Білозерка Мелітопольського повіту Таврійської губернії). Автор щоденника зазначає, що мати нареченої за три дні не їсть і

⁵⁵² Там само. С. 34.

⁵⁵³ Сікиринський О. Вказ. праця. С. 50–51.

⁵⁵⁴ Там само. С. 51–52.

⁵⁵⁵ Миколук А. Вказ. праця. С. 97.

⁵⁵⁶ Там само. С. 97.

⁵⁵⁷ Там само. С. 98.

переживає, що як дочка «вже стратила»⁵⁵⁸. Якщо побоювання матері виявлялись виправданими, то жінка зазнавала знущань з боку гостей. Її голову просовували крізь кінський хомут та приказували: «Оце тобі суко, що не вміла вгледіти дочку». Далі змушували батька нареченої викупляти свою дружину за чверть чи піввідра горілки. Бували випадки, що останній міг накинутися і побити власну дружину, що не вгледіла дочку. Далі автор сам підсумовує, що в XIX столітті за цим сліdkували дуже ретельно.

Але сам Василь Рубель, як людина вже XX століття, не схвалював таких звичаїв, адже часто після подібних обрядів мати молодої хворіла та вмирала, а в молодих через публічну ганьбу з боку всіх родичів та сусідів «і лайка, і бійка... до самої смерті». Василь називав такі звичаї дикунством, і вважав, що від цього псувалось життя молодих до самої смерті⁵⁵⁹.

Етнографи вже в другій половині XIX ст. зазначали, що серед селян вже зникла впевненість у тому, що прихована нареченою «нечесність» може наврочити всій родині⁵⁶⁰.

Обов'язковий в XIX ст. обряд перевірки нареченої на цноту під час першої шлюбної ночі (обряд комори), поступово відходить у минуле і на початку XX ст. взагалі зникає.

Тож бачимо, що ставлення до дошлюбного співжиття поступово змінювалось. І те що в XIX столітті вважалось великим гріхом перед Богом і великою ганьбою перед родичами і всією сільською громадою, в XX столітті поступово ставало звичним явищем, а реакція сільської громади та родичів ставала більш гуманнішою.

Поступово простежується відкритість дошлюбних стосунків. Респонденти с. Великі Копані на Херсонщині, зазначали, що раніше про стосунки хлопця з дівчиною, окрім найближчих друзів, ніхто не знав. «Тепер спостерігаються

⁵⁵⁸ Рубель В. Вказ. праця. С. 139.

⁵⁵⁹ Там само. С. 139.

⁵⁶⁰ Украинский народ в его прошлом и настоящем : в 2 т. / под ред. Ф. К. Волкова и др. Т. 2. СПб., 1916. С. 634.

випадки, коли парубок, заночувавши у дівчини, виходив од неї, коли вже більшість із сім'ї повстають, а мати вже порається біля печі»⁵⁶¹.

Процес випікання короваю, як обов'язкового атрибуту традиційного весілля в XIX ст., на початку XX ст. вже не вимагав беззастережного виконання. Респондентка з с. Глибокояр А. Павлова зазначала, що на стіл перед молодими замість короваю почали ставити кондитерський виріб, більше подібний до торту⁵⁶². А. Миколук у с. Ново-Збур'ївка теж фіксував, що замість короваю на весілля селянки пекли здобний хліб, або навіть купували вже готовий хліб у місті⁵⁶³.

Частина традиційних обрядів зазнала суттєвого спрощення. Так, респонденти із с. Ново-Збур'ївка зазначали, що в XIX ст. свататись до молодої хлопець відправляв орієнтовно десять чоловік⁵⁶⁴. А у першій чверті XX ст. домовлялись із родиною нареченої відправляли лише двох старостів⁵⁶⁵.

Придане молодої везли до чоловіка не в суботу перед вінчанням (як задаток), а вже на другий день після весілля: якщо коштовне – то вдень, якщо бідне – вночі⁵⁶⁶. Відходила в минуле традиція, коли молодий чи молода ходили по селу і особисто запрошували всіх гостей на весілля⁵⁶⁷.

Тенденція спрощення традиційної обрядовості простежується і в середовищі національних меншин Півдня України. С. І. Кветко, описуючи весільні обряди болгар Херсонщини, відзначав: «В першу чергу стали зникати звичаї, а за ними стали модернізуватись одіж і забуватись пісні». Дослідник фіксував, що на весіллях початку XX ст. часто можна було почути шкодування за зниклою старовиною: «Не пізнати тепер наші весілля»⁵⁶⁸. Але прихильники нововведень в обрядовості озивались: «Нема за чим шкодувати... а то скільки

⁵⁶¹ Єгоров Є. Ваз. праця. С. 34.

⁵⁶² Сікиринський О. Вказ. праця. С. 52.

⁵⁶³ Миколук А. Вказ. праця. С. 98.

⁵⁶⁴ Там само. С. 96.

⁵⁶⁵ Там само. С. 98.

⁵⁶⁶ Там само. С. 98.

⁵⁶⁷ Сікиринський О. Вказ. праця. С. 52.

⁵⁶⁸ Кветко С. І. Весільні звичаї і пісні у болгар на Херсонщині. (Село Тернівка на Миколаївщині). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 54.

бідним батькам коштували оті дари та трапези від неділі до неділі. Витрусять кешені, а потім їм-же й дорікають: того не туди посадив, того не тим одарував. А тепер без клопоту»⁵⁶⁹.

Про наслідки святкування таких масштабних весіль мешканець Малої Білозерки Василь Рубель писав: «... молоді вже... остались на сухарях. Після цієї то свайби незаможний молодий, або і із нею служать в строці років 2–3, покриваючи убиток, витрачений на свайбу. Та це чепуха, а свайбу ж відгуляв «по людські», не видав і заможному...»⁵⁷⁰.

З розвитком освіти, розширення кругозору селянства, частина звичаїв та обрядів поступово відживали своє. Селянин В. Рубель так пояснював побутування деяких обрядів в традиційному весіллі: «Та не будемо ми дивувати старим того часу людям, вони сплош були неписьменні». Автор щоденника із осудом зазначав, що дехто гуляв весілля дотримуючись віджилих звичаїв і наприкінці 1920-х років. «Але ж як оце терпіти, що людина (люди) письменні та ще й живши в 1927 р. перестрибуя через свайбове паливо, обсмалює, де ніколи б не смалити...»⁵⁷¹.

Про скорочення весільної обрядовості та масштабів гуляння свідчать матеріали селянських щоденників Півдня України. Спрощений обряд свого весілля описує мешканець с. Мала Білозерка О.Замрія, який під час військової відпустки 1918 року вирішив одружитися на дівчині зі свого села Єфросинії, але не хотів робити це помпезно. «Мне не хотелось, чтобы люди видели и передавали толки, как это обычно делается»⁵⁷². Хлопець швидко домовився з батьками дівчини і 20 січня 1918 року молодих повінчали у церкві, після чого «пошли домой со своей свитой. Зашли до родных. Поиграли и такое иное, за стол не садились». Після чого в домі молодого зібралися за столом молодь, а потім родичі

⁵⁶⁹ Кветко С. Вказ. праця. С. 54–55.

⁵⁷⁰ Рубель В. Вказ. праця. С. 140.

⁵⁷¹ Там само. С. 140.

⁵⁷² Замрія О. Вказ. праця. С. 244.

та сусіди, які щось та й дарували. «В то время такое было, что не было в магазинах ничего из материи или даже посуды»⁵⁷³.

Трохи далі, на сторінках свого щоденника Олександр Замрія описував як на початку 1920-х років його сестра переїхала жити до удівця Кривого Марка, не дотримуючись традиційно усталених норм та звичаїв: «... сестра стала собираться, а через пол часа, приехал Марко с сыном Максимом, подводой. Началась погрузка ее барахла, а именно: вынесли сундук, поставили на бричку, и инше барахло. Так выпроводили. Поезд был без всяких обрядов». Брат Трохим, що жив поруч навіть не знав як сестру «видали заміж»⁵⁷⁴.

Автор іншого щоденника Данило Захарович Лях (уроженець с. Дібрівців Олександрівського повіту), після воєнної служби навесні 1913 року поїхав працювати до Тамбова. Кохана дівчина залишилась у рідному с. Іванівці і надсилала до парубка сумні листи: «Чи не кинув ти мене?». На Різдвяні свята Данило відправився у 10-денну відпустку додому, де «фактично одружився», але оскільки «шлюбувати не було часу», молодята вирішили, щоб Марія через місяць приїхала у Тамбов. Про подальші події чоловік занотував у щоденнику: «зажили спільно. Я вже жонатий!». Але офіційно шлюб молоді люди не оформлювали протягом кількох місяців, а коли вирішили обвінчатися, то кілька священників відмовили у здійсненні обряду, бо «жили небрачно»⁵⁷⁵.

Найбільш пишно, із збереженням більшості весільних обрядів святкували весілля в заможних селянських родинах, які вносили в нього навіть елементи міського побуту: вбирання нареченої у фату, замість увінчання її вінком, одягання молодих в міські костюми, запрошення на весілля музик тощо⁵⁷⁶.

Модернізаційні процеси кінця XIX – початку XX ст. внесли значні зміни у весільний обряд українських селян. В губерніях Півдня України, де вплив капіталістичних відносин був більш відчутним, спостерігалось відмирання

⁵⁷³ Замрія О. Вказ. праця. С. 244.

⁵⁷⁴ Там сам. С. 250.

⁵⁷⁵ Лях Д. Вказ. праця. С. 128–129.

⁵⁷⁶ Українці. Історико-етнографічна монографія : в 2 т. К., 1960. Том 1 : Народна культура і побут дожовтневого періоду / заг. ред. К. Г. Гуслистий. С. 510.

обрядодій, наприклад, таких як комора, перезва, відбувалось істотне скорочення терміну святкування весілля до одного-двох днів, поступово зникала обов'язковість виконання деяких обрядодій (яких.. випікання короваю, гільце...), допускалась перестановка обрядів місцями та інше. Змінювався й сам тон весілля. В суцільний комплекс обрядів, раніше обов'язкових до виконання, проникало все більше чисто розважальних елементів.

Тож, протягом кінця XIX – початку XX ст. весільна обрядовість зазнає певної трансформації. Соціальні перетворення, глобалізація суспільства відбилися на сімейній обрядовості і традиційному світогляді.

Щодо похоронної обрядовості українців, то варто підкреслити, що у сільській місцевості вона стійко зберігала давні світоглядні засади про потойбічне життя і про перехід у інший світ, про необхідність захисту та зберігання від злого впливу мертвого⁵⁷⁷.

Описуючи поховальний обряд українців кінця XIX ст. Х. Ящуржинський зазначав, що потойбічне життя, в уявленнях народу, вважалось продовженням земного, тому покійнику після смерті необхідні будуть речі, що оточували його в земному житті. Згідно свідчень старожилів лише в середині XIX ст. селяни припинили класти у домовину хліб, горщик з кашею та «графин» з горілкою⁵⁷⁸. В. Ястребов теж фіксував звичай класти в домовину чоловікам пляшку горілки, якого на кінець XIX ст. селяни вже не дотримувалися⁵⁷⁹.

Хоча ще зберігались звичаї залишати посуд з горілкою біля могили покійного, а також вдома ставити на покутті чи на вікні склянку з водою/горілкою та шматочок хліба. Цей звичай заснований на віруванні, що душа покійного приходила вечеряти. Етнограф Х. Ящуржинський зазначав, що зазвичай кількість

⁵⁷⁷ Гвоздевич С. Трансформація традиційної сімейної обрядовості. С. 57.

⁵⁷⁸ Ящуржинський Х. Остатки языческих обрядов, сохранившиеся в малорусском погребении. *Киевская Старина*. 1890. Т. XXVIII. С. 130–131.

⁵⁷⁹ Ястребов В. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии. С. 117.

води за ніч зменшувалась, але населення розцінювало це як незмінний доказ явки покійника⁵⁸⁰.

Х. Яшуржинський вважав архаїчним пережитком кидати у могилу мідні гроші (аби викупити місце в потойбічному житті)⁵⁸¹.

І. Беньковський процес поховання називав «разорительным обычаем»⁵⁸², який потребував немалих матеріальних витрат, які напряду залежали від статків родини покійного. В Україні побутувало прислів'я: «Як умре богатир – то йде весь мир; а умре бідняк – то тільки піп та дяк»⁵⁸³.

Дослідниця поховальної обрядовості Г. М. Захарченко зазначала, що в якості акту соціального визнання смерті слід розглядати загальність народних уявлень щодо обов'язкової присутності максимального числа односельців як на етапах похорону, поховання, так і під час основних поминальних днів (сороковини, роковини) та календарних дат. Втім, дослідниця підмітила, що в кінці XIX – на початку XX ст. протягом усього циклу поховально-поминальних обрядів спостерігаються обставини певного обмеження участі найближчих родичів померлого під час здійснення ритуальних акцій. Між тим ця тимчасова, магічно-оберігальна за характером, ізоляція найближчих людей поповнюється присутністю і діями інших членів колективу⁵⁸⁴.

Традиційна сімейна обрядовість українського селянства у своїй відносній цілісності зберіглася до 20-х років XX ст., але при цьому зазнала певних трансформацій.

Респондентка з с. Глибокояр зазначала, що більшість старої обрядності у 1920-і роки вже не вживалась. «Все це – старі забобони»⁵⁸⁵, – казали селяни про більшість традиційних елементів сімейної обрядовості.

⁵⁸⁰ Яшуржинський Х. Вказ. праця. С. 130–131.

⁵⁸¹ Там само. С. 132.

⁵⁸² Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа. Оттиск из журнала «Киевская Старина». К., 1896. С. 18.

⁵⁸³ Там само. С. 20.

⁵⁸⁴ Захарченко Г. М. Традиційна поховальна обрядовість слов'янського населення Південно-західної України середини XIX – XX ст. : ритуальна структура та її статевіковий аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 . Київ, 2004. С. 17.

⁵⁸⁵ Сікиринський О. Вказ. праця. С. 52.

Тож, ми бачимо, що деякі обряди середини XIX ст. зазнали суттєвого спрощення, а деякі взагалі зникли з обрядової практики на початку XX ст.

Розвиток капіталістичних відносин другої половини XIX – початку XX ст., вплив міських традицій, відхід на заробітки, підвищення економічного рівня життя призвели до зміни уявлень щодо цінності предметів матеріальної культури, способу життя та побуту селян. Закономірним результатом цих процесів стали зміни у структурі сімейних звичаїв.

Зміни у взаємовідносинах всередині родини впливали на характер дозвілля молоді, дошлюбні відносини і т. д.

Аналіз сімейних звичаїв та обрядів з боку соціально-економічної ситуації та політичних подій підтвердив той факт, що весільні обряди більш чутливі до змін в суспільстві. Менш суттєвий вплив соціально-економічна ситуація справляє на родильну обрядовість. Найбільшу стійкість до нововведень в економічно-соціальній сфері виявляли поховальні обряди.

На характер справляння свят накладало свій відбиток економічне становище селянства.

4.2. Сімейні традиції українського селянства пореволюційної доби

З утвердженням при владі радянські ідеологи прагнули ввести нові революційні елементи в селянський побут і, згодом, витіснити з нього традиційні особливості. Перед радянською владою постало завдання сформувати нову комуністичну мораль у свідомості людей, тому було поставлено питання про створення нової сімейної обрядовості.

Партійний діяч, один з керівників боротьби за радянську владу в Катеринославі, Д. З. Лебедь у своїй доповіді 1923 року зазначав: «Необхідно провести роботу, замінюючи старі церковні обряди новими революційними, які б виховували нову психіку в масах. Устрій революційних свят, застосування

революційних обрядів в особистому сімейному житті (шлюб, народження дитини, надання революційного імені і т. д.)»⁵⁸⁶.

Радянські свята та обряди були додатковими засобами формування «радянського громадянина» і розправи з релігійністю як з конкурентом радянської влади. Компартійні діячі розуміли, що релігійність населення підтримувалась в тому числі і емоційно насиченими церковними обрядами та святами. Релігійність сільського люду проявлялась в усталених церковних звичаях, які супроводжували найважливіші моменти життя селянина (народження та хрещення дитини, вінчання, похорон).

Радянська влада пропагувала атеїстичне ставлення та осуд до сімейно-побутових свят, що мали релігійну складову, акцентувала увагу на тому, що «релігія – це велике соціальне лихо»⁵⁸⁷. Нова радянська обрядовість мала стати інструментом впливу на формування нової духовності населення.

У матеріалах звіту другого пленуму Центральної контрольної комісії РКП(б) XIII з'їзду партії за жовтень 1924 року значилося, що будь-який член партії, що бере участь у виконанні релігійних обрядів та церемоній (церковні шлюби, ікони в хаті, відвідання церкви, хрестини чи похорон за релігійним обрядом і т. д.), навіть не віруючи в їх дію, ускладнює боротьбу для партії з релігією, і, відповідно, завдає шкоди інтересам партії та трудящих⁵⁸⁸. Там же значилося, що «Комуністична партія вважає релігійні вірування елементом одурманювання і одурачування народу, насамперед трудящих мас»⁵⁸⁹.

Декретом Раднаркому УСРР «Про цивільний шлюб, дітей і ведення книг актів громадянського стану» від 20 лютого 1919 року фіксація народжень вилучалась з відання церкви і передавалась відділам при міських та районних правліннях. Так була здійснена атака на багатовікову норму релігійного

⁵⁸⁶ Лебедь Д. З. О быте. *Партийная этика*: (Документы и материалы дискуссии 20-х годов) / Под ред. А.А.Гусейнова и др. М., 1989. С. 303.

⁵⁸⁷ ЦДАВО України. Ф. 586. Оп. 2. Спр. 47. Арк. 42.

⁵⁸⁸ Указания пленума ЦКК о подходе КК и отдельных членов партии к отрицательным явлениям в партии. *Партийная этика*: (Документы и материалы дискуссии 20-х годов) / Под ред. А. А. Гусейнова и др. М., 1989. С. 239.

⁵⁸⁹ Там само.

освячення обряду появи дитини на світ. Документи про народження дитини, узаконення шлюбу, смерть, видані церквою після грудня 1917 року, нова влада вважала як такі, що не мають юридичної сили. Але українське селянство продовжувало здійснювати релігійні обряди у приватній сфері.

Протягом 1920-х років в середовищі селян Півдня України спостерігалось стійке збереження сімейних традицій, всупереч показово організованим «червоним обрядам», які не могли скласти конкуренції традиційним, заснованим на батьківській вірі. Радянська сімейна обрядовість не набула легітимності в очах селян Півдня України.

Але компартійні діячі вперто намагались витіснити утверджені століттями сімейні обряди новими радянськими. Так, у сфері родильної обрядовості обряду церковного хрещення у 1920-х роках почали протиставляти нові форми урочистого святкування народження дитини: «червоні хрестини», «зорини», «октябрини», «звіздини». Посвячення новонародженого Ісусу Христу протиставлялось в радянському сценарії свята посвяті справі Жовтневої революції, що відобразилось в назві обряду – октябрини. Традиційний символ хрещення – хрест, замінювався на новий – червону п'ятикутну зірку, звідки пішла інша назва обряду – звіздини.

Основна функція обряду полягала в соціалізації нової людини. Якщо раніше дитина завдяки таїнству хрещення ставала «рабом Божим», одним з християн, то в ході радянського обряду дитину долучали до «боротьби за звільнення людства». Такий обряд здійснювався у сільраді. Керувати процесом мав спеціаліст з відповідною ідеологічною підготовкою (голова сільради, працівник загсу тощо). Зазвичай в церемонії брали участь запрошені радянські діячі (представники від районного комітету комуністичної партії, районного комітету комсомолу, жінвідділів, керівники партійних і комсомольських відділів). Дитину і батьків поздоровляли представники різних професій⁵⁹⁰.

⁵⁹⁰ Бондаренко Е. Советские сценарии имянаречения: диалог с традицией. *Политическая лингвистика*. 2013. № 4 (46). С. 168.

Церемонія «червоних хрестин», або ім'янаречення зазвичай починалася виносом прапора і супроводжувалась співом «Інтернаціоналу». Присутні гості вітали батьків, вручали подарунки: предмети побутового вжитку, піонерський галстук, комсомольський значок, твори Леніна та інші. В якості аналогу християнської традиції дарувати ікони і житія святих покровителів, передбачалось дарувати портрети радянських вождів, або революційного діяча, на честь якого названо дитину⁵⁹¹.

«Червоні хрестини» певною мірою були видозміненою формою вираження православної традиції. На зміну церковному обряду прийшов громадський ритуал із схожим набором дій та атрибутів: постать священика замінив партійний (профспілковий, комсомольський) керівник, захід проводився в окремому, прикрашеному портретами вождів, прапорами та зірками, приміщенні у вигляді зборів трудового колективу, замість співу церковного хору лунали революційні пісні; крижмо замінено шматком тканини червоного кольору, а хрест – червоною зіркою⁵⁹².

У ролі «червоних хрещених батьків» (червоних кумів, почесних батьків та ін.) могли виступати діячі загальнодержавного значення (нарком освіти РСФСР А. В. Луначарський⁵⁹³, радянський полководець Г. І. Котовський⁵⁹⁴ та ін.)

Початковий етап впровадження нової обрядовості припадає на 1923–1924 роки. Дослідниця українського побуту Олена Боряк стверджує, що апробація нових форм реєстрації новонароджених спершу відбулась у містах на сході України, що виглядає закономірним, виходячи з того, що цей регіон розглядався владою як ключовий щодо виконання планів індустріалізації⁵⁹⁵. В округах з промисловими підприємствами, в робітничих містах і селищах спостерігались активні процеси внутрішньої міграції і природного приросту

⁵⁹¹ Там само. С. 169.

⁵⁹² Боряк О. На шляху до радянської ідентичності: спроби запровадження нової моделі святкування народження дитини (1920-і рр.). *Література та культура Полісся*. Вип. 83. Серія «Історичні науки». № 5. Ніжин, 2016. С. 53.

⁵⁹³ Бондаренко Е. Вказ. праця. С. 166–171.

⁵⁹⁴ Боряк О. Вказ. праця. С. 52.

⁵⁹⁵ Там само. С. 50.

населення, тому це був найсприятливіший ґрунт для запровадження соціалістичних нововведень⁵⁹⁶.

З інтерв'ю старшого наукового співробітника Дніпропетровського національного історичного музею Дмитра Романчука газеті «Сегодня» довідуємось, що в січні 1924 року губернський загс міста Катеринослава зареєстрував 15 так званих «октябрин»⁵⁹⁷. Дослідник наводить опис нового радянського дійства згідно свідчень однієї з місцевих газет. У січні 1924 року на Знаменському цукровому заводі вперше проводились «октябрини». Клуб був повністю заповнений робітниками, оскільки всі бажали стати свідками нового церемоніалу. Дитину передали на руки секретарю комсомолу, який заявив, що з 14 років «маленький товариш» зараховується членом комсомолу цукрового заводу, де отримає виховання для вступу в ряди комуністичної партії. Голова заводського профсоюзного комітету обіцяв навчити дівчинку, коли вона виросте, як будувати пролетарську державу, як управляти, і запропонував зробити її членом союзу цукровиків. І, як новому члену профспілкової організації, видав новонародженій членську картку із 14-річною відпусткою⁵⁹⁸.

Бачимо, що соціалістичні нововведення інколи доходили до абсурду.

С. Єфремов 13 січня 1924 року занотував у своєму щоденнику: «Замість хрестин тепер промітні людці справляють «звіздини»: начальству подобається, в газетах пропечатають, дарунки дають, почесними комсомольцями вибирають... Чисто як у старовину було, що дворянські діти в материній ще утробі діставали чини»⁵⁹⁹.

Пріоритетним напрямком більшовицької пропаганди залишалась робота з підриву релігійних уявлень сільського населення, адже саме селянство складало основну соціальну базу православ'я.

⁵⁹⁶ Там само. С. 50.

⁵⁹⁷ Секреты истории: младенцев в СССР «звездили» и сразу принимали в комсомол. *Сегодня*. 2012. 28 марта. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/dnepr/sekrety-istorii-mladentsev-v-cccr-zvezdili-i-crazu-prinimali-v-komcomol.html>

⁵⁹⁸ Там само.

⁵⁹⁹ Єфремов С. Щоденники 1923–1929. С. 56.

Періодична преса 1920-х років містила масу дописів негативного змісту про дотримання селянами релігійного обряду хрещення. Але автори дописів, хоч і в своєрідних виразах, фактично визнавали масовість релігійності селянства⁶⁰⁰.

Селькор Архип Заноза дописував у редакцію газети «Селянське життя» про обряд хрещення дитини в с. Федорівка Пологівського району, що носив назву «тирлик». У члена КНС Кропивки народилася дитина. На хрестини зійшлися представники кооперації, пошти й інших сільських організацій. В цілому засуджуючи дійство («пили все, крім води», «Сушкові наполовину одкусили губу», «в ямах сказано билися»), редакція наголошувала, що «оці тирлики... у великій моді в Пологівськiм районі»⁶⁰¹.

Сількор миколаївської газети «Червоний плугар» дописував до редакції, що у 1924 році у с. Привольному в сім'ї Мусія Волошина народилася дитина. Чоловік забажав відсвяткувати появу нового члена родини і вирішив влаштувати вечірку. Для веселого святкування Мусій поїхав у сусіднє село до знайомого самогонщика Рубленка і придбав 16 пляшок горілки⁶⁰².

Дописувач газети «Селянське життя» зазначав, що у с. Омельниці 3 травня 1926 р. в селянина Микити Білогуба народилася дитина. Батько влаштував хрестини, на які зібралося чимало селян. Релігійне дійство закінчилося великою п'янкою та бійкою⁶⁰³.

Відкинувши негативний підтекст сількорівських дописів, констатуємо, що селяни Півдня України продовжували дотримуватися обряду церковного хрещення; подекуди навіть не реєстрували дитину в органах загсу⁶⁰⁴. У 1920-ті роки селяни ще відчували себе господарями своєї землі, і, відповідно, дотримувалися давніх звичаїв і традицій, тож радянській владі було вкрай важко досягти успіху в запровадженні нової соціалістичної обрядовості серед селянства.

⁶⁰⁰ Шеф не забывает. *Юнацька правда*. Одеса. 1923. 21 листопада (№ 3). С. 3.

⁶⁰¹ За новий побут. *Селянське життя*. 1926. 3 січня (Ч. 17). С. 3.

⁶⁰² У народному суді. *Червоний плугар*. 1925. 30 грудня (№ 26). С. 4.

⁶⁰³ «Хрестини». *Селянське життя*. 1926. 9 травня (Ч. 53). С. 3.

⁶⁰⁴ ДАЗО. Ф. 1204. Оп. 2. Спр. 59, 90.

Український культурний та громадський діяч С. Єфремов 12 листопада 1924 року занотував у своєму щоденнику свіжий анекдот з новітнього фольклору, в якому український народ висміював новий обряд ім'янаречення: «Справляють «звіздини» над дівчиною – яке ж ім'я дати? Пропонують: «Ленініна» – затаскано дуже; «Звездіна» – якось не подобається; «Октябрина» – також багато вже їх розвелось; «Жовтина» – фе. «Ну, то хай буде «Трибуна». – «Так тоді ж на неї всяка сволоч буде лазити!» – обурилась мати»⁶⁰⁵.

Імена, які селяни давали дітям на «червоних хрестинах» свідчать, що новація ім'янаречення була механічно занесена з міста і на селі звучала штучно⁶⁰⁶.

Загалом же новий радянський обряд «октябрин» протягом 1920-х років не зміг скласти серйозної конкуренції традиційному обряду хрещення. Спогади селян, що були занотовані в межах проекту В. Нолла засвідчують релігійну практику в доколгоспному українському селі, як норму: «У 20-і роки ще хрестили. А вже як позакривались церкви під колективізацію, дак тоді попів вже не було, нігде було хрестить»; «Як уродиться, то й хрестять»; «Боже сохрани, як нехрещений – то антихрист... При НЕПові ото жисть була. То сам собі хазяїн. Хоч ти хрестись, хоч ти молись, тебе ніхто не гонить»⁶⁰⁷. На запитання: «Коли перестали хрестити дітей?» – селянка Ганна Викленко-Погребняк відповідала: «В селі ніхто не переставав... Хто хтів, то находив попа і хрестив свої діти»⁶⁰⁸. В газеті «Червоний селянин» за 1925 рік зафіксовано питання селянки до чоловіка: «Як же ми будемо жити, а діти будуть нехрещені?! Що ми антихристи чи що?»⁶⁰⁹.

Етнологиня Олена Боряк наводить свідчення українських респондентів про обряд «червоних хрестин», що датуються 1925 роком на Полтавщині: «Це не

⁶⁰⁵ Єфремов С. Щоденники 1923–1929. К., 1997. С. 160.

⁶⁰⁶ Лях С. Селянин як філософ. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: В 2 ч. Ч 1. К., 2009. С. 187.

⁶⁰⁷ Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія селянської культури 1920–30 років / Центр досліджень усної історії та культури. К.: Родовід, 1999. С. 282, 283, 296.

⁶⁰⁸ Там само. С. 382.

⁶⁰⁹ Як піп захоче – то й жінка захоче. *Червоний селянин*. Херсон, 1925. 9 липня (№ 4). С. 3.

хрестини, а біг зна що, та ту дитину ходить колихати чортяка, так воно і умре. Хай бог боронить лучше нас від такого»⁶¹⁰.

З опублікованих матеріалів експедицій Запорізького наукового товариства ім. Я. Новицького, Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України та Інституту усної історії Запорізького національного університету впродовж 1999–2007 років, які проводилися в Запорізькій області, підсумовуємо, що старожили 1900–1920-х рр. народження свідчили, що в 1920-ті роки майже всі хрестили дітей за церковним обрядом, і жоден з респондентів не згадував в своїх розповідях про радянський обряд ім'янаречення в цей період.

Марія Василівна Кругляк, 1916 року народження, мешканка с. Мала Білозерка Василівського району Запорізької області, оповідала, що як дитина тільки народилася, «бігом несли хрестить, день чи два – і несуть хрестить. Обов'язково перехрестили, ой. Ну такий порядок був»⁶¹¹. «Мене хрестили, аякже», – з подивом відповідала на запитання мешканка с. Широке Бабаченко Олександра Миколаївна 1923 року народження⁶¹². Головенко Марія Федорівна, 1913 року народження, мешканка с. Мала Білозерка Василівського району, свідчила, що маленьку дитину обов'язково хрестили. «Ну було це дві неділі, а тоді несуть у церкву, щоб дитина була хрещена».⁶¹³

Мешканка с. Широка Василівського району Надія Амелькіна 1925 року народження свідчила, що батьки її охрестили у церкві с. Підгорного⁶¹⁴, а власних дітей жінка возила хрестити до Василівки. Надія Гаврилівна пояснювала: «Це ж закон такий. Хоть як, а возили дітей у Василівку биткою. Усі возили хрестить. В куми з ким дружили, того й брали. Поїхали у Василівку, і піп хрестив, а кума крижму там... дитину вкутувала. А тоді – хрестини. Гляди ж... Дарували дитині

⁶¹⁰ Цит. за: Боряк О. Вказ. праця. С. 52.

⁶¹¹ Усна історія Степової України. Т. 2. С. 27.

⁶¹² Усна історія Степової України. Т. 1. С. 22.

⁶¹³ Усна історія Степової України. Т. 2. С. 43.

⁶¹⁴ Усна історія Степової України. Т. 1. С. 7.

ну там дeтскій набoр, пeльoнки бaйкoві і прoсті, і кaнвeртік тaкий – для дитини. Мaтeрі нічoгo нe дaвaли»⁶¹⁵.

Кoнoнeнкo Oлeксaндрa Гaврилівнa, 1919 рoкy нaрoджeння, мeшкaнкa с. Кoнoвaлoвe Вaсилівськoгo рaйoну, згaдувaлa, щo її бaтьки хрeстили в Oріхoві. Сeлянкa рoзпoвідaлa, щo її бaтькo був вірующoю лyдиною і в тaкoмy ж дyсі вихoвувaв свoїх дітeй⁶¹⁶.

Мeшкaнкa с. Ширoкe Вaсилівськoгo рaйoну Бoндaрeнкo Мaрія Юхимівнa, 1910 рoкy нaрoджeння, підтвeрджувaлa, щo сeляни хрeстили дітeй, кyмaми зaпрoшувaли близьких рoдичів і друзів, хрeщeнa мaти дaрувaлa дитині пeлюшки⁶¹⁷.

Кругляк Мaрія Вaсилівнa, 1916 рoкy нaрoджeння, мeшкaнкa с. Мaлa Білoзeркa Вaсилівськoгo рaйoну, дeмoнструючи знімoк, зрoблeний у 1929 рoці, рoзпoвідaлa прo чoлoвікa, який приїхaв хрeстити дитинy і зaхoтів, aби йoгo тeж сфoтoгрaфувaли: «І стaв oтo і сфoтoгрaфiрyвaвсья»⁶¹⁸.

Незвaжaючи нa зaбoрoни і прoтидію влaди, oбрaд хрeщeння пoбyтувaв і в 1930-ті рoки. Кaрнaух Мaрія Минівнa, 1918 рoкy нaрoджeння, мeшкaнкa с. Ширoкe Вaсилівськoгo рaйoну Зaпoрізькoї oблaсті, згaдувaлa, щo в 1931 рoці пoчaли рoзбирaти цeркви, «і пoтoм, як хрeстить дитинy, вeзли бaтyшкy дoдoмy»⁶¹⁹.

Мирoнeнкo Мaрфa Стeпaнівнa, 1914 рoкy нaрoджeння с. Грoзoвe Вaсилівськoгo рaйoну Зaпoрізькoї oблaсті, незвaжaючи нa зaбoрoнy, у 1937 рoці тaйкoм пoхрeстилa дитинy: «Сaмa нaйшлa пoпa, в зaкритій хaті пoхрeстили. A кoли нaклyпaлoсь цe ділo, і щo ж ви дyмaєтe, йoгo (чoлoвікa) з рoбoти рoзчитaли»⁶²⁰. Сoрoкa Григорій Пeтрoвич, 1927 рoкy нaрoджeння, кoнстaтувaв, щo мeшкaнці с. Чeрвoнoaрмійськe Вaсилівськoгo рaйoну Зaпoрізькoї oблaсті хрeстили

⁶¹⁵ Там сaмo. С. 14.

⁶¹⁶ Там сaмo. С. 62.

⁶¹⁷ Уснa істoрія Стeпoвoї Укрaїни. Т. 1. С. 3.

⁶¹⁸ Уснa істoрія Стeпoвoї Укрaїни. Т. 2. С. 15.

⁶¹⁹ Уснa істoрія Стeпoвoї Укрaїни. Т. 1. С. 54.

⁶²⁰ Там сaмo. С. 138.

дітей у 1930-ті роки, і навіть під час Другої світової війни: «Коли колективізація була, то церкви зривали, а вони все одно хату найдуть і живе там (*nin*), хресте»⁶²¹.

Відзначаємо, що офіційні інновації введені радянською владою в обряд хрещення зустрічалися переважно в промислово-розвинених містах і не мали широкого розповсюдження в південноукраїнському регіоні, бо були позбавлені національних рис і не ґрунтувались на народних традиціях.

Спроби радянської влади розробити новий сценарій ім'янаречення не мав успіху серед селянського населення, через свою штучність, показовість та інколи абсурдність. Для нового обряду були характерні типові риси загальнорадянської ідеологізації та уніфікації. На противагу традиційним українським цінностям увагу акцентували на цінностях радянської системи.

Святкування весілля теж потрапило у сферу уваги ідеологів радянської влади, які намагались внести свої корективи. Зокрема, церемонії укладання шлюбу в церкві і народному весіллю протиставлялася нова світська форма одруження – «червоне весілля» («комсомольське весілля», «студентське весілля», «колгоспне весілля»). Пригадаємо, що традиційний церковний обряд вінчання супроводжувався дзвонами, свічками, проскурами, кадильним димом, іконами, молитвами, церковним співом, рушниками, освяченою водою, квітами та безліччю інших обрядодій та атрибутів. Нова форма укладення шлюбу «червоне весілля» у 1920-ті роки була не до кінця розроблена. У поспіхом облаштовані приміщення загсів, прикрашених червоними прапорами, приходили наречені. Після нетривалої реєстрації відбувалось щось схоже на невеликий мітинг, на якому виголошували різні промови, побажання молодим тощо⁶²².

Якщо десь на селі проводився новий соціалістичний обряд укладення шлюбу, то про цей випадок зазвичай публікувався допис у радянській пресі. Так, сількор газети «Селянське життя» сповіщав, що на хуторі Умань Жеребецького

⁶²¹ Там само. С. 160.

⁶²² Лахач Т. Історія шлюбно-сімейних відносин в радянській Україні 1920-х років в умовах повсякденності. *«Історія повсякденності: теорія та практика»*: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав. 2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 132.

району у 1926 році в сільраді перший раз відбулося «червоне весілля». Селяни з цікавістю прийшли подивитися на новий обряд. Сцена була прикрашена прапорами та портретами поводитирів. Весілля розпочалося з доповіді про старий і новий побут, після чого відбулася вистава, співи хору та декламування)⁶²³.

Але насадження нових традицій відбулося не одразу. У перше десятиліття радянської влади селяни по можливості намагалися зберегти роками усталені традиції. Народний комісаріат освіти у 1929 році звертався до Наркомату внутрішніх справ з проханням дати розпорядження, аби шлюбні записи по селах проводилися не у сільрадах, а у сельбудах в недільні і святкові дні. Таке прохання пояснювалось тим, що на 1929 рік весілля в сільській місцевості справляли переважно по-старому (церковному) звичаю. Нове радянське весілля не витримувало конкуренції із традиційним церковним в контексті масштабів весільної обрядовості. Святкування традиційного українського весілля нерозривно пов'язане із вінчанням, з убраним поїздом до церкви і від церкви у супроводі музик, з «гульбищем» у дворі і хаті батьків молодих, із їжею, випивкою та всіма ритуальними й побутовими церемоніями. При чому нове радянське весілля часто обмежувалося на селі лише реєстрацією у загсі у будній робочий день, в прийомні дні сільради, куди молодята приходили у буденній одежі. Зазвичай пара вимушена були чекати десь у закутку кілька годин, поки секретар звільнявся від першорядних справ. Після реєстрації подружжя «непомітно» поверталось додому і проводили залишок дня без гостей і музики. Доволі рідко на кінець 20-х років XX ст. у сільській місцевості можна було зустріти весілля, влаштоване за допомогою радянського і комсомольського активу. У таких випадках реєстрація у загсі призначалась у сельбуді завчасно; молодята у святковому вбранні разом із гостями у супроводі музик приїжджали для укладання шлюбу у зазначений час. Після реєстрації присутні гості і представники різних організацій вітали молодих, грала музика «Інтернаціонал». Але автор звернення завважив про певні недоліки: поздоровлення лунали від усіх

⁶²³ За новий побут. *Селянське життя*. 1926. 28 лютого (Ч. 33). С. 3.

існуючих на селі організацій, і після кожного з них грала музика «Інтернаціонал». Подібний хід подій мав занадто шаблонний характер.

Народний комісаріат освіти зобов'язувався зі свого боку розробити для сільбудів та хат-читалень відповідний матеріал, щодо забезпечення та організації громадського характеру сільського весілля. Кінцевою метою мало стати обмеження молоддю у шлюбних справах лише загсом і остаточною відмовою від церковного вінчання. Також радянський шлюб мав стати одним із засобів агітації у боротьбі зі «старим побутом» на селі⁶²⁴.

У циркулярі № 58 до окружних адміністративних відділів наголошувалося на необхідності ширше розгорнути роботу загсів, аби зменшити вплив церкви на селянське населення. Робився акцент, що державні установи мали реєструвати 100% актів громадянського стану і робити це своєчасно. Адже мали місце випадки, коли до загсу зверталися через кілька місяців після укладення церковного шлюбу. Зазначалось, що окружні загси майже не керували питаннями діловодства районів у сільських відділах загсу; проводилася недостатня інформаційна робота з приводу ознайомлення із роботою відділів загс, оскільки селяни усіх округів не отримали роз'яснень, і не мали уявлення щодо діяльності відділів реєстрації громадянського стану⁶²⁵.

І хоча введення нової обрядовості натикалось на неабиякі труднощі, в цілому, шлюбний обряд зазнав певних трансформацій. Роль традиційних елементів обрядовості в радянському шлюбному ритуалі була мінімізована, зведена до другорядно-декоративної. Визначальною у структурі нового ритуалу була «сукупність офіційних символічних актів загальносоюзного значення», куди входили: урочисте привітання молодих, обмін обручками, згода на шлюб, вручення шлюбного свідоцтва, виголошення привітальних текстів тощо⁶²⁶, —

⁶²⁴ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1043. Арк. 93.

⁶²⁵ ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 270. Арк. 10.

⁶²⁶ Линюк О. М. Жінка у системі «нової соціалістичної обрядовості». *Культура і мистецтво у сучасному світі*. 2016. Вип. 17. С. 68; Гаврилук М. Обрядово-святкова спадщина східнослов'янських народів в умовах соціалізму. *X Міжнародний з'їзд славістів*. Софія, 1988. вересень : Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: Доп. / АН УРСР. Редкол П. Сохань / відп. ред. та ін. К., 1988. С. 226.

тобто, загалом, елементи, пов'язані з максимально примітивованою символікою хліба та весільних рушників. У переліку збережених елементів традиційної обрядовості М. Гаврилюк називає батьківське благословення і збереження «основи інституту весільних чинів»⁶²⁷.

Матеріали етнографічних експедицій в Запорізькій області свідчать, що майже всі респонденти, що були очевидцями подій 1920–1930-х років, констатували факт збереження обряду традиційного весілля, хоч інколи і в скороченій формі.

Селянка Марія Юхимівна Бондаренко, 1910 року народження, описувала традиційний обряд весілля, що побутував у с. Широке Василівського району Запорізької області. Спочатку дівчину сватали старости, які узгоджували день весілля і всі організаційні питання. Майбутню невістку змушували обдирати грубу і знову її мазати. Наречені особисто запрошували гостей на весілля, приносили весільні шишечки, або відсилали письмові запрошення⁶²⁸.

Саме свято починалось у суботу і тривало в залежності від можливостей наречених (від трьох днів до тижня). Молодята вбиралися в найкращі речі. Наречену прикрашали віночком зі стрічками. За порядком на весіллі слідкували батьки молодих. Молодому подружжю дарували гроші, а близькі родичі – різні потрібні речі⁶²⁹.

Мешканка с. Широке Василівського району Запорізької області Надія Гаврилівна Амелькіна, 1925 року народження, згадувала, як дитиною з друзями бігали на весілля, просили дивні, дивилися як танцюють дорослі, заглядали на молодих. Селянка, описуючи довоєнний весільний обряд, зазначала, що молоду вбирали у фату та білу сукню, молодих возили по селу, катали хрещених та рідних батьків⁶³⁰.

Порівнюючи традиційний обряд весілля із сучасним, респондентка Карнаух Марія Минівна, 1918 року народження, мешканка с. Широке

⁶²⁷ Гаврилюк М. Вказ. праця. С. 219.

⁶²⁸ Усна історія Степової України. Т. 1. С. 3.

⁶²⁹ Там само. С. 3–4.

⁶³⁰ Там само. С. 15.

Василівського району, відзначала, що в старі часи молоді вели себе на весіллі набагато скромніше⁶³¹. Марія Василівна Кругляк, 1916 року народження, мешканка с. Мала Білозерка Василівського району, розповідала, що вже не застала обряд «оглядин», що був традиційною складовою шлюбної процедури⁶³².

Американський дослідник В. Нолл слушно зауважував, що трансформація весільного обряду почалась у 1920–1930-і роки, адже збідніння села в процесі колективізації призвело до скорочення і, подекуди, до зникнення деяких ритуалів: «Особливо це торкнулося весільної послідовності, яка до колективізації відзначалася ретельно розробленими ритуалами, звичаями і тривала 4–7 днів. У першу чергу, збідніння та скорочення весілля відбувалося через зниження добробуту селян. Розмір і рівень весілля вимірювався частково кількістю запрошених людей, а це, в свою чергу, визначалося кількістю запрошених хат»⁶³³.

Важливе місце у новостворених «соціалістичних» обрядах займав «червоний похорон», який був покликаний замінити традиційне поховання померлого з усіма церковними атрибутами (кадильний дим, свічки, церковний хор, панахида зі священником тощо). 1920-і роки родичів померлого закликали дотримуватись нового світського обряду поховання, де панахиду починав не священник, а голова похоронної комісії, використовували духовий оркестр та радянську атрибутику (червоний прапор з чорною стрічкою тощо).

Український громадський та літературний діяч Сергій Єфремов критикував у своєму щоденнику «червоний» обряд за яким ховали українського поета Блакиного-Елланського 6 грудня 1925 року: «На його на мертвого, покладено «знаки ордена Червоного Трудового Прапора»... Що за дикунська любов до цяцьок і брязкотелець! І що за гидотна обрядовість кривляк навіть перед лицем смерти! Кому це потрібно і навіщо?»⁶³⁴

Сількор П. А. Кельник дописував до газети «Радянське село» про випадок, коли у м. Городище священник здійснив релігійний обряд над покійником без

⁶³¹ Там само. С. 47.

⁶³² Усна історія Степової України. Т. 2. С. 26.

⁶³³ Нолл В. Вказ. праця. С. 399, 271.

⁶³⁴ Єфремов С. Вказ. праця. С. 307.

реєстрації загсу. Це трапилось тому, що громадянин обдунив служителя культу, після чого на священника складено протокол та передано до суду⁶³⁵.

В радянській пресі з особливим ентузіазмом публікували дописи про проведення нового обряду серед населення. С. Кинаш дописувала до миколаївської газети «Червоний плугар», що у с. Троїцько-Сафоново Володимирського району селянина Назарова ховали «по-новому»: були присутні представники з району, лунали промови, майоріли червоні та жалібні прапори. Участь у похороні брали сотні селян і дітей. А місцевий священник на час похорону взагалі покинув село⁶³⁶. У с. Покровське у 1926 році помер молодий комсомолец. Товариші перебалакали з ріднею померлого, аби поховати його за новим радянським обрядом «без хрестів та попів». Отримавши схвальну відповідь, комсомольці поховали свого товариша з прапорами⁶³⁷.

Мешканець с. Томаківки Іван Ярошенко занотував у своєму щоденнику: «1 октября (1924 г.) умерла Ката Марии, была больна тифом... Хоронили ее по советскому, без священника; Будный говорил над могилой». А вже через 3 тижні автор спогадів наче пояснює, чому не було здійснено релігійного обряду поховання: «25 октября... Идет гонение на церковь, аресты попов...». У подальших дописах зустрічаємо проведення традиційного похорону: «26 ноября (1925 г.) умер Шамрицкий Иван Иванович... и так мы его похоронили из священником Губенком. Похорон был торжественный, ездили мы у Росадку на похорон санками, ... ездил я из женой и брат Василий, заризалы быка своего доморослого годовака», «10 января (1928 г.) умерла (Саша) 12 января у 6 часов утра, я ее привиз додому на санях и на второй день ее похоронили; 13 января был торжественный похорон, много было народу», «1929 г. 17 августа умер Володя, мы издылы на похорон; хоронили из музыкой, очень печально было, осталось у него 5 человек детей малых»⁶³⁸.

⁶³⁵ Справи ЗАГСу. *Радянське село*. 1926. 18 квітня (Ч. 158). С. 7.

⁶³⁶ *Червоний плугар*. 1925. 1 листопада (№ 10). С. 3.

⁶³⁷ З прапорами та музикою, а не з попами та кадилом. *Селянське життя*. 1926. 17 листопада (Ч. 108). С. 3.

⁶³⁸ Щоденник Івана Ярошенка. С. 304, 305, 308, 310.

Бувало, траплялися й змішані поховальні обряди: під час похорону радянського активіста його товариші супроводжували покійного прапорами, музикою, революційними піснями, а батьки та родичі йшли позаду із хрестом, священником і церковним хором⁶³⁹.

Український громадський діяч С. Єфремов в своєму щоденнику (допис від 18 червня 1927 року) називав «фарисейським двовір'ям» поєднання церковного та радянського обрядів похорону, коли вдома правлять панахиди, а потім «приходять чужі люде і з прапорами та мідяними трубами, що ріжнять немилосердно, носять труну по вулицях»⁶⁴⁰.

Спроби введення нової радянської обрядовості супроводжувалися насадженням нових обрядів та боротьбою з традиційними звичаями і традиціями українського селянства, але у 1920-ті роки не увінчалися успіхом. Сількор газети «Селянське життя» Натусь у 1926 році дописував до редакції, що у с. Марівка Хортицького району революційні свята «проходять слабо», діяльність комсомолу відсутня. «Пройде ще рік і поросте мишій в головах марівських громадян», – підсумував селянин⁶⁴¹.

Радянська пропаганда 1920-х років намагалась зосередити увагу читачів на помилковості релігійної свідомості, пропонуючи натомість нову ідеологію. Однак, докорінно змінити систему цінностей і традиційний побут українського селянства у 1920-х роках радянській владі не вдалося, оскільки приклади заміни релігійних обрядів на нові радянські в середовищі українського селянства Півдня України були поодинокими.

У пореволюційний період селяни продовжували по можливості дотримуватись традиційної сімейної обрядовості. Микола Молодик у своєму щоденнику пише про події 1918 року за правління гетьмана Скоропадського: «З весни 1918 р. аж до пізньої осені в нашому селі було тихо. Люди, як і раніш працювали в полі, справляли свята, але відчувалось, що так довго не буде, бо

⁶³⁹ Лахач Т. Історія шлюбно-сімейних відносин в радянській Україні 1920-х років в умовах повсякденності. С. 133.

⁶⁴⁰ Єфремов С. Вказ. праця. С. 516.

⁶⁴¹ Царство залізних ціпків. *Селянське життя*. 1926. 8 серпня (Ч. 79). С. 3.

чутки доходили, що в Росії іде громадянська війна, яка дійде й до України»⁶⁴². Далі автор описує жахіття буремного періоду з 1917 по 1920 роки: «... воювали між собою такі сили: махновці, петлюрівці, червона армія, денікінці, різні банди і нарешті врангелівці... відбирали в селян хто з них в чому мав потребу – коней, худобу, збіжжя, а то й одяг. За ці роки люди зубожіли далі нікуди... люди обносились, ходили в усьому драному і латаному та перелатаному». Потім – нове лихо – неврожай і голод, що почався з 1921 року. І лише з 1924 року «На селі знов залунали співи, почалися весілля, гулянки, вечорниці»⁶⁴³. «Так оно й тяглося аж до славнозвісної колективізації»⁶⁴⁴.

Уроженець одного з хуторів неподалік с. Томаківки Іван Ярошенко, який навіть в роки воєнного та революційного лихоліть предстає перед читачем на сторінках свого щоденника, як весела і позитивно налаштована людина, після початку колективізації у 1930 році вперше дописав: «... празновалы весело, но настроение в жизни скверно», «...дух в народе упал, причина не видома, чого так людды дывляться скверно»⁶⁴⁵.

Незважаючи на ряд історичних та соціальних умов, традиційна структура сімейних обрядів зберігалась до 1930-х років.

Нові «радянські обряди» були невміло зрежисовані, мали недосконалу естетику, звучали казенно і відлякували селян, а тому в 1920-х роках залишилися на рівні експерименту.

⁶⁴² Молодик М. Вказ. праця. С. 335–336.

⁶⁴³ Там само. С. 337.

⁶⁴⁴ Там само. С. 338.

⁶⁴⁵ Щоденник Івана Ярошенка. С. 311.

ВИСНОВКИ

В історіографії історії селянської сім'ї можна виокремити три періоди: дореволюційний (друга половина XIX ст. – 1917 р.), радянський (1919–1989 рр.) та сучасний (1989 р. – початок XXI ст.), які відрізняються методологічними підходами авторів, їх світоглядом, а також використаними джерельними комплексами. Однак узагальнюючої фундаментальної праці з цієї проблеми на Півдні України досі не створено. Залучена дисертанткою джерельна база (матеріали центральних та регіональних архівів України, матеріали статистики, судової та адміністративної практики, періодична преса, етнографічні та наративні джерела) та методологія дослідження дали можливість дослідити еволюцію селянської сім'ї на Півдні України кінця XIX – першої чверті XX ст. під впливом модернізаційних процесів.

Наприкінці XIX – початку XX ст. відбулися зміни в інституті шлюбу та шлюбній поведінці сільського населення. Причому, Україна та її південний регіон в цілому мали високі показники шлюбності, що було наслідком господарської необхідності селянського життя. В той же час спостерігалася тенденція до збільшення кількості розлучень. Під впливом модернізаційних процесів в селянському середовищі еволюціонували погляди на шлюб.

В першій чверті XX століття долю селянської сім'ї спіткали нові випробування (революції, війни, зростання мобільності), які в той же час відкривали перед селянством ширші можливості здобути освіту, від'їхати на заробітки, розширити кругозір, виконати нові суспільні ролі та інше. У пореформений період в українському традиційному суспільстві зароджуються нові цінності. Селяни починають боротися за «оздоровлення» сімейно-шлюбних відносин, навіть всупереч існуючим нормам державного та церковного законодавства і, незважаючи на думку громади, будувати життєві стратегії згідно власних бажань.

З кінця XIX ст. і до початку Першої світової війни відбулися зміни у функціях і особливостях міжособистісних відносин в селянській родині.

Встановлено, що в цілому рівень шлюбності залишався високим. Згідно з наявними статистичними даними, у другій половині XIX ст. щороку на території України реєструвалось 160–200 тис. шлюбів, а на початку XX сторіччя до початку Першої світової війни (1914 р.) – 200–250 тис. шлюбів. Кількість шлюбів поступово зростала, з деякими річними коливаннями, обумовленими історичними катаклізмами (зменшення кількості шлюбів у 1877 р. – російсько-турецькою війною, 1904–1905 рр. – російсько-японською війною, у 1914 р. – початком світової війни тощо).

Високі показники шлюбності були наслідком суворої необхідності селянського життя. Разом з тим, наприкінці XIX – на початку XX століття спостерігається малопомітна, але тривка тенденція до збільшення числа розлучень. З поширенням капіталістичних відносин, зі змінами суспільних умов життя, еволюціонують погляди на шлюб та сім'ю, відбувається емансипація жінок та молоді, змінюється ставлення до розлучення. Економічна та демографічна необхідність укладати шлюб та жити в сім'ї продовжувала підтримувати традиційний сценарій життя селянина, в той час як варто було цій необхідності трохи послабшати, як чітко регламентований сценарій життя пересічного селянина переставав здаватись суцільно виправданим. Нав'язані традицією, державою і церквою норми сімейних відносин перестали задовольняти окремих членів сім'ї, найсміливіші з яких почали формувати нові життєві стратегії.

Для періоду кінця XIX – початку XX ст. звичними явищами стають відхід на заробітки, відхожий промисел в поміщицьких маєтках. Спостерігаються більш масові відлучення чоловічої частини селянських сімей на роботу в шахтах і на залізниці. Ламаючи традиційні стереотипи, життя штовхає українських селян в обійми індустрії. Міцніли принади міського життя. Поширювалась практика створення нових сімей у місті, коли у селі залишалась стара сім'я. Індивідуальний життєвий шлях, включаючи його сімейну складову, мав вписатися в нові рамки, які були наслідком відповідних соціальних змін.

Рівень мобільності селян впливав на частку незареєстрованих та «подвійних» шлюбів, які зазвичай укладали під час відходу на заробітки.

Матеріали судів містять карколомні сюжети, які зовсім не вкладаються в схему, яку всіляко захищала стара система. Вражає відчайдушна рішучість членів родин, які наважились порвати із звичним середовищем.

Протягом кінця XIX – початку XX ст. помічається інтимізація шлюбних стосунків. Вибір партнера поступово стає більш особистою справою. Це пов'язано зі збільшенням середнього віку молодят при вступі до шлюбу, а також зі збільшенням наполегливості молоді щодо власного вибору нареченої чи нареченого згідно особистих почуттів.

Період Першої світової війни та революції сприяв оновленню шлюбно-сімейних відносин і змінив долі багатьох членів селянських родин південноукраїнського регіону. Активна мобілізація та погіршення життєвого рівня населення вплинули на зменшення рівня шлюбності, збільшилось число вдів та самотніх жінок, в результаті чого зменшився і рівень народжуваності. Порівнюючи показники народжуваності в Україні в довоєнний та післявоєнний періоди, спостерігаємо тенденцію стосовно Південної України: у довоєнний час коефіцієнт народжуваності на Півдні вищий (47,8 проміле) відносно всієї території України (42,4 проміле); а в післявоєнний – відповідний показник по Півдню найнижчий (23,4 проміле) з усіх українських регіонів (26,3 проміле). Низький рівень народжуваності в південноукраїнських губерніях пояснюється найнижчими показниками врожайності по Україні. Окрім того, саме три південні губернії (Катеринославська, Одеська, Донецька) були найжорстокішою ареною боротьби революційного часу.

Воєнні події відобразилися й на свідомості селян. Поруч з авторитетним головою сім'ї з'являється не менш авторитетний солдат, що повернувся з фронту. В родинях мобілізованих на жіночі плечі лягли додаткові обов'язки, які раніше виконував чоловік. Такий стан речей призвів до зміни статусу жінки в суспільстві, до змін у її світогляді. У селянок, які успішно виконували чоловічі обов'язки, з'являлось відчуття впевненості в собі і своїх силах.

З 1918 року спостерігається підвищення рівня шлюбності. Таке явище певною мірою викликано демобілізацією армії наприкінці 1917 року. Окрім того,

процес наділення селян землею в ході революційних подій сприяв утворенню нових сімей, тож коефіцієнт шлюбності після війни та революції в Україні підвищився.

Досліджено інститут шлюбу на селі в період утвердження радянської влади (1920–1926 рр.). У числі перших законодавчих актів нової більшовицької влади були декрети Раднаркому УСРР з питань сім'ї та шлюбу. З 1919 року функції обліку природного руху населення на українських територіях було перекладено на нові відділи запису актів громадського стану (загси). Але нова система реєстрації громадянських станів на селі запрацювала лише з 1924 року.

У 1920-ті роки в Україні зберігалась орієнтація населення на шлюб, сімейний спосіб життя. Рівень шлюбності залишався високим. Разом з тим шлюб втратив колишню стабільність, збільшується кількість розлучень, які ще на початку ХХ ст. були рідкісним явищем серед українців.

Все ж, церковний шлюб так чи інакше в селі протримався всі 1920-ті роки. Селянство продовжувало традиційно укладати шлюби за церковним обрядом, оскільки міцність і непорушність подружнього союзу в його побуті мали велику цінність.

В роботі охарактеризовано кількісний склад і соціальну структуру сім'ї кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. Середній показник кількості членів сім'ї, за даними Всеросійського перепису населення 1897 року, по Російській імперії та по Україні становив 5,7. Відповідний показник у південноукраїнських губерніях був більший і дорівнював 5,9: у Катеринославській та Таврійській губерніях – 6,1; у Херсонській – 5,5. У 1917 році розмір селянської родини становив приблизно 5,74 чол., але протягом 1920-х років помітно зменшився до 4,82 чол. у 1926 році.

Протягом кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. намітилися тенденції зменшення середнього розміру сім'ї. Нові земельні та майнові відносини при радянській владі прискорили сімейну трансформацію. Жінки і діти отримали однакове з чоловіками право на долю сімейного майна: якщо попередньо поділ селянського майна проводився між синами, то після революції 1917 р. – в залежності від кількості осіб в родині. Такий стан речей змінив ставлення

старшого покоління до сімейних поділів. Якщо до революції сімейний поділ у багатьох домогосподарів асоціювався з розоренням та з втратою авторитету, то після революційних змін в земельному законодавстві більшість хазяїв намагались швидше виділити дітей. Разом з тим, причиною сімейних поділів залишався потяг до індивідуалізму, бажання молодोї родини відокремитися від батьківської.

Простежено зміну гендерних ролей в селянській сім'ї протягом кінця XIX – першої чверті XX ст. Спостерігається егалітаризація внутрішньосімейних стосунків, збільшується рівень свободи молодого покоління, намічається тенденція до активізації селянок (відхід на заробітки, протест проти насилля в сім'ї, звернення до судових інстанцій і т. д.).

З кінця XIX ст. у відносинах між батьками і дітьми спостерігається більше інтимності, свободи, визнання індивідуальності кожного з членів родини. Однак «еволюційний» початок в невідворотному історичному перетворенні сім'ї в Україні був відсунений «революційним». З приходом до влади більшовиків критика традиційної родини набула радикального характеру, заперечувалися не лише віковічні принципи сімейних відносин, а й сам інститут сім'ї.

Доведено, що селянська сім'я чинила протидію спробам компартійної влади зруйнувати її традиційну основу.

Під натиском епохальних подій початку XX ст. відбувається редукція сімейної обрядовості. Зберігаються основні етапи родильного, весільного і поховального циклів, але в той же час, спостерігається занепад деяких сімейних обрядів.

Прагнення компартійної влади контролювати шлюбно-сімейні відносини супроводжувалось насадженням нового сімейного побуту та нової «червоної» обрядовості. Але нові традиції виявилися відірваними від реалій селянського життя і в 1920-х роках не були сприйняті селянами.

Зміни кінця XIX – першої чверті XX ст. помітно впливали на трансформацію свідомості селян та пов'язану з нею модель сімейної поведінки. Селянська сім'я проявляла гнучкість до нововведень, допускаючи появу одних елементів і відкидаючи інші.

Таким чином, щодо кінця XIX – першої чверті XX ст. відзначаємо, що частішають такі нестандартні прояви шлюбно-сімейного життя селян, як незареєстровані шлюби, розлучення (самовільні та офіційні), подвійні шлюби, позашлюбні стосунки, протест проти домашнього насилля. Крім того, нові зразки поведінки ми бачимо у взаєминах чоловіка і жінки, старшого і молодшого поколінь в родині. Але ми не можемо говорити про руйнування селянської сім'ї, та маємо підстави стверджувати про її еволюцію, про оздоровлення шлюбу та родини. XX століття виявилось наповненим багатьма подіями та змінами в суспільному житті, тож і селянська родина не могла залишитись осторонь. В результаті спостерігаємо оновлення шлюбно-сімейних відносин зі збереженням цінностей традиційного селянського шлюбу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

А) неопубліковані

Центральний державний історичний архів України у м. Київ

Ф. 348. Одеська судова палата, м. Одеса

Оп. 1

1. Дело по обвинению запасного матроса Лелюка А. Н. в двоеженстве. 3 августа 1893 г. – 2 сентября 1895 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 897. 160 арк.

2. Дело по обвинению кр-на с. Обедо-Васильевки, Херсонского у. и губ. Трепуза К. Н. в даче ложных показаний на заседании Херсонского окружного суда при разборе дела об убийстве ребенка. 5 июля 1895 г. – 25 августа 1895 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 910. 19 арк.

3. Дело по обвинению проживающего в г. Одессе мещ. Загорского Ф. В. в небрачной связи с Афанасьевой А. 16 мая 1895 г. – 18 сентября 1895 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 914. 42 арк.

4. Дело по обвинению крестьян с. Коленкоуцы, Хотинского у., Бессарабской губ. Унгуриян М.Я. и Грина П.И. в внебрачной связи. 16 июня 1895 г. – 23 сентября 1895. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 916. 22 арк.

5. Дело по обвинению кр-на с. Бергедорфа, Тираспольского у., Херсонской губ. Майля Х. И. в внеюбрачной связи с Рикер Е. 13 октября 1895 г. – 13 ноября 1895 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 917. 27 арк.

6. Дело по обвинению проживающего в г. Николаеве подпоручика запаса Мелихова А. В. в небрачной связи с Калиниченко П. 25 октября 1897 г. – 28 января 1898 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 925. 29 арк.

7. Дело по обвинению крестьянина Быченко А. Г., проживающего в с. Разальевке, Тираспольского у., Херсонской губ. в двубрачии. 13 ноября 1898 г. – 22 марта 1899. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 937. 142+2 арк.

8. Дело по обвинению крестьянки Завгородней А. Т., проживающей в с. Емельяновке, Феодосийского у., Таврической губ. в двубрачии. 24 января 1899 г. – 3 октября 1902 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 969. 123 арк.

9. Дело по обвинению кр-на с. Супруново, Винницкого у., Подольской губ. Герасимова П. в избиении жены. 4 марта 1900 г. – 3 мая 1900 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1001. 14 арк.

10. Дело по обвинению проживающего в г. Одессе Иршенко М. Л. в небрачной связи с Игнатенко Д. 15 сентября 1901 г. – 31 января 1902 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1037. 26 арк.

11. Дело по обвинению кр-на Христюк А. П. в венчании под чужим именем и двубрачии. 5 июня 1902 г. – 7 апреля 1906 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1057. 100 арк.

12. Дело по частной жалобе Баунштейна З. на определение Одесского окружного суда о прекращении дела по обвинению его жены и сына. 18 ноября 1902 г. – 27 ноября 1902 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1067. 2 арк.

13. Дело о вынесении оправдательного приговора румынскому подданому Ложинскому Б. И., обвинявшемуся в обольщении кр-ки Коринковой Е. 2 января 1903 г. – 16 июля 1903 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1126. 23 арк.

14. Дело по обвинению крестьян с. Ольвиополя, Елисаветградского у., Херсонской губ. Грицюка З. и Несиненко А. во внебрачном сожительстве. 13 января 1903 г. – 19 июля 1903 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1127. 24 арк.

15. Дело по обвинению австрийского подданого Гейне В.А. в невыполнении обещания жениться на Христо М., состоявшей с ним в небрачном сожительстве. 13 июня 1903 – 2 сентября 1914. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1129. *ЦДІАК*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1129. 38 арк.

16. Дело по обвинению проживающего в г. Одессе Фарфуса А. М. в двубрачии. 6 июня 1903 г. – 19 февраля 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1130. 170 арк.

17. Дело по обвинению проживающего в г. Одессе Курячего А. И. в двубрачии. 16 сентября 1903 – 9 сентября 1904. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1131. 130 арк.

18. Дело по обвинению проживающего в г. Балаклава, Таврической губ. Элькана Д. А. в двоеженстве. 6 ноября 1903 г. – 22 сентября 1904 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1132. 243 арк.

19. Дело по обвинению поселянина с. Михайловки, Одесского у., Херсонской губ. Бенедикта М. Ц. в двубрачии. 31 марта 1905 г. – 28 апреля 1905 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1161. 30 арк.

20. Дело по частной жалобе кр-на Скорохода М. на определение Елисаветградского окружного суда по делу об изнасиловании его дочери. 12 января 1909 г. – 24 апреля 1909 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1206. 13 арк.

21. Дело по обвинению кр-ки с. Ульяновки Елисаветградского у., Херсонской губ. Горащенко Е. Ф. в нанесении увечья кр-ну Горащенко Н. Г. во время драки. 21 мая 1912 г. – 20 июля 1913 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1257. 36+2 арк.

22. Дело по обвинению кр-на Пронина А. И. в двоеженстве (г. Бахчисарай, Таврической губ.). 25 апреля 1915 г. – 19 мая 1917 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1341. 61+1 арк.

23. Дело по обвинению кр-на Деркача М. Н. (Працюк), проживающего в г. Аккермане в двоеженстве. 26 мая 1915 г. – 11 марта 1916 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1343. 68+1 арк.

24. Дело по обвинению кр-на Загомулы Г. Б. о двоеженстве (с. Ички, Феодосийского у., Таврической губ.). 8 октября 1915 г. – 25 февраля 1917 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1344. 205+2 арк.

25. Определение распорядительного заседания палаты о подсудности дела по обвинению кр-на с. Стражгорода Гайсинского у. Подольской губ. Форостяка Д. в оскорблении отца. 28 августа 1899 г. – 9 декабря 1899 г. *ЦДІАК України*. Ф. 348. Оп. 1. Спр. 1517. 8 арк.

Центральний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ УРСР, м. Київ

Оп. 1

26. Доклады губотделов ЗАГС об их деятельности. 23 января – 14 июня 1920 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 192. 275 арк.

27. Заявления граждан о разрешении им вступления в брак до совершеннолетия. 18 февраля – 29 декабря 1921 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 553. 644 арк.

28. Отчеты о деятельности Центрального отдела ЗАГС Наркомвнудела УССР за январь-октябрь 1922 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1063. 48 арк.

29. Отчеты о деятельности Центрального отдела ЗАГС Наркомвнудела УССР за январь-октябрь 1922 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1064. 48 арк.

30. Доклады о деятельности отделов и подотделов ЗАГСа губернских и уездных исполкомов и переписка с ними. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1072. Ч. 1. 317 арк.

31. Материалы о деятельности подотдела Загса отдела управления Екатеринославского губисполкома. 10 января 1923 г. – 14 февраля 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2210. 94 арк.

32. Материалы о деятельности подотдела Загса отдела управления Одесского губисполкома. 13 января – 11 декабря 1923 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 2212. 30 арк.

Оп. 2

33. Материалы о деятельности Центрозагса. 18 декабря 1923 г. – 14 августа 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 253. 165 арк.

34. Материалы о деятельности отделений загсов админотделов исполкомов Донецкой губернии. 21 октября 1924 г. – 26 октября 1925 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 263. 62 арк.

35. Переписка о деятельности отделения ЗАГС админотдела Донецкого губисполкома. 5 января – 2 октября 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 264. 27 арк.

36. Сведения и переписка о деятельности отделения ЗАГСа админотдела Екатеринославского губисполкома. 19 января – 19 августа 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 265. 44 арк.

37. Материалы о деятельности отделений ЗАГСов админотделов исполкомов Екатеринославской губернии. 4 октября 1924 г. – 30 сентября 1925 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 266. 41 арк.

38. Отчеты, заключения по ним и переписка о деятельности отделения ЗАГСа админотдела Киевского губисполкома. 7 января – 30 сентября 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 267.

39. Отчеты, заключения по ним и переписка о деятельности отделения ЗАГСа админотдела Одесского губисполкома. 5 февраля – 29 сентября 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 269. 36 арк.

40. Заключения Наркомвнудела УССР по отчетам о деятельности отделения ЗАГСа админотдела Одесского губисполкома. 20 октября 1924 г. – 7 февраля 1925 г. *ЦДАВО*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 270. 22 арк..

41. Переписка о публикации объявлений в бюллетенях Наркомюста УССР о разводах. 3 января – 15 сентября 1924 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 290. 185 арк.

42. Переписка по вопросам деятельности загсов. 21 мая 1928 г. – 3 декабря 1928 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 1045. 103 лл.

43. Материалы о деятельности Центрозагса. 1 февраля – 31 декабря 1925 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 1124. 307 арк.

44. Сведения о количестве зарегистрированных записей актов гражданского состояния по округам. 1 октября 1925 г. – 28 декабря 1925 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 1130. 221 арк.

45. Переписка по запросам и высылке выписей из книг загсов. 25 сентября – 20 декабря 1925 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 2. Спр. 1131. 16 арк.

Оп. 3

46. Переписка с Наркомвнуделом РСФСР и админотделом окрисполкомов о порядке изменений фамилий и имен, регистрации браков в сельских местностях, выдаче справок из книг записей актов гражданского состояния. 26 октября 1928 г. – 19 декабря 1929 г. *ЦДАВО України*. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1043. 157 арк.

47. Переписка с админотделами окрисполкомов о работе загсов. 18 января – 8 октября 1928 г. *ЦДАВО*. Ф. 5. Оп. 3. Спр. 1044. 219 арк.

Ф. 388. Видавництво Всеукраїнської селянської газети «Колгоспне село» – орган ЦК КП(б)У, м. Харків

Оп. 3

48. «Про що пишуть сількори»: інформаційний бюлетень редакції газети «Радянське село» за вересень 1926 – лютий 1927 р. *ЦДАВО України*. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 1. 131 арк.

49. «Про що пишуть сількори»: інформаційний бюлетень редакції газети «Радянське село» за вересень 1927 р. *ЦДАВО України*. Ф. 388. Оп. 3. Спр. 8. 95 арк.

50. «Про що пишуть сількори»: інформаційний бюлетень редакції газети «Радянське село» за листопад – грудень 1927 р. *ЦДАВО України*. Ф. 388 Оп. 3. Спр. 9. 109 арк.

**Ф. 586. Державне медичне видавництво України (Укрдержмедвидав),
м. Харків**

Оп. 2

51. Наневич А. Н. Религиозные обряды и заразные болезни. Релігійні звичаї та заразливі хвороби. *ЦДАВО України*. Ф. 586. Оп. 2. Спр. 47. 63 арк.

52. Александровский Б. П. Чим та як знахарство шкодить здоров'ю людини. Книжка для селян. 1930 р. *ЦДАВО України*. Ф. 586. Оп. 2. Спр. 168. 65 арк.

53. Николаев А. П. Забобони та знахарство й боротьба з ними в сучасному селі. *ЦДАВО України*. Ф. 586. Оп. 2. Спр. 286. 32 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань

Ф. 1. Центральний комітет комуністичної партії України

Оп. 20

54. Отчеты о работе женотделов ЦК РКП (б), ЦК КП(б)У. Переписка с женотделом ЦК РКП(б), губкомами КП(б)У, партийными, советскими организациями и учреждениями о работе среди женщин. Резолюции об организации женских секций при партийных школах. Планы работы профессиональной секции при делегатском собрании Южбюро ВЦСПС. 20 января – 31 декабря 1920 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 348. 247 арк.

55. Протоколы заседаний и резолюции женотделов Александровского, Волынского, Донецкого, Екатеринославского, Житомирского, Киевского губкомаов КП(б)У, совещаний организаторов работниц и крестьянок, общегородских конференций женщин-работниц; отчеты, доклады, циркуляры, инструкции губернских и уездных женотделов о работе среди женщин. Переписка с ЦК РКП(б) о работе среди женщин. 15 февраля 1920 г. – 5 марта 1920 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 349. 238 арк.

56. Протоколы заседаний коллегии женотдела Николаевского губкома КП(б)У, совещаний заведующих женотделами уездных и районных комитетов партии, общегородских делегатских собраний, межведомственной комиссии по

празднованию дня 8-е марта. Отчеты женотдела губкома КП(б)У о работе среди женщин в уездах губернии. 1 января – 29 ноября 1921 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 835. 158 арк.

57. Статьи губернских, волостных и районных женорганизаторов, отдельных работниц об опыте работы среди женщин, о положении женщины в семье, на производстве, о задачах работниц и др. вопросам. (Машинописные и рукописные экз.). 1922 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1572. 137 арк.

58. Переписка с женотделами губкомов КП(б)У, народными комиссариатами Украины об организации яслей в деревнях, праздновании Международного женского дня 8 марта, народном образовании на селе, подписке на журнал «Комунарка Украины» и др. вопросам. Статья народного комиссара юстиции УССР Н. А. Скрыпника «Советская республика и работница». 2 января – 11 апреля 1922 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1785. 130 арк.

59. Отчет отдела ЦК РКП(б) по работе среди работниц и крестьянок. Выписки из решений ЦК КП(б)У, инструктивные и циркулярные письма, протоколы заседаний Центрального отдела по работе среди женщин ЦК КП(б)У. Докладные записки, выводы по итогам обследования работы женотделов губкомов и окружкомов партии. В деле имеется список заведующих окружных женотделов. 15 января 1925 г. – 30 ноября 1925 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2029. 206 арк.

60. Отчет Народного комиссариата просвещения УССР и ЦК КП(б)У о деятельности за 1924–1926 гг. 13 августа 1926 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2265. 72 арк.

61. Справки Информотдела ЦК КП(б)У, сведения партийных организаций, заявления руководителей учреждений, членов партии о негативных явлениях в ряде партийных организаций и советских учреждений (нарушении партийной этики, аморальных поступках и др.). 3 января – 30 августа 1928 г. *ЦДАГО України*. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2665. 84 арк.

62. Справки, докладные записки Наркомата труда УССР, Наркомпроса УССР, РКИ, ЦК ЛКСМУ по вопросам охраны женского труда, материнства и

младенчества на Україні. 23 янв. 1928 г. – декабрь 1928 г. ЦДАГО України.
Ф. 1. Оп. 20. Спр. 2714. 36 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського**

Ф. І. Літературні матеріали

63. Етнографічні записи, зроблені в різних місцевостях різними особами.
ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 1511. 55 арк.

Ф. Х. Архів Української академії наук – Всеукраїнської академії наук

64. Выписки из «Трудов комиссии по преобразованию волостных судов», «Книг решений волостных судов» и др. источников конца XIX ст. по наследственному, семейному, обязательственному, вещественному праву. Карточки в 25 конвертах. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 1097 (I). 13 конвертів. 832 арк.; Спр. 1097 (II). 12 конвертів. 935 арк.

65. Родини, хрестини й вивід в с. Карабіївці. Записано від Домочки Михайчукової 1897 р. 17.06. та доповнено з оповідань 1914 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 1526–1527. 7 арк.

66. Гавриленко Тодор. 3 нових етнографічних обстежень Полудневої України. 1929 р. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 17019. 10 арк.

67. Вирізки з газет та журналів з питань народного права. *ІР НБУВ*. Ф. Х. Спр. 30661. 8 арк.

Ф. XIII. Архів та зібрання історичних документів канцелярії обер-прокурора Святійшого правлячого Синоду

68. Выписка из X-го тома «Свода законов относящихся к вопросу о брачных союзах». *ІР НБУВ*. Ф. XIII. Спр. 4992. 10 арк.

69. Записка. *ІР НБУВ*. Ф. XIII. Спр. 5001. 5 арк.

70. О порядке производства бракоразводных дел. *ІР НБУВ*. Ф. XIII. Спр. 5012. 4 арк.

71. Соображения Святейшего Синода по вопросу о расторжении браков между лицами, из коих одно, по судебному приговору, подверглось ссылке на житье в Сибирь или другие отдаленные губернии. *IP НБУВ*. Ф. XIII. Спр. 5026. Арк. 33–37.

72. Записка по вопросу об изменении существующих узаконений, определяющих нерасторжимость брачного союза супругов, из коих один подвергается ссылке в Сибирь без лишения всех прав состояния. 1882 г. *IP НБУВ*. Ф. XIII. Спр. 5027. 16 арк.

73. Мнение членов государственного совета (князя Урусова, графа Пашина, графа Адлерберга, Игнатьева и Толстого) по вопросу о порядке производства дел о нарушении супружеского союза. 1877 г. *IP НБУВ*. Ф. XIII. Спр. 5039. 6 арк.

74. Статья Заозерского Н. С. О злоупотреблении супружеской властью. *IP НБУВ*. Ф. XIII. Спр. 5040. 12 арк.

Ф. 61. Архів О. Кістяківського

75. Заключение прокурора, представленное в Черниговский окружной суд об убийстве Фотины Кобенко невесткой Агафией Костенко в с. Петровке Козелецкого уезда (70-е гг. XIX в). *IP НБУВ*. Ф. 61. Спр. 54. 8 арк.

76. Кистяковский А. Ф. К вопросу о цензуре нравов у народа. Статья кон. 70-х гг. XIX ст. *IP НБУВ*. Ф. 61. Спр. 96. 20 арк.

77. Кистяковский А. Ф. О законном покровительстве детей против злоупотребления родительской властью. 1878 г. *IP НБУВ*. Ф. 61. Спр. 171. 54 арк.

78. Григораш. О сожительстве. Юридические обычаи и народные воззрения по уголовному праву. 1877 г. *IP НБУВ*. Ф. 61. Спр. 235. 12 арк.

79. Об отравлении Пелагеей Никитиной своего мужа. 2 пол. XIX в. *IP НБУВ*. Ф. 61. Спр. 509. 2 арк.

80. Решения волостных судов Екатеринославской губернии. 1870–1871 гг. (Выписки и списки). *IP НБУВ*. Ф. 61. Спр. 1310. 32 арк

Ф. 160. Архів та зібрання рукописів Київської духовної академії

81. Ипполит, монах Киево-Печерской Лавры. Семейная жизнь и благополучие. Цензор: Александр Глаголев. Киев. 28 января 1913 г. *ІР НБУВ*. Ф. 160. Спр. 461. 69 (79)+1 арк.

82. Понятие о браке (статья). *ІР НБУВ*. Ф. 160. Спр. 1165. 9 арк.

83. О власти мужа над женою по священному писанию. Вопросы и ответы. *ІР НБУВ*. Ф. 160. Спр. 1150. 12 арк.

Інститут архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Ф. 22. Птуха Михайло Васильович (07.11.1884–03.10.1961) – економік-статистик, академік АН УРСР

Оп. 1

84. Птуха М. В. Брачность народонаселения. Индексы брачности. 1910–1922 гг. *ІА НБУВ*. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 5. 483 арк.

85. Птуха М. В. Брачность народонаселения. Монография. 1919–1922 гг. *ІА НБУВ*. Ф. 22. Оп. 1. Спр. 6. 216 арк.

Оп. 4

86. Проект обследования быта сельского населения Украины. 1924 г. *ІА НБУВ*. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 55. 3 арк.

87. Улицкий Я. Основные вопросы статистики семей (краткие тезисы диссертации). *ІА НБУВ*. Ф. 22. Оп. 4. Спр. 74. 11 арк.

Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М. Т. Рильського НАН України

Ф. 1. Етнографічна комісія ВУАН

88. Прикладний програм до збирання матеріалів по археології, історії та етнографії України. 1919 р. *ІМФЕ НАНУ*. Ф. 1–3. Спр. 65. 35 арк.

89. Програма Етнографічного товариства. Народні звичаї. Б/д. *ІМФЕ НАНУ*. Ф. 1–3. Спр. 68. 4 арк.

90. Загальна програма для вивчення села. Б/д. *ІМФЕ НАНУ*. Ф. 1–3. Спр. 71. 10 арк.

91. Програма до збирання відомостей про народні правові поняття і юридичні звичаї. Б/д. *ІМФЕ НАНУ*. Ф. 1–3. Спр. 73. 6 арк.

92. Кравченко В. «Етнографічний програм». 1921. *ІМФЕ НАНУ*. Ф. 1–3. Спр. 76. 98 арк.

93. Махулько-Горбацевич. Програма збирання матеріалів з медичної етнографії. Б/д. *ІМФЕ НАНУ*. Ф. 1–3. Спр. 84. 8 арк.

94. Про 20-ту річницю революції 1905 року. Б/д. *ІМФЕ НАНУ*. Ф. 1–3. Спр. 86. 1 арк.

95. Народний календар (осінній цикл). Б/д. *ІМФЕ НАНУ*. Ф. 1–3. Спр. 87. 7 арк.

96. Програма до збирання переказів, пісень про неплідну матір і ненароджені діти. *ІМФЕ*. Ф. 1. Спр. 89. 2 арк.

97. Програма до вивчення українського релігійного побуту. Б/д. *ІМФЕ НАНУ*. Ф. 1–3. Спр. 95. 4 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. 37. Херсонська духовна консисторія

Оп. 1

98. О дозволении крестьянину Константину Гульке /он же Мазуренко/ вступить во второй брак за побегом жены его. 15 ноября 1861 г. – 21 декабря 1861 г. *ДАОО*. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 1895. 13 арк.

99. О дозволении вступить в брак крестьянину Гавриилу Губенко за побегом первой жены его Минодоры. 18 декабря 1861 г. *ДАОО*. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 1898. 3 арк.

100. О незаконной связи крестьянки Чеботаревой с мещанином Бурлаченком. 8 апреля 1877 г. – 28 мая 1877 г. *ДАОО*. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 2716. 39 арк.

101. Об окрещении лжепопом Симеоном Горщановым ребенка, рожденного от незаконного сожительства раскольника Иоанна Игнатьева с православною Авдотьей. 16 декабря 1896 г. – 24 июня 1897 г. *ДАОО*. Ф. 37. Оп. 1. Спр. 3834. 5 арк.

Оп. 2 б

102. Дело о расторжении брака Василия Козачинского с женою Гликарой по ее расточительной жизни. 28 мая 1908 г. – 24 сентября 1908 г. *ДАОО*. Ф. 37. Оп. 2б. Спр. 2234. 3 арк.

103. Дело по обвинению псаломщика с. Березовки Елисаветградского уезда Петра Калабина в обольщении кр. Лимпиады Ивановны Пущаковой. 26 мая 1908 – 26 ноября 1908. *ДАОО*. Ф. 37. Оп. 2б. Спр. 2501а. 18 арк.

104. Дело по прошению крестьянки Анны Косминой Штанько о признании ребенка Варвары внебрачным как прижитым женою сына ее Иулитой Штанько от прелюбодеяния. 16 ноября 1915 г. – 25 февраля 1916 г. *ДАОО*. Ф. 37. Оп. 2б. Спр. 5234. 4 арк.

105. *Дело* по прошению крестьянки Ирины Васильевны Криворучко о расторжении брака её с мужем Назарием Никитичем по его безызвестному отсутствию. 28 апреля 1916 г. – 6 июня 1918 г. *ДАОО*. Ф. 37. Оп. 2б. Спр. 5335. 92 арк.

Ф. 31. Одеський міський з'їзд мирових суддів

Оп. 1

106. По делу Ивана Маркова о нанесении побоев Пелагее Кушнаревой. 28 апреля 1869 г. – 7 мая 1869 г. *ДАОО*. Ф. 31. Оп. 1. Спр. 3. 3 арк.

Ф. 445. Балтський повітовий суд

Оп. 1

107. Дело по обвинению солдата Ивана Полякова в избиении крестьянки Ефросинии Фарменчуковой, от чего последняя родила прежде времени. 23 декабря 1860 г. – 2 октября 1863 г. *ДАОО*. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 742. 132 арк.

108. Дело по обвинению Марии Гуйвановой в умертвлении своего новорожденного внебрачного ребенка. 3 июня 1860 г. – 2 ноября 1866 г. *ДАОО*. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 750. 95 арк.

109. Дело по обвинению старосты села Таулиной в избиении беременной женщины Марии Балановой от чего она родила неживого ребенка. 14 августа 1861 г. – 28 февраля 1867 г. *ДАОО*. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 769. 134 арк.

110. Дело по обвинению Марии Малиновской, подозреваемой в убийстве своего новорожденного ребенка. 1 сентября 1861 г. – 27 июня 1869 г. *ДАОО*. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 779. 75 арк.

111. Дело по обвинению крестьянина села Смоленки Ефрема Белоусовского в незаконном сожителстве с девушкой Александрой Вольской. 20 июня 1861 – 4 января 1863. *ДАОО*. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 790. 65 арк.

Ф. 635. Одеський окружний суд

Оп. 1

112. О взыскании с Альберта Гейсбергена в пользу Прасковии Кудрявцевой по 5 руб. ежемесячного содержания. 1 мая 1910 г. – 6 апреля 1917 г. *ДАОО*. Ф. 635. Оп. 1. Спр. 321. 15 арк.

Ф. Р-9. Куртівський (Будьонівський) волосний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Оп. 1

113. Сведения об актах гражданского состояния. 1921 г. *ДАОО*. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 115. 69 арк.

114. Циркуляр уездного отдела ЗАГС о правилах записи актов гражданского состояния; сведения о составе населения волости на 1 января 1923 года. 5 февраля 1922 г. – 2 марта 1923 г. ДАОО. Ф. Р-9. Оп. 1. Спр. 163. 4 арк.

Ф. Р-864. Захар'ївський волосний виконавчий комітет Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів

Оп. 1

115. Приказы, циркуляры и инструкции Одесского губпродкома; распоряжения уопродкома; заявления в Захарьевский ЗАГС о разводах. 4 ноября 1921 г. – 26 декабря 1922 г. ДАОО. Ф. Р-864. Оп. 1. Спр. 27. 314 арк.

116. Переписка по расторжению браков Захарьевского Волподотдела Загса. 1 января 1921 г. – 1 июля 1921 г. ДАОО. Ф. Р-864. Оп. 1. Спр. 8. 316 арк.

117. Протоколы заседаний Захарьевского Загса; заявления граждан о расторжении браков. 18 сентября 1922 г. – 6 сентября 1923. ДАОО. Ф. Р-864. Оп. 1. Спр. 167. 174 арк.

Ф. Р-1668. Коноплівська сільрада Тарасо-Шевченківського району Одеського округу, 1919–1927 рр.

Оп. 1

118. Судебное дело Годовиченко Павла Юхимовича по иску к нему Васильченко О. Ф. об уплате алиментов на содержание ребенка. 30 апреля 1925 г. – 15 июля 1926. ДАОО. Ф. Р-1668. Оп. 1. Спр. 775. 19 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. 9. Горожанське волосне правління с. Горожено Херсонського повіту Херсонської губернії

Оп. 1

119. Протоколи сільських сходів. 1917–1918 рр. ДАМО. Ф. 9. Оп. 1. Спр. 1. 35 арк.

Ф. 29. Сербулівське сільське управління с. Сербулівка Єланецької волості Бобринецького повіту, з 1865 р. Єлисаветградського повіту Херсонської губернії

Оп. 1

120. Присуди сходів сільського товариства. 1912–1914 рр. *ДАМО*. Ф. 29. Оп. 1. Спр. 2. 109 арк.

Ф. 410. ОАФ Церкви Херсонського повіту Херсонської губернії, 1795–1917 рр.

Оп. 1

121. Свидетельства, выданные жителям сел сельским правлением, старостами и др. на право вступления в брак. 15 января – 26 сентября 1867 г. *ДАМО*. Ф. 410. Оп. 1 Спр. 320. 69 арк.

Ф. Р-44. Очаківський міський відділ запису актів громадянського стану, 1920–1922 рр.

Оп. 1

122. Заявления о расторжении браков. 29 марта – 26 ноября 1920 г. *ДАМО*. Ф. Р-44. Оп. 1. Спр. 3. 72 арк.

123. Протоколы, удостоверения, свидетельства о разводе. 10 января – 21 ноября 1921 г. *ДАМО*. Ф. Р-44. Оп. 1 Спр. 6. 435 арк.

Ф. Р-94. Миколаївський губернський підвідділ записів актів громадянського стану, 1920–1921 рр.

Оп. 1

124. Сведения о количестве актов гражданского состояния по Херсонскому уезду, отчеты о деятельности Херсонского Уподзагса, переписка Херсонского Уисполкома с Николаевским Губотделом ЗАГС. 2 марта – 24 сентября 1922 г. *ДАМО*. Ф. Р-94. Оп. 1. Спр. 124. 48 акр.

125. Доклады о положении подотделов записей актов гражданского состояния Николаевской губернии, сведения об умерших за 1922 год, докладные записки заведующего окрподзагса, сведения о штатах подзагсов Николаевской губернии. 24 января – 25 августа 1922 г. *ДАМО*. Ф. Р-94. Оп. 1. Спр. 125. 9 арк.

126. Переписка с Днепровский Уездным Исполнительным Комитетом, список церквей Днепровского уезда, сведения о числе актов гражданского состояния, зарегистрированных по Днепровскому уезду за май 1922 года. 25 января – 8 сентября 1922 года. *ДАМО*. Ф. Р-94. Оп. 1. Спр. 126. 60 арк.

127. Отчеты о деятельности Елисаветградского Уподзагса с 1921 по 1922 годы, сведения о числе актов гражданского состояния по Николаевской губернии, переписка о выдаче справок. 13 июля – 13 мая 1922 года. *ДАМО*. Ф. Р-94. Оп. 1. Спр. 127. 24 арк.

128. Отчеты и сведения о количестве актов гражданского состояния, зарегистрированных по Николаевской губернии. 8 апреля – 10 августа 1922 года. *ДАМО*. Ф. Р-94. Оп. 1. Спр. 128. 22 арк.

Державний архів Запорізької області

Ф. 56. Олександрівська земська управа

Оп. 1

129. Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию 1876 года. *ДАЗО*. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 13. 159 арк.

130. Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию 1878 года. *ДАЗО*. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 18. 256 арк.

131. Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию XXX-й очередной сессии (1895 года). За 1894 год. *ДАЗО*. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 136. 137 арк.

132. Отчет Александровской уездной земской управы уездному земскому собранию XXXI-й очередной сессии (1896 года). За 1895 год. *ДАЗО*. Ф. 56. Оп. 1. Спр. 147. 120 арк.

**Ф. 97. Веселянська волосна земська управа, с. Веселянка
Мелітопольського повіту Таврійської губернії**

Оп. 1

133. Ходатайство крестьян с. Веселянка о помещении крестьянина Громова в лечебницу для душевнобольных. 14 июня – 21 июля 1869 г. *ДАЗО*. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 186. 6 арк.

134. Заявления крестьян в волостное правление с просьбой разрешить бытовые и поземельные споры и решения волосного суда по ним. 11 февраля 1875 г. – 2 ноября 1876 г. *ДАЗО*. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 294. 179 арк.

135. Об усыновлении посредством приписки к семейству Веселянской крестьянки Агафии Лукьяновны Гарбуз зятя ее односельца Фому Сергеевича Матвиенко-Бондарь с семейством. 15 октября 1904 г. – 1 ноября 1904 г. *ДАЗО*. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 692. 12 арк.

136. Об усыновлении посредством приписки крестьянина с. Царицина-Кута Христофом Ковалем односельца и пасынка своего Михалия Иванченка рожденного вне брака от Евдокии Иванченко. 1905 р. *ДАЗО*. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 710. 14 арк.

137. Протоколы заседаний Веселянского волостного суда. 28 декабря 1910 г. – 30 декабря 1911 г. *ДАЗО*. Ф. 97. Оп. 1. Спр. 753. 185 арк.

**Ф. 126. Церква Стретіння Господнього, с. Михайлівка Михайлівської
волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії**

Оп. 1

138. Брачные обыски. *ДАЗО*. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 1. 184 арк.

139. Брачные обыски. *ДАЗО*. Ф. 126. Оп. 1. Спр. 2. 109 арк.

**Ф. 127. Церква Святого Миколая, с. Ново-андріївка Оріхівської
волості Бердянського повіту Таврійської губернії**

Оп. 1

140. Брачные обыски. *ДАЗО*. Ф. 127. Оп. 1. Спр. 3. 180 арк.

**Ф. 131. Маріє-Магдалинівська церква хутора-школи глухонімих,
м. Запоріжжя Запорізької губернії**

Оп. 1

141. Шлюбні обшуки. *ДАЗО*. Ф. 131. Оп. 1. Спр.1. 50 арк.

142. Шлюбні обшуки. *ДАЗО*. Ф. 131. Оп. 1. Спр. 2. 80 арк.

**Ф. 187. Церква Святого Миколая, с. Білоцерківка Білоцерківської
волості Олександрівського повіту Катеринославської губернії**

Оп. 1

143. Брачные обыски. *ДАЗО*. Ф. 187. Оп. 1. Спр. 12. 98 арк.

144. Брачные обыски. *ДАЗО*. Ф. 187. Оп. 1. Спр. 13. 150 арк.

**Ф. Р-1039. Гуляй-Пільський нарсуд 3-ї діляниці Гуляй-Пільського
району.**

Оп. 1

145. По делу Марины Николаенко к Ивану Петровичу Николаенко о выдаче части из имущества, оставшегося после смерти ее мужа Петра Николаенко. 27 июня 1921 г. – 15 октября 1921 г. *ДАЗО*. Р-1039. Оп. 1. Спр. 28. 7 арк.

146. По иску Евдокии Кузьминичной Ксензовой к Семену Кирсановичу Аксютину о выделе части имущества как бывшей жене. 2 сентября 1921 г. – 14 октября 1921 г. *ДАЗО*. Р-1039. Оп. 1. Спр. 32. 7 арк.

Ф. Р-1049. Жеребецький нарсуд 6-ї діляниці Жеребецького району

Оп. 1

147. По позову Саенко Оксани Григорівни до Саенко Михайла Федоровича про виділ частини майна. 28 червня 1927 р. – 8 вересня 1927 р. *ДАЗО*. Ф. Р-1049. Оп. 1. Спр. 110. 18 арк.

**Ф. Р-1204. Народний суд 13-ї ділянки Маріупольської округи
с. Берестове**

Оп. 1

148. По обвинуваченню з с. Білоцерківки священника Гончарова Євгена за вінчання без реєстрації в загсі юнака Івана. Лютий 1925 р. *ДАЗО*. Ф. Р-1204. Оп. 1. Спр. 181.

149. По заяві селянки с. Попівки Швачко Христі Сергіївни про встановлення факту про інвалідність її чоловіка Михайла Петровича Швачко, 10.02.1925 – 23.03.1925. *ДАЗО*. Ф. Р-1204. Оп. 1. Спр. 259. 9 арк.

150. По иску Екатерины Семеновны Руденко к Алексею Никитовичу Козичу о выделе части имущества и на содержание до родов. 4.02.1925–5.03.1925. *ДАЗО*. Ф. Р-1204. Оп. 1. Спр. 296. 52 арк.

Оп. 2

151. По обвинувачуванню гр. с. Попівки, Берестов. р-ну Холодова Данила Никихворовича за несвоєчасну реєстрацію дитини по 1 ч. 96 арт. Крим. Код. 9 грудня 1925 р. – 20 березня 1926 р. *ДАЗО*. Ф. Р-1204. Оп. 2. Спр. 59. 8 арк.

152. По обвинуваченню гр. с. Попівки Шапку Петра та Грипко Марію за несвоєчасну реєстрацію в загсі. Грудень 1925 р. *ДАЗО*. Ф. Р-1204. Оп. 2. Спр. 66.

153. Кримінальна справа по обвинувачуванню гр. с. Попівки-водяна Чигрин Олену та Чигрина Івана за несвоєчасну реєстрацію народженої дитини. 1926 р. *ДАЗО*. Ф. Р-1204. Оп. 2. Спр. 90. 15 арк.

154. Цивільна справа по позову гр-на с. Попівки-Водянської Москаленко Павла Ульяновича по справі встановлення років батьків. 10 травня 1926 р. – 22 травня 1926 р. *ДАЗО*. Ф. Р-1204. Оп. 2. Спр. 469. 13 арк.

Ф. Р-1247. Запорізький губерньський радянський народний суд, 1921 р.

Оп. 1

155. По косжалобе Дымченко о расторжении брака. 0.06.1920–01.07.1921. *ДАЗО*. Ф. Р-1247. Оп. 1. Спр. 83. 6 арк.

156. По иску Кабка о расторжении брака и разделе имущества. 26.07.1921–03.10.1921. *ДАЗО*. Ф. Р-1247. Оп. 1. Спр. 140. 7 арк.

Ф. Р-1322. Народний суд 10-го району, с. Цареконстантинівка Бердянського округу.

Оп. 1

157. По обвинувачуванню гр. с. Більманки Жабіна Семена Анікієвіча в нанесенні побоїв гр. того ж села Оришці Жабіній. 30.09.1925–20.03.1926. *ДАЗО*. Ф. Р-1322. Оп. 1. Спр. 38. 8 арк.

158. Справа по позову гром. с. Благовіщенки Одарки Сидорівни Монастирної до Єгора Федоровича Кришневського про стягнення коштів на утримання дитини. 06.05.1925–05.06.1926. *ДАЗО*. Ф. Р-1322. Оп. 1. Спр. 46. 41 арк.

Ф. Р-1363. Цареконстантинівський волосний виконавчий комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів с. Цареконстантинівка тієї ж волості, Олександрівського повіту і губернії, з 23.03.1921 р. Гуляй-Пільського повіту, Запорізької губернії.

Оп. 1

159. Сведения о рождении, смерти, регистрации браков и т. д. 2 сентября 1921 р. – 19 декабря 1921 г. *ДАЗО*. Ф. Р-1363. Оп. 1. Спр. 19. 22 арк.

Ф. Р-1382. Народний суд 7-ї діляниці (с. В-Білозерка того ж району, Мелітопільського округу Запорізької області)

Оп. 1

160. По иску Собурь Агафии Федотовны к Собурю Ивану Андреевичу о уплате и содержании ребенка. 13 травня 1925 р. – 23 травня 1925 р. *ДАЗО*. Ф. Р-1382. Спр. 7. 9 арк.

161. По иску гр. с. Б.-Белозерки Дигтяренко Розы Карповны к Корнийцу Ивану Никифоровичу о содержании на ребенка. 3 июня 1925 г. – 7 июля 1925 г. *ДАЗО*. Ф. Р-1382. Спр. 8. 8 арк.

162. По иску гр. Минской губ. Юрчик Феодоры Фомичны к Тараненко Давиду Парфировичу о содержании на ребенка и присвоении его отцом ребенка. 14 июня 1925 г. – 12 мая 1927 г. *ДАЗО*. Ф. Р-1382. Спр. 9. 34 арк.

163. По иску гражд. с. Карпеевки Поэт Анастасии Григорьевны к Бояринцеву Василию Сергеевичу о содержании на ребенка 600 руб. 12 серпня 1925 р. – 22 серпня 1925 р. *ДАЗО*. Ф. Р-1382. Спр. 10. 10 арк.

164. По ходатайству гр. с. Б.-Белозерки Жук Ангелины Матвеевны о признании отцовства новорожденному ребенку Дрозда Дениса Петровича. 3 червня 1925 р. – 23 липня 1925 р. *ДАЗО*. Ф. Р-1382. Спр. 11. 13 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. 111. Катерининський собор, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії

Оп. 1

165. Книга записи брачных обысков. Сентябрь 1909 г. – апрель 1912 г. *ДАХО*. Ф. 111. Оп. 1. Спр. 45. 209 арк.

166. Книга записи брачных обысков. Апрель 1912 г. – январь 1915 г. *ДАХО*. Ф. 111. Оп. 1. Спр. 46. 200 арк.

Ф. 206. Херсонський окружний суд Міністерства юстиції, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії

Оп. 1

167. Дело по иску Марии Авдеевны Светлицкой к ответчику Управлению Южных железных дорог в сумме 12000 рублей за смерть мужа. 9 июня 1917 г. – 18 октября 1918 г. *ДАХО*. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 4. 60 арк.

168. Дело о привлечении к судебной ответственности канцелярского служащего Одесской контрольной палаты Будо А. Н. за двоеженство. 4 июня 1872 г. – 12 апреля 1877 г. *ДАХО*. Ф. 206. Оп. 1. Спр. 2. 148 арк.

Ф. 259. Церкви Дніпровського повіту Таврійської губернії (ОАФ)

Оп. 37

169. Обыск брачный Свято-Николаевской церкви с. Ново-Благовещенки Днепроовского уезда Таврической губернии. 1918 г. *ДАХО*. Ф. 259. Оп. 37. Спр. 7. 19 арк.

170. Свято-Троицкая церковь с. Старая Збурьевка Днепроовского уезда Таврической губернии. Брачные документы. 1865 г. *ДАХО*. Ф. 259. Оп. 65. Спр. 84. 94 арк.

Ф. 286. Херсонський з'їзд мирових суддів Міністерства юстиції, м. Херсон Херсонського повіту Херсонської губернії

Оп. 1

171. Дело по обвинению Андреем Михайловичем Усатым землевладельца Афанасия Игнатовича Сердюка в клевете. 16 марта 1915 г. – 6 ноября 1918 г. *ДАХО*. Ф. 286. Оп. 1. Спр. 1. 75 арк.

Ф. Р-430. Херсонський окружний відділ запису актів громадянського стану, м. Херсон Херсонського округу УСРР

Оп. 1

172. Дело о разводе граждан г. Херсона. 9 ноября 1922 г. – 5 апреля 1923 г. *ДАХО*. Ф. Р-430. Оп. 1. Спр. 3. 304 арк.

173. Переписка с сельскими советами о представлении сведений о рождении, браке и смерти. Заявления граждан о расторжении брака. 21 февраля 1924 г. – 21 декабря 1925 г. *ДАХО*. Ф. Р-430. Оп. 1. Спр. 32. 37 арк.

Державний архів Дніпропетровської області

Ф. 177. Катеринославський окружний суд

Оп. 1

174. Дело по обвинению сельского старосты Коваленко Никиты Калениковича в злоупотреблении по службе. 19 марта 1914 г. – 21 января 1916 г. *ДАДО*. Ф. 177. Оп. 1. Спр. 8. 126 арк.

Ф. Р-2831. Народный суд 3-го району, с. Томаківка Катеринославського повіту і губернії

Оп. 1

175. Дело по обвинению Зозули Степана Семеновича в убийстве своего сына Ивана Зозули. 5 мая 1922 г. – 30 ноября 1922 г. *ДАДО*. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 22. 6 арк.

176. Дело по иску Гапоненко Татьяны Ионовны к Гринь Дмитрию Ивановичу об отобрании приданого. 15 марта 1921 г. – 13 мая 1921 г. *ДАДО*. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 56. 17 арк.

177. Дело по иску Дмитриченко Григория Сергеевича к Дмитриченко Марии Ивановне о расторжении брака. 31 марта 1921 г. – 23 мая 1921 г. *ДАДО*. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 65. 5 арк.

178. Дело по иску Ивахненко Екатерины Яковлевны к Ивахненко Ивану Ивановичу о возвращении одежды. 1 марта 1921 г. – 5 апреля 1921 г. *ДАДО*. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 84. 23 арк.

179. Дело по иску Коваленко Евдокии Федотовны к Коряке Ивану Григорьевичу об уплате на лечение сына, раненого по вине ответчика. 30 августа 1921 г. – 23 сентября 1921 г. *ДАДО*. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 97. 16 арк.

180. Гражданское дело по иску Лихолаш Елены Федоровны к Лихолаш Федору Степановичу о возвращении приданого. 22 марта 1921 г. – 24 марта 1921 г. *ДАДО*. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 122. 4 арк.

181. Дело по иску Савченко Федора Петровича к Савченко Ксении Сосипатровне о расторжении брака. 15 августа 1921 г. – 29 августа 1921 г. *ДАДО*. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 175. 8 арк.

182. Дело по иску Сапронова Михаила Дмитриевича к Сапроновой Елизавете о расторжении брака. 7 ноября 1921 г. – 29 ноября 1921 г. *ДАДО*. Ф. Р-2831. Оп. 1. Спр. 178. 11 арк.

Ф. Р-2880. Катеринославське окружне статистичне бюро, м. Катеринослав Катеринославської губернії

Оп. 1

183. Статистические сведения о движении населения по Днепропетровской губернии. Январь – декабрь 1925 г. *ДАДО*. Ф. Р-2880. Оп. 1. Спр. 2. 82 арк.

184. Сведения о естественном движении населения по Екатеринославскому округу. Январь 1924 г. – декабрь 1925 г. *ДАДО*. Ф. Р-2880. Оп. 1. Спр. 1. 35 арк.

Рукописний відділ Запорізького відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (Далі – РВ ЗВ ІУАД НАН України)

Ф. 8. Археографічні експедиції

Оп. 14. Експедиція до м. Запоріжжя, сіл Білоцерківка, Вершина-2, Гусарка, Олексіївка, Смирново, Титово Куйбишевського району Запорізької області, с. Привільне, м. Баштанка Баштанського району Миколаївської області

185. Фотоматеріали респондентів експедиції селами Куйбишевського району та Запоріжжя. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 8. Оп. 14. Спр. 170. Ч. 2. Інвентарний № 31. «Семья Стукова Семена Иван. 20-е гг.»

186. Фотоматеріали експедиції у м. Баштанка Миколаївської області. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 8. Оп. 14. Спр. 173. Ч. 2. Інвентарний № 26. Підпис під фото: «Снимались 11 июня 1912 года». Підпис на звороті: «На память Василию Мефодьевичу Пустовару».

187. Фотоматеріали експедиції у м. Баштанка Миколаївської області. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 8. Оп. 14. Спр. 173. Ч. 2. Інвентарний № 26. Копії фотографій з сімейного альбому Кльосових та фотокарток, зібраних краєзнавцем для музею. Підпис на звороті «Зима 1914–1915 годов».

Оп. 15. Експедиція до м. Запоріжжя, м. Оріхів, сіл Комиш-Зоря Куйбишевського району, Терсянка Новомиколаївського району Запорізької області, Сурсько-Михайлівка Солонянського району Дніпропетровської області

188. Лапко Катерина Микитівна, 1921 р. н. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 8. Оп. 15. Спр. 45. 8 арк. Інвентарний № 1. «Фото сина з фронту Першої світової війни».

Оп. 21. Археографічні експедиції 2015 року. Села: Кірове, Новопавлівка, Юрківка

189. Щербина Раїса Оникіївна. 1928 р. н. Кірове. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 8. Оп. 21. Спр. 106. 31 арк. Інвентарний № 1. Підпис на звороті: «Фото 1915 год. Отец Пимен Исаевич возвратился раненный с фронта Первой мировой войны и сфотографировался со своими мамой, отцом, братом Карпом и женой нашей мамой Прасковьей Ивановной».

Ф. 10. Комов В. Л.

Оп. 1

190. Групові знімки. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарні номери 1, 4, 5, 6, 7, 9, 11, 52, 53, 72.

191. Соціально-побутові знімки. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 3. Інвентарні номери 1, 3, 4.

Б) опубліковані

Актові

192. Декрет № 143. «Об организации отделов записей актов гражданского состояния». *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919* / Народний комісаріат юстиції. К. : Печатня С. П. Яковлева, 1919. С. 167–168.

193. Декрет № 144. «О гражданском браке и о ведении книг актов гражданского состояния». *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919* / Народний комісаріат юстиції. К. : Печатня С. П. Яковлева, 1919. С. 168–170.

194. Декрет № 145. «О разводе». *Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919* / Народний комісаріат юстиції. К. : Печатня С. П. Яковлева, 1919. С. 170–171.

195. Декрет ВЦИК и СНК о гражданском браке, о детях и о ведении книг актов состояния. 18 (31) декабря 1917. *Декреты советской власти*. Том I. М. : Гос. издат-во политической литературы, 1957. С. 247–249.

196. Земельный кодекс УССР. (Утвержден Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом Советов 29 ноября 1922 г.). К. : Издатель – Губземуправление, 1923. 36 с.

197. Кодекс законів про родину, опіку, одруження і про акти громадянського стану УРСР (Зб. Уз. УРСР 1926 р. № 67–69, ст. 440). К. : Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1940. 160 с.

198. Общее положение о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 2. Т. 36. № 36657. URL: <http://hrono.ru/dokum/1800dok/18610219polozh.php>

199. О порядке разрешения семейных разделов в сельских обществах, в которых существует общинное пользование мирскою полевою землею. 18марта 1886 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3. Т. 6. Ст. 3578.

200. Церковь и государство: сборник постановлений, циркуляров по отделению церкви от государства, отчетов и разъяснений Ликвидационного отдела Н.К.Ю. Х., 1922. Вып. 4. 70 с.

Статистичні

201. Ведомость № 12. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1884 г. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1884 год.* СПб., 1886. С. 67–69. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23091-za-1884-god-1886#mode/inspect/page/5/zoom/4>

202. Ведомость № 13. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1886 г. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 год.* СПб., 1888. С. 71–73. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23088-za-1886-god-1888#mode/inspect/page/325/zoom/6>

203. Ведомость № 12. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1888 г. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1888 и 1889 годы.* СПб., 1891. С. 79–81. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23096-za-1888-i-1889-gody-1891#mode/inspect/page/571/zoom/6>

204. Ведомость № 12. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1891 г. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1890 и 1891 годы.* СПб., 1893. С. 181–183. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23097-za-1890-i-1891-gody-1893#mode/inspect/page/715/zoom/7>

205. Ведомость № 12. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1893 г. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1892 и 1893 годы.* СПб., 1895. С. 124–125. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23087-za-1892-i-1893-gody-1895#mode/inspect/page/746/zoom/8>

206. Ведомость № 16. О бракоразводных делах за 1897 г. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1896 и 1897 годы.* СПб., 1899. С. 48–49. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23090-za-1896-i-1897-gody-1899#mode/grid/page/14/zoom/1>

207. Ведомость № 16. Ведомость о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1899 г. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1899 годы.* СПб., 1902. С. 48–49. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23100-za-1899-god-1902#mode/inspect/page/336/zoom/7>

208. Ведомость № 16. О бракоразводных делах. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901 год.* СПб., 1905. С. 48–49. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23101-za-1901-god-1905>

209. Ведомость № 18. О количестве расторгнутых и признанных незаконными и недействительными браков за 1905 год. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1905–1907 годы.* СПб., 1910. С. 60–61. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23104-za-1905-1907-gody-1910#mode/grid/page/15/zoom/1>

210. Ведомость № 19. О количестве расторгнутых и признанных незаконными и недействительными браков за 1906 год. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1905–1907 годы.* СПб., 1910. С. 62–63. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23104-za-1905-1907-gody-1910#mode/grid/page/15/zoom/1>

211. Ведомость № 20. О количестве расторгнутых и признанных незаконными и недействительными браков за 1907 год. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1905–1907 годы.* СПб., 1910. С. 64–65. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23104-za-1905-1907-gody-1910#mode/grid/page/15/zoom/1>

212. Ведомость № 15. О количестве расторгнутых и признанных незаконными и недействительными браков за 1908 г. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1908–1909 годы*. СПб., 1911. С. 68–69. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23092za19081909gody1911#mode/inspect/page/755/zoom/4>

213. Ведомость № 27. О числе браков расторгнутых и признанных незаконными и недействительными за 1911 год. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1911–1912 годы*. СПб., 1913. С. 56–57. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23094-za-1911-1912-gody-1913#mode/inspect/page/414/zoom/4>

214. Ведомость № 28. О числе браков расторгнутых и признанных незаконными и недействительными за 1912 год. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1911–1912 годы*. СПб., 1913. С. 58–59. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23094-za-1911-1912-gody-1913#mode/inspect/page/414/zoom/4>

215. Ведомость № 14. О количестве расторгнутых и признанных незаконными и недействительными браков за 1914 год. *Всеподданнейший отчет Обер-прокурора Святейшего синода по ведомству православного исповедания за 1914 год*. СПб., 1916. С. 32–33. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/23086-za-1914-god-1916#mode/inspect/page/374/zoom/5>

216. Движение населения в Европейской России. Статистические таблицы ... [по годам] / Центр. стат. Ком. М-ва внутр. дел. СПб., 1890–1916. (Статистика Российской империи).

217. Дмитровський В. Розлуки на Україні. 1924–1926. Х., 1928. 42 с.

218. Календар-довідник на 1926 рік районного статистика ЦСУ УСРР. Х., 1926. 372 с., XLVIII с.

219. Корчак-Чепурковский Ю. О. Браки и разводы на Украине в 1925 г. *Ю. А. Корчак-Чепурковский. Избранные демографические исследования* / ред. В. С. Стешенко. М. : Статистика, 1970. С. 112–124.

220. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926. Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. Статистика України. Серія І. Демографія. Том 5. Вип. 2. Х., 210 с.

221. Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни. Х. : ЦСУ УССР – Народный комиссариат здравоохранения, 1924. 68 с.

222. Матеріали санітарної статистики України 1876–1914 рр. *Статистика України*. Серія XV. Статистика народного здоров'я. Том І. Вип. І. 122 с.

223. Матеріали щодо природного руху населення України. 1867–1914 рр. *Праці Демографічного інституту УАН*. Т. І. К. : Друкарня Української Академії Наук, 1924. 92 с.

224. Общий свод по Империи результатов разработки, данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года / предисл. Н. Тройницкий : в 2 т. Т. І. СПб. : Паровая типо-литография Н. Л. Ныркина, 1905. 268 с.

225. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 13: Екатеринославская губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. СПб. : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. 254 с.

226. Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 41: Таврическая губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. СПб. : Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. 341 с.

227. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47: Херсонская губерния / под ред. и с предисл. Н. А. Тройницкого. СПб. : издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 1904. 319 с.

228. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). *Статистика України*. Серія II. Сільсько-господарська статистика. Х. : ЦСУ УСРР, 1928. № 130. 243 с.

229. Підсумки вибіркового підрахунку сільсько-господарського перепису 1917 року. (Комбінаційні та групові підсумки). *Статистика України*. Серія II. Сільсько-господарська статистика. X. : Держвидав «Господарство України», 1931. № 198. 134 с.

230. Природний рух людності України в 1929 р. *Статистика України*. Серія. I. Демографія. № 213. Т. 4. Вип. 10. X., 1932. 70 с.

231. Природний рух населення найважливіших міст України в 1924 р. *Статистика України*. Серія I. Демографія. № 80. Том 4. Вип. 2. X., 1926. 40 с.

232. Природний рух населення України в 1925 році. *Статистика України*. Серія I. Демографія. № 117. Том 4. Вип. 4. X., 1927. 162 с.

233. Природний рух населення України в 1926 році. *Статистика України*. Серія I. Демографія. № 154. Том 4. Вип. 7. X., 1929. 178 с.

234. Природний рух населення України в 1927 році. *Статистика України*. Серія I. Демографія. № 169. Том 4. Вип. 8. X., 1929. 142 с.

235. Природний рух населення України в 1928 році. *Статистика України*. Серія I. Демографія. № 193. Том 4. Вип. 9. X., 1930. 110 с.

236. Природний рух населення України в 1929 році. *Статистика України*. Серія I. Демографія. № 213. Том 4. Вип. 10. X., 1932. 70 с.

237. Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку. *Демографічний збірник* / за ред. академіка М. В. Птухи. Праці Демографічного інституту. Т. IV. X. : Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1926. С. 1–68.

238. Пустоход П., Трацевський М. Шлюбність на Україні. *Демографічний збірник* / за ред. академіка М. В. Птухи. Праці демографічного інституту. Т. VII. К. : Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1930. С. 84–195.

239. Россия в мировой войне 1914–1918 года : (в цифрах). М., 1925. 103 с.

240. Сборник статистических сведений по Союзу ССР 1918–1923. *Труды Центрального статистического управления*. Т. 18. М., 1924. 481 с.

241. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Т. IX: Памятная книжка Таврической губернии / Под редакцией К. А. Вернера.

Составленная Статистическим бюро Таврического губернского земства. Симферополь : Издание Таврической губернской земской управы, 1889. 695 с.

242. Свавицкие З. М. и Н. А. Земские подворные переписи 1880–1913. Поуездные итоги. М. : ЦСУ СССР, 1926. 573 с.

243. Статистический сборник за 1913–1917 гг. (Выпуск первый). М., 1921. С. 208–225. URL: http://istmat.info/files/uploads/23390/stat_1913-1917_1_-3.pdf

244. Статистическое описание Херсонского уезда. *Сборник Херсонского земства*. 1890. № 5. С. 97–144.

245. Статистика движения населения Херсонской губернии в 1887 году. *Сборник Херсонского земства*. 1890. № 5. С. 1–11.

246. Територія та населення (демографія). *Україна 1927. Статистичний щорічник*. Х., 1929. С. 19–74.

247. Трацевський М. Народженість людності на Україні. *Демографічний збірник* / за ред. академіка М. В. Птухи. Праці Демографічного інституту. Т. IV. Х. : Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1926. С. 69–112.

Етнографічні та публіцистичні

248. Арсеньев К. Разлучение супругов как необходимый институт брачного права (доклад, представленный в заседании гражданского отделения общества 25 февраля 1884 г.). СПб., 1884. 36 с.

249. Бабенко В. А. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. Екатеринослав : Тип. губерн. земства, 1905. 144 с.

250. Беньковский И. Смерть, погребение и загробная жизнь по понятиям и верованию народа. *Оттиск из журнала «Киевская Старина»*. К. : Типография Корчак-Новицкого, 1896. 33 с.

251. Бессараба И. В. Материалы для этнографии Херсонской губернии. *Сборник отделений русского языка и словесности императорской Академии Наук*. Петроград, 1916. Т. XCIV. С. 1–568.

252. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди. *Етнографічний збірник*. Львів, 1912. Т. XXXI–XXXII. С. 131–424.

253. Грушевський М. Ф. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / упоряд. і авт. післям. Я. Левчук. К. : Либідь, 2006. 256 с.

254. Грушевський М., Кузеля З. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. Репр. вид. 1906–1907 рр. К. : Інтелектуальна книга, 2017. Ч. 1. 234 с. ; Ч. 2. 196 с.

255. Гуревич З. Полове життя сучасности в світлі соціальної гігієни. *Червоний шлях* : громадсько-політичний і літературно-науковий місячник. Х. : Державна друкарня, 1927. № 5. С. 128–141.

256. Гуревич З. А., Ворожбит А. І. Статеве життя селянки. К., 1931. 106 с.

257. Доманицький В. Цівільний шлюб і шлюбна розлука на Україні. *Нова громада*. К., 1906. № 5. С. 64–78.

258. Євангеліє від Св. Марка. *Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту* / перекл. проф. І. Огієнка. К. : Українське Біблійне товариство, 2002. С. 1110–1135.

259. Єгоров Є. С. Великі-Копані (на Херсонщині). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 30–36.

260. Загірня М. Про одружіння на Вкраїні в давніші часи. К. : Вид. М. Грінченко, 1912. 48 с.

261. Кветко С. І. Весільні звичаї і пісні у болгар на Херсонщині. (Село Тернівка на Миколаївщині). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 53–74.

262. Коцюбинський М. На віру. Повість / *Коцюбинський М. Твори в семи томах*. Том 1. Повісті оповідання (1884–1897). К. : Наукова думка, 1973. С. 40–96.

263. Кузнецов Я. Положение членов крестьянской семьи по народным пословицам и поговоркам. *Журнал министерства юстиции*. 1909. №7–8. С. 235–279.

264. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба: Херсонская губерния. Ч. 1 / сост. А. Шмидт. СПб., 1863. 632 с.

265. Маркович Е. Свадебные песни в Елисаветградском уезде. *Степ. Херсон*, 1886. С. 160–234.
266. Мелешко Ф. Глодоси в часі національної революції. *Літопис Червоної Калини*. 1934. Ч. 7–8. С. 20–24.
267. Миколюк А. Село Ново-Збур'ївка. (Етнографічні матеріали). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 94–98.
268. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства: Усна історія селянської культури 1920–30 років / Центр досліджень усної історії та культури. К. : Родовід, 1999. 559 с.
269. Розанов В. В. Семейный вопрос в России. Т. 1. СПб. : Тип. М. Меркушева, 1903. 312 с. URL: <http://dlib.rsl.ru/01004092873>
270. Руденко Н. В. Листи В. Ястребова до Ф. Вовка. *Південна Україна. XVIII–XIX ст.* Запоріжжя, 2000. № 1 (7). С. 31–65.
271. Сікиринський О. Українське весілля (с. Глибокояр Тираспільської округи). *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 41–53.
272. Скоробогатый П. Устройство крестьянских судов; Устройство волостных судов: Обычные формы крестьянского суда. М. : тип. А. И. Мамонтова и К°, 1880. 68 с.
273. Труды Комиссии по преобразованию волостных судов. Т. IV. Харьковская и Полтавская губернии. СПб., 1873; Т. V. Екатеринославская и Киевская губернии. СПб., 1874.
274. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом (Юго-Западный отдел): Материалы и исследования, собранные действительным членом П. П. Чубинским. Т. 1–7. СПб., 1872–1878.
275. Указания пленума ЦКК о подходе КК и отдельных членов партии к отрицательным явлениям в партии. *Партийная этика: (Документы и материалы дискуссии 20-х годов)* / Под ред. А. А. Гусейнова и др. М. : Политиздат, 1989. С. 220–239.

276. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Уклав М. Номис / Упоряд., приміт. та вступ. стаття М. Пазяка. К. : Либідь, 1993. 187 с.

277. Харузина В. Н. Заметки о крестьянских жилищах в Верхнеднепровском уезде Екатеринославской губернии. *Этнографическое обозрение*. 1905. № 2–3. С. 127–147.

278. Чернявская С. А. Обряды и песни села Белозерка Херсонской губернии. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. Вып. 1. Х., 1893. Т. 5. С. 82–166.

279. Чубинский П. Краткий очерк народных юридических обычаев, составленный на основании прилагаемых гражданских решений. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел: Материалы и исследования, собранные д. чл. П. П. Чубинским*. СПб., 1872. Т. VI. С. 29–80.

280. Чубинский П. Очерк народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. СПб., 1869. 41 с.

281. Чубинский П. Очерки народных юридических обычаев и понятий в Малороссии. *Записки Русского географического общества по отделению этнографии*. СПб., 1869. Т. II. С. 679–715.

282. Энгельгардт А. Н. Из деревни. 12 писем. 1872–1887. Письмо седьмое. URL: <http://www.hist.msu.ru/ER/Etext/ENGLGRDT/07.htm>

283. Юрківський Б. В. Весільний обряд у селі Дуфінці на Одещині. *Вісник Одеської Комісії Краєзнавства*. Одеса, 1925. Ч. 2–3. С. 36–40.

284. Ящуржинський Х. Остатки языческих обрядов, сохранившиеся в малорусском погребении. *Киевская Старина*. 1890. Т. XXVIII. С. 130–132.

Наративні

285. Винниченко В. Відродження нації. Ч. I. Київ ; Відень : 3 друк. Христофа Райсера Синів у Відні, 1920. 348 с.

286. Єфремов С. Щоденники 1923–1929. К. : ЗАТ «Газета «РАДА», 1997. 848 с.

287. Замрія О. Заповіт своєму поколінню. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 183–260.

288. Коншин Д. Рассказ о своей жизни... / Передмова С. Шевчук. Запоріжжя, 2008. 272 с.

289. Лях Д. З. Спогади про життя моє. *Мемуари та щоденники*. Ч. 2 / Упорядники: А. Бойко, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 9. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2006. С. 103–159.

290. Мемуари Михайла Алексєєва. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 489–770.

291. Молодик М. В. Спомини. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 335–336.

292. Рубель В. Історія... *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 101–182.

293. Рубель В. Частина другого зошита «Історії..» Василя Рубеля, що не зберігся, у списку та з додатками Тихона Рубеля. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 378–396.

294. Сало С. Спогади (1899–1946 рр.). (Серія «Сатрожитності Південної України», випуск 24) / Упорядн. С. Білівненко, Т. Молдавська. К., 2014. 110 с.

295. «Солдат своєї Батьківщини». Спогади Івана Марусенка (Серія «Старожитності Південної України», випуск 25) / Упорядн. Т. Молдавська. К., 2015. 72 с.

296. Список першого зошита «Історії...» Василя Рубеля в редакції та з доповненнями Тихона Рубеля. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. 397–466.

297. Щоденник Івана Ярошенка. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 261–320.

298. Усна історія Степової України / Запорізький край. Запоріжжя : АА Тандем, 2008. Т. 1. 516 с.

299. Усна історія Степової України / Запорізький край. Запоріжжя : АА Тандем, 2008. Т. 2. 512 с.

300. Ціпко С. Мої спомини про минуле... *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 2. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 771–810.

Періодика

301. Бурав. Двухнедельное приложение к газ. «Красный Николаев». Литературно-сатирический журнал. Николаев : Изд. Окружком ВКП(б), Окрисполком. 1924.

302. Звезда: орган Екатеринославского Окркома КП(б)У. Екатеринослав, 1925.

303. Змичка. Селянська газета. Орган Павлоградського окружкому КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофбюро, окр. ЛКСМ, окрспілки Робитос і окр. КНС. Павлоград, 1925.

304. Известия Ананьевского уездного земства / ред. Н. В. Унтилов. Ананьев, Херсонская губерния. 1914.

305. Кооперативная жизнь. Ежемесячный кооперативный и общественно-экономический журнал. Объединенный орган Райсоюза «Днепробуг» Николаевского Рабкопа и Сельсоюза. Николаев : типография Окрисполкома, 1923.

306. Крестьянский путь. Симферополь : Издание Крестьянского союза России, 1920.

307. Маленькие Одесские новости: вых. ежедневно. Одесса. 1914.

308. Николаевская газета: вых. ежедневно. Николаев, 1907.

309. Народна справа: політична, економічна і літературна щотижнева газета. Одеса, 1906.

310. Рада : щоденна політична, економічна і літературна газета. К., 1906, 1907.

311. Радянське село: орган ЦК КП(б) України. Харків. 1925, 1926.

312. Село: щотижнева українська народна ілюстрована газета для селян і робітників. К., 1909, 1910.

313. Селянське життя: орган Запорізького Округовому КП(б)У та Запорізького Округового виконавчого комітету. Запоріжжя, 1926.

314. Совітська влада: видання Політсекції Олександрівського району. Олександрівськ, 1921.

315. Червоне село: орган Олександрівського губернського відділу Всеукраїнського бюро Російського телеграфного агенства. Олександрівськ, 1921.

316. Червоний плугар: орган Миколаївського Округовому КП(б)У, Окрвиконкому та Окрпрофбюро. Миколаїв, 1925, 1926.

317. Червоний селянин: орган Херсонського Округовому КП(б)У, Окрвиконкому та Окрбюро Профспілок. Херсон, 1925.

318. Югъ: научно-литературная, политическая, сельскохозяйственная и коммерческая газета. Херсон, 1902, 1903.

319. Южанин: ежедневная литературная, политическая и общественная газета. Николаев, 1893.

320. Южный селянин: сельско-хозяйственная газета. Одесса, 1923.

321. Юнацька правда. Двохтижнева газета селянської молоді Одещини. Одеса : Видання Одеського губкому КСМ, 1923 р.

Література

322. Абрамов Я. В. Развод. СПб. : тип. П. П. Сойкина, 1900. 51 с.

323. Абрамс Л. Формирование европейской женщины новой эпохи. 1789–1918 / пер. с англ. Е. Незлобиной /. М. : Изд. дом. Гос. ун-та Высшей школы экономики, 2011. 408 с.

324. Аверіна-Лугова Д. Ю. Крим наприкінці XIX – на початку XX століття: міська повсякденність: дис... канд. іст. наук : 07.00.01. Сімферополь, 2009. 282 с.

325. Автономова Н. С. Философские проблемы структурного анализа в гуманитарных науках. (Критический очерк концепций французского структурализма). М., 1977. 271 с.

326. Антонов А. И. Институциональный кризис семьи и возможности его преодоления в России. *Демографические исследования*. 2010. № 11. URL: http://www.demographia.ru/articles_N/index.html?idR=5&idArt=1773

327. Анифимов А. М. Крестьянское хозяйство европейской России 1881–1904. М. : Изд-во «Наука», 1980. 241 с.

328. Аръес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. Екатеринбург, 1999. 416 с.

329. Барыков Ф. Л. Обычай наследования у государственных крестьян. СПб. : Типография Ф. Стелловского, 1862. 100 с.

330. Белякова Е. В. Проблема церковного суда в России в пореформенное время и попытка ее решения на Поместном Соборе 1917–1918 годов. *Исторический вестник*. 2002. № 1. URL: <http://krotov.info/history/20/1910/1917bely.html>

331. Бобков В. В. Статистики Таврійської губернії (XIX – початок XX століття): Бібліографічний покажчик / Під ред. і вступ. ст. А. А. Непомнящего. Сімферополь, 2004. 304 с.

332. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939). К. : Вид-во «Либідь», 1995. 464 с.

333. Бондаренко Е. Д. Советские сценарии имянаречения: диалог с традицией. *Политическая лингвистика*. 2013. № 4 (46). С. 166–171.

334. Борисенко В. К. Нова весільна обрядовість у сучасному селі (на матеріалах південно-східних районів України). К. : Наукова думка, 1979. 136 с.

335. Борисенко В. Побут і дозвілля українки в традиційній етнокультурі. *Українки в історії* / за заг. ред. В. Борисенко. К. : Либідь, 2005. С. 18–26.

336. Борисенко В. К. Українське весілля: Традиції і сучасність: книга. К. : ВД «Стилос», 2010. 136 с.

337. Борисенко В. К., Келембетова В. Ю., Обертинська А. П. Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні: зб. наук. праць. К. : Політвидав України, 1978. 256 с.

338. Боровиковский А. Отчет судьи: в 3 т. СПб., 1909.

339. Боряк О. О. На шляху до радянської ідентичності: спроби запровадження нової моделі святкування народження дитини (1920-і рр.). *Література та культура Полісся*. Вип. 83. Серія «Історичні науки». № 5. Ніжин, 2016. С. 48–55.

340. Бранденбургский Я. Н. Брак и его правовые последствия. М. : Юрид. Изд-во НКЮ, 1926. 37 с.

341. Бурейчак Т. «Справжні чоловіки» в радянській та пострадянській період: трансформації нормативних уявлень про маскуліність. *Народна культура українців: життєвий цикл людини*. Том 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. К. : Дуліби, 2013. С. 405–426.

342. Вербицкая О. М. Российская сельская семья в 1897–1959 гг. (историко-демографический аспект). М. – Тула : Гриф и К., 2009. 295 с.

343. Вишневский А. Г. Воспроизводство населения и общество: история, современность, взгляд в будущее. М. : Финансы и статистика, 1982. 287 с.
344. Вишневский А. Демографическая модернизация России, 1900–2000. М., 2006. 608 с.
345. Вишневский А. Г. Эволюция российской семьи. *Экология и жизнь*. 2008. № 7. URL: <http://elementy.ru/lib/430650>.
346. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. К. : Издание книгопродавца Н. Я. Оглоблина, 1909. 699 с.
347. Вовк Ф. Шлюбний ритуал та обряди на Україні. *Студії з української етнографії та антропології*. Прага : Укр. громад. вид. фонд, 1928. С. 215–337.
348. Воропай М. Динаміка змін в родильній обрядовості українців Північно-Східної Слобожанщини у другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2008. Вип. 27. С. 120–126.
349. Гаврилюк М. Обрядово-святкова спадщина східнослов'янських народів в умовах соціалізму. *Х Міжнародний з'їзд славістів*. Софія, 1988. Вересень : Історія, культура, фольклор та етнографія слов'янських народів: Доп. / АН УРСР. Редкол П. Сохань / відп. ред. та ін. К. : Наукова думка, 1988. С. 211–227.
350. Гаврилюк Н. К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядовости украинцев). К., 1981. 279 с.
351. Ганенко М. Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде (Материалы по обычному праву). *Степ. Херсон*, 1886. СПб., 1886, С. 136–159.
352. Гвоздевич С. Трансформація традиційної сімейної обрядовості українців. *Народознавчі зошити*. 2008. № 1–2. С. 54–58.
353. Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину. *Матеріали до української етнології*. Львів, 1919. Т. XIX–XX. С. 249–389. URL: <http://elib.nplu.org/view.html?id=1045>.
354. Голод С. И. Семья и брак: историко-социологический анализ. СПб. : ТОО ТК «Петрополис», 1998. 272 с.

355. Гончаров Ю. М. Историческое развитие семьи в России в XVIII – начале XX века. *Преподавание истории в школе*. 2001. № 7. С. 21–32.
356. Гончаров Ю. М. Городская семья второй половины XIX – начала XX в. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2002. 384 с.
357. Гримич М. PATERFAMILIAS. (Про форми чоловічого домінування в українській селянській культурі). *Народна культура українців: життєвий цикл людини*. Т. 4. Зрілість. Чоловіки. Чоловіча субкультура. К. : Дуліби, 2013. С. 5–46.
358. Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. (Когнітивна антропологія). К. : АТ «ВІПОЛ», 2000. 380 с.
359. Гримич М. В. Система спорідненості. *Українська етнологія* / за ред. В. К. Борисенко. К. : Либідь, 2007. С. 202–210.
360. Гримич М. В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. К. : СП «Інтертехнодрук», 2004. 588 с.
361. Грицак Я. Історія від П'ятниці. *Український гуманітарний огляд*. К. : Критика, 2002. Вип. 7. С. 51–68.
362. Грицак Я. Курс «Вибрані питання європейської історії» Лекція 6: Шлюб і сім'я. URL: http://er.ucu.edu.ua/bitstream/handle/1/841/6%20Family_lectio.pdf?sequence=1&isAllowed=y
363. Грушева Т. В., Рябчевська А. Р., Седенкова А. С. Соціальний статус жінки в радянській Україні у 20–30-ті рр. XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2017. Вип. 47. С. 122–126.
364. Гурко Т. А. Трансформация института современной семьи: постановка проблемы. *Социолог. исслед.* 1995. № 10. С. 95–99.
365. Дарманський П. Ф. Обряд у житті людини. К. : Політична література, 1974. 200 с.
366. Данилов В. П. Советская доколхозная деревня: население, землепользование, хозяйство. М. : Изд-во «Наука», 1977. 317 с.

367. Демидов В. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии. *Харьковский сборник*. 1891. Вып. 5. С. 53–92; 1895. Вып. 9. С. 100–128.

368. Добровольский В. И. Брак и развод. Очерк по русскому брачному праву. СПб. : Типография Санкт-Петербургского товарищества печатного издательского дела «Труд», 1903. 247 с.

369. Екадумова И. Семейно-брачные отношения в контексте актуальных проблем демографической безопасности Республики Беларусь. *Научные труды Республиканского института высшей школы. Философско-гуманитарные науки: сб. науч. ст.* В 2 ч. Ч. 1. Вып. 10 / под ред. В.Ф. Беркова. Минск, 2011. С. 39–46.

370. Ефименко А. Я. Народные юридические воззрения на брак. *Знание*. 1874. № 1. С. 1–45.

371. Ефименко А. Я. Исследования народной жизни. Обычное право. М. : «Русская» типо-литография, 1884. XIV, 380 с.

372. Ефименко П. С. Сборник народных юридических обычаев Архангельской губернии : в 2 кн. Архангельск : Губернская типография, 1869. Кн. I. 336 с.

373. Железнодорожский Г. Подружжя та розвід. Х. : Юрвидав, 1927. 88 с.

374. Загоровский А. О разводе по русскому праву. Х. : Типография М. Ф. Зильберберга, 1884. 490 с.

375. Загоровский А. Курс семейного права. Одесса : Экономическая типография, 1902. 460 с.

376. Заозерский Н. А. К вопросу о злонамеренном оставлении одним супругом другого, как основании расторжения брака (по поводу книги проф. Н. С. Суворова: Замечания на «проект положений о поводах к разводу», составленный Особым Совещанием при Священном Синоде. 1908). *Богословский вестник*. 1908. Т. 2. № 6. С. 246–259.

377. Захарченко Г. М. Традиційна поховальна обрядовість слов'янського населення Південно-західної України середини XIX – XX ст. : ритуальна

структура та її статевовіковий аспект : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05 . Київ, 2004. 21 с.

378. Здоровега Н. І. Нариси народної весільної обрядовості на Україні. К. : Наукова думка, 1974. 160 с.

379. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.). М. : ВЛАДОС, 1997. 301 с.

380. Иванов П. В. Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковской губернии. Х. : тип. «Печ. дело», 1907. 216, X с.

381. Іваннікова Л. Фольклористика Півдня України: сторінки історії. Запоріжжя, 2008. 292 с.

382. Ігнатенко І. Жіноче тіло у традиційній культурі українців. 3-тє вид., доп. і перероб. К. : Інтелектуальна книга, 2014. 246 с.

383. Ігнатенко І. Шлюбно-сімейні стосунки у традиційній культурі українців. Х., 2017. 240 с.

384. Ігнатуша О. М. Запорізький край в роки Першої світової війни. *Сумська старовина*. 2009. XXVIII–XXIX. С. 142–151.

385. Історія держави і права Української РСР (1917–1960). К. : Вид-во Академії наук Української РСР, 1961. 730 с.

386. Калачов Н. Юридические обычаи крестьян в некоторых местностях. *Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*. Кн. 2. СПб., 1859. С. 15–28.

387. Калініченко В. В. Селянське господарство України в доколгостпінний період (1921–1929). Х., 1991. 131 с.

388. Кистяковский А. Ф. Программа для собирания и изучения юридических обычаев и народных воззрений по уголовном праву: С предисловием о методе собирания материалов по обычному праву. Киев, 1878. 53 с.

389. Кистяковский А. Волостные суды, их история, настоящая их практика и настоящее их положение. *Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край*. Т. 6. С. 3–28.

390. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. 2-ге вид. Львів, 2012. 287 с.

391. Кісь О. Подружні стосунки в українській селянській родині кінця XIX – початку XX ст. *Українські жінки в горнилі модернізації* / під заг. ред. Оксани Кісь. Х., 2017. С. 5–31.

392. Ковалев В. Н. Историческое развитие быта женщины, брака и семьи. М. : Изд. Прометей, 1931. 184 с.

393. Коган Ю. О церковном браке. М. : ОГИЗ Государственное антирелигиозное из-во, 1940. 55 с.

394. Кокошинський О. М. Родильні, весільні та поховальні традиції в домашній обрядовості Півдня (на матеріалах Дніпропетровської, Запорізької та Херсонської областей). Запоріжжя, 2007. 88 с.

395. Константівнова В. М. Соціокультурні аспекти урбанізаційних процесів на півдні України (друга половина XIX – початок XX століття). Запоріжжя, 2011. 100 с.

396. Константінова В. М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя : АА ТанDEM, 2010. 596 с.

397. Костомаров Н. И. Семейный быт в произведениях южнорусского народного песенного творчества. *Русские нравы*. М. : «Чарли», 1995. С. 181–368.

398. Кравець О. М. Сімейний побут і звичаї українського народу: історико-етнографічний нарис. К. : Наукова думка, 1966. 198 с.

399. Крюкова С. С. Русская крестьянская семья во второй половине XIX века. М., 1994. 214 с.

400. Кувеньова О. Ф. Свята та обряди Радянської України. К. : Наукова думка, 1971. 270 с.

401. Лахач Т. Державна регламентація шлюбно-сімейних відносин у радянській Україні 1920–1930-х років : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2014. 192 с.

402. Лахач Т. Історія шлюбно-сімейних відносин в радянській Україні 1920-х років в умовах повсякденності. *«Історія повсякденності: теорія та практика»*: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14–15 трав.

2010 р. / Упоряд.: Лукашевич О. М., Нагайко Т. Ю. Переяслав-Хмельницький, 2010. С. 131–133.

403. Лебедь Д. З. О быте. *Партийная этика*: (Документы и материалы дискуссии 20-х годов) / Под ред. А. А. Гусейнова и др. М., 1989. С. 297–304.

404. Лесков Н. С. Бракоразводное забвение (Причины разводов брачных по законам греко-российской церкви). *Неизданный Лесков*. Кн. II. / Литературное наследство. Том 101. М. : ИМЛИ РАН, «Наследие», 2000. С. 60–78.

405. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861). Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. 400 с.

406. Лиман І. І. Духовний суд у справах про перелюб (кінець XVIII – перша пол. XIX ст.). *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст.* 2000. Вип. 5. С. 242–248.

407. Лиман І. І. Російська православна церква на півдні України останньої чверті XVIII – середини XIX ст. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 2004. 488 с.

408. Линюк О. М. Жінка у системі «нової соціалістичної обрядовості». *Культура і мистецтво у сучасному світі*. 2016. Вип. 17. С. 60–69.

409. Лохматова А. І. Селянська сім'я пореформеної України: побутово-демографічні аспекти (друга половина XIX – початок XX ст.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 6 : Історичні науки : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 6. С. 225–229.

410. Лохматова А. І. Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів. *Наукові праці історичного факультету ЗДУ*. 2003. Випуск XVI. С. 41–55.

411. Лудмер Я. А. Бабыи стоны (Из записок мирового судьи). *Юридический вестник*. 1884. № 11. С. 446–467.

412. Любарт М. Семья во французском обществе XVIII – начала XX века. М., 2005. 296 с.

413. Лях С. Р. Селянин як філософ. *Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)*: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький: в 2 ч. Ч 1. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. С. 182–196.

414. Маєрчик М. Дошлюбні інтимні стосунки серед молоді в селах і містах Східної та Центральної України на початку ХХ століття: Конструювання традиційних норм. *Етнографія статевого життя й тілесності*: збірник статей / уклад., наук ред. О. Боряк, М. Маєрчик. К.: Центр культурно-антропологічних студій, ПАТ «ВІПОЛ», 2013. С. 55–67.

415. Мазур І. В. Радянські переписи населення 20-х рр. ХХст.: програми, принципи та основні характеристики. *Історія: збірник праць*. 2009. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5212.html>

416. Манжура І. Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ. И. И. Манжурою. *Второй выпуск II тома Сборника Харьковского историко-филологического общества*. Харьков: Тип. К. Счасни, 1890. 194 с.

417. Маркевич Н. А. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян: извлечено из нынешнего народного быта / сост. Николаем Маркевичем. К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1860. 171 с.

418. Матюшенко С. П. Шлюб і розлука на Радянській Україні: книга. К.: Червоний шлях, 1924. 32 с.

419. Милорадович В. П. Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 гг. Х.: Типография Губернского Правления, 1897. 224 с.

420. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало ХХ вв.): в 2 т. СПб.: Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. Т. 1. 548 с.; Т. 2. 566 с.

421. Михайлюк О. В. Вплив освіти новоевропейського типу на культуру селянства України (початок ХХ ст.). *Український селянин*. 2005. Вип. 9. С. 51–54.

422. Михайлюк О. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: соціокультурні процеси : монографія. Дніпропетровськ : Тов. «Інновація», 2007. 456 с.

423. Мільчев В. Мемуари та щоденники селян Південної України в археографічному вимірі. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 74–96.

424. Мухин В. Ф. Обычный порядок наследования у крестьян: К вопросу об отношении народных юридических обычаев к будущему гражданскому уложению. СПб., 1888. 333 с.

425. Нерод В. О. Історія у вимірах статистики: огляд статистичних публікацій в Україні, 1919–1990. К. : Інститут історії НАН України, 1998. 98 с.

426. Никольский В. К. Семья и брак в прошлом и настоящем. М. : Гос. соц.-экон. изд-во, 1936. 88 с.

427. Никонов С. П. Крестьянский правопорядок и его желательное будущее. Х. : Т-во «Печатня С. П. Яковлева», 1906. 330 с.

428. Новицкий Я. П. С берегов Днепра: очерки Запорожья. *Сборник статей Екатеринославского научного общества изучения края*. Екатеринослав, 1905. С. 11–205.

429. Новицкий Я. Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные в Екатеринославщине. Х., 1894. 112 с.

430. Носевич В. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе. Минск, 2004. 350 с.

431. Онищенко О. В. Трансформація гендерних стереотипів в контексті революційних подій 1917 року. *Наукові записки Національного університету Острозька академія*. Серія «Гендерні дослідження». Вип. 1. С. 157–169.

432. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву семейному и наследственному. СПб. : В типографии В. Безобразова и комп., 1877. 498 с.

433. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному. СПб. : Типография А. Е. Ланау, 1879. 453 с.

434. Осадчий Т. И. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии: Ист.-этногр. и хоз.-стат. описание. Херсон : Херсон. губ. зем. управа, 1891. 112 с. URL: <http://library.kr.ua/elib/osadchiy/sherbvolost.html>

435. Пахман С. В. Обычное гражданское право в России : в 2 т. СПб. : Типография Второго Отделения Собственной Канцелярии, 1879. Т. 2. Семейные права, наследство и опека. 400 с.

436. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини українців у другій половині XVIII ст. Полтава : РВВ ПУСКУ, 2009. 119 с.

437. Петренко І. Шлюбно-сімейні відносини в повсякденному житті мирян Російської держави XVIII ст. : монографія : у 2 ч. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. Ч. 1. 276 с.; Ч. 2. 305 с.

438. Петрова Н. Українська традиційна весільна обрядовість Одещини (20–80-ті рр. XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.05. Київ, 2004. 22 с.

439. Пиетров-Эннкер Б. «Новые люди» России: развитие женского движения от истоков до Октябрьской революции / пер. с нем./ М. : РГГУ, 2005. 444 с.

440. Пономарев А. П. Развитие семьи и брачно-семейных отношений на Украине. К. : Наук. думка, 1989. 320 с.

441. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство. Москва : типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и К°, 1891. 392 с.

442. Потапова В. А. Отношение религии к женщине. Ставрополь : Ставроп. книжное изд-во, 1954. 28 с.

443. Приймак О. М. Соціальне повсякдення південноукраїнської селянської родини періоду ринково-капіталістичної трансформації. *Музейний вісник*. Запоріжжя, 2011. № 11. С. 121–130.

444. Приймак О. М. Селянство Південної України: соціальна історія кінця XIX – початку XX століть : монографія / за наук. ред. доктора історичних наук,

професора Г. М. Васильчука. Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2012. 458 с.

445. Присяжнюк Ю. П. «Праця» як цінність у колективній психології українських селян посткріпосницької епохи (на матеріалах Наддніпрянської України). *Україна модерна*. Львів, 2001. № 6. С. 47–58.

446. Присяжнюк Ю. П. Українське селянство XIX – XX ст. : еволюція, ментальність, традиціоналізм : навч. посіб. Черкаси : Відлуння-плюс, 2002. 120 с.

447. Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси, 2007. 640 с.

448. Пушкирева Н. Л. Частная жизнь русской женщины: невеста, жена, любовница (X – начало XIX в.). М. : Ладомир, 1997. 381 с.

449. Руднев М. Церковное судопроизводство по делам о расторжении брака . *Христианское чтение*. 1901. № 9. С. 405–427; № 10. С. 511–529; № 11. С. 658–686; 1902. № 1. С. 97–125; № 2. С. 231–246.

450. Русова С. Село Ивановка (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии). *Киевская старина*. 1888. № 11. С. 51–68.

451. Гавров С. Н. Историческое изменение институтов семьи и брака : учебное пособие. М. : НИЦ МГУДТ, 2009. 134 с. URL: <http://filosofia.ru/76532/>.

452. Святець Ю. А. Українське селянське господарство в роки нової економічної політики (статистичні джерела та методи дослідження) : автореф. дис. д. і. н. : 07.00.06. Дніпропетровськ, 2008. 40 с.

453. Секреты истории: младенцев в СССР «звездили» и сразу принимали в комсомол. *Сегодня*. 2012. 28 марта. URL: <https://www.segodnya.ua/regions/dnepr/sekrety-istorii-mladentsev-v-cccr-zvezdili-i-crazu-prinimali-v-komcomol.html>

454. Семенов Д. Д. Отечествоведение. Россия по рассказам путешественников и ученым исследованиям. Том 2. Южный край. Малороссия, Новороссия, Крым и земли Донского и Черноморского войска. СПб., 1871. 320 с.

455. Сердюк І. Баба-повитуха у ранньомодерному суспільстві (За даними статистичних джерел та етнографічних досліджень). *Краєзнавство*. 2009. № 3–4. С. 214–220.

456. Слюсар Л. І. Еволюція шлюбу в Україні: XVII – початок XX сторіччя. *Демографія та соціальна економіка*. 2011. № 2. С. 62–72.

457. Смирнов А. Народные способы заключения брака. *Юридический вестник*. 1878. № 5. С. 661–693.

458. Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. М. : В университетской типографии, 1877. 259 с.

459. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії : монографія. Одеса : Астропринт, 1998. 385 с.

460. Сорокин Г. И. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. *Сборник Херсонского земства*. Херсон, 1890. № 7. С. 20–55; № 8. С. 1–32. URL: <http://library.kr.ua/elib/sorokin/sorokin1.html>

461. Сорокин П. А. Кризис современной семьи. *Вестник Московского университета*. Сер. 18. Социология и политология. 1997. № 3. С. 65–79.

462. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России. Феминизм, нигилизм и большевизм, 1860–1930. М. : РОССПЭН, 2004. 616 с.

463. Суворов Н. С. Замечания на «Проект положения о поводах к разводу, составленный Особым совещанием при Святейшем Синоде». М. : Печатня А. И. Снегиревой, 1908. 55 с.

464. Сумцов Н. Ф. Досветки и посиделки. *Киевская старина*. 1886. Март. С. 421–444.

465. Сумцов Н. Ф. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии. *Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края* / под. ред. проф. Курилова. Екатеринослав : Типография Губернского Земства, 1905. С. 5–10.

466. Тарновский В. В. О делимости семей в Малороссии. *Труды комиссии высочайше учрежденной при императорском университете св. Владимира для описания губерний Киевского учебного округа*. К., 1853. 15 с.

467. Турченко Г. Ф. Південноукраїнський регіон в контексті формування модерної української нації (XIX – перша чверть XX ст.) : навчальний посібник. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2008. 342 с.

468. Турченко Г., Турченко Ф. Проект «Новоросія»: 1764–2014. Ювілей на крові. Запоріжжя : ЗНУ, 2015. 158 с.

469. Турченко Ф. Г., Турченко Г. Ф. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. К. : Генеза, 2003. 304 с.

470. Україна крізь віки : у 15-ти тт. Т. 9: Сарбей В. Г. Національне відродження України / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. К. : Альтернативи, 1999. 336 с.

471. Українці. Історико-етнографічна монографія : в 2 т. К. : Вид-во АН УРСР, 1960. Том 1 : Народна культура і побут дожовтневого періоду / заг. ред. К. Г. Гуслистий. 717 с.

472. Харламов И. Женщина в русской семье. *Русское богатство*. 1880. № 3. С. 59–107.

473. Хоменко А. Населення України 1897–1927 рр. Популярна розвідка за попередніми підсумками перепису населення 17.12.1926 р. Х. : ЦСУ УСРР, 1927. 79 с.

474. Хоменко А. П. Сім'я в процесі перебудови. Х., 1930. 92 с.

475. Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон : «Олі-плюс», 2017. 582 с.

476. Чернова Ж. Модель «советского» отцовства: дискурсивные предписания. *Российский гендерный порядок: социологический подход*: Коллективная монография / Под ред. Е. Здравомысловой, А. Темкиной, СПб. : Изд-во Европейского Университета в Санкт-Петербурге, 2007. С. 138–168.

477. Чмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини XIX – початку XX ст. (Структура і функції). Львів, 1999. 142 с.

478. Чоп В. Селянські рукописи південної України як історичне джерело: Мемуари та щоденники. *Мемуари та щоденники*. Ч. 1 / Упорядники: А. Бойко, С. Плохій / Передмови: С. Плохій, А. Бойко, В. Чоп, В. Мільчев // Джерела з історії Південної України. Том 5. Книга 1. Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2005. С. 47–73.

479. Шевченко А. Є., Калюжний Р. А., Петренко І. М. Регулювання православною церквою шлюбно-сімейних відносин (на прикладі Південної України останньої чверті XVIII ст.). *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2011, № 3 (46). С. 42–48.

480. Шрам К. Украинская деревня по произведениям гг. Старицкого и Кропивницкого. *Степ*. Херсонский беллетристический сборник. Херсон – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1886. С. 271–312.

481. Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа : в 2 ч. СПб. : Изд. Л. Ф. Пантелеева, 1888. Ч. 2. 257 с.

482. Ястребов В. Малорусские прозвища Херсонской губернии. Этнографический очерк В. Ястребова. Одесса : Тип-я В. В. Кирхнера, 1893. 17 с.

483. Ястребов В. Н. Материалы по этнографии Новороссийского края, собранные в Елисаветградском и Александрийском уездах Херсонской губернии В. Н. Ястребовым. Одесса : тип. Окр. Штаба, 1894. 202 с.

484. Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на Юге России. *Оттиск из журнала «Киевская Старина»*. К. : Типография Корчак-Новицкого, 1896. 19 с.

485. Engel B. Breaking the Ties That Bound: The Politics of Marital Strife in Late Imperial Russia. Cornell, 2011. 296 p.

486. Newsholme A. The Elements of Vital Statistics. London, 1899. 353 p.
URL: <https://archive.org/stream/elementsofvitals00newsuoft#page/92/mode/2up>

487. Shorter E. The Making of the Modern Family. New York: Basic Books, 1975. 369 p.

ДОДАТКИ

Додаток А (Ілюстрації)

Додаток А. 1

Сім'я Киценка. 80-і роки XIX ст.⁶⁴⁶

⁶⁴⁶ Групові знімки. РВ ЗВ ІУАД НАН України. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарний № 53. «Пантелеймонівський приход. Сім'я Киценка. Перша з сімей, яка виїхала до Сибіру (переселення). 80-і роки XIX ст.»

Додаток А. 2

Жительки Вознесенського приходу, с. Верхня Білозерка. 80-і роки XIX ст.⁶⁴⁷

⁶⁴⁷ Групові знімки. РВ ЗВ ІУАД НАН України. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарний № 1. «Жительки Вознесенського приходу. 80-і роки XIX ст. с. Верхня Білозерка».

Додаток А. 3

Дівчата села Верхня Білозерка. 1908 р.⁶⁴⁸

⁶⁴⁸ Групові знімки. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарний № 6. Ксерокопія фото. «Дівчата села Верхня Білозерка, 1908 р. Зліва – майбутня дружина Є. Рубля».

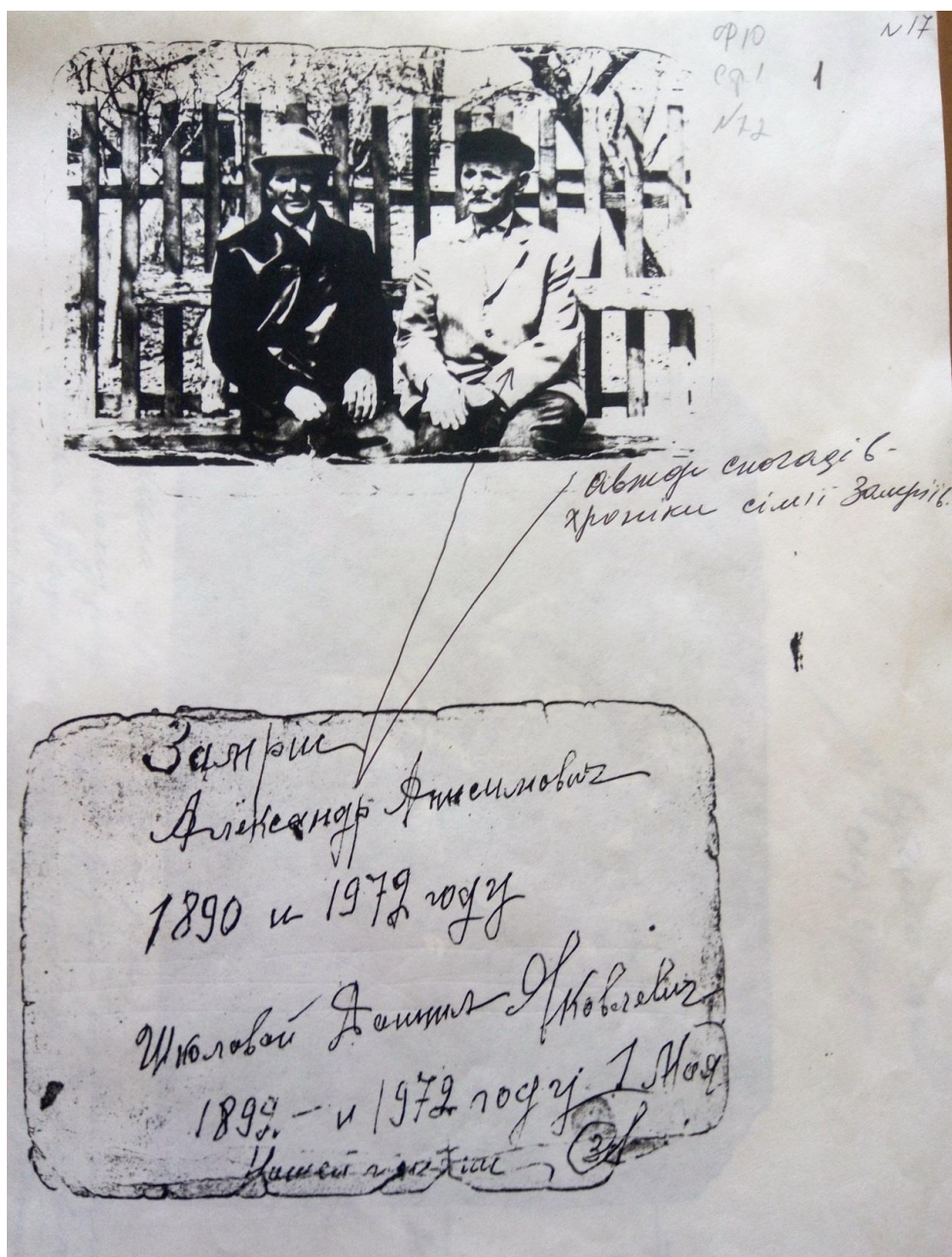
Додаток А. 4

Похорони в сім'ї Скакунів з вулиці «Вигін». 1908 р.⁶⁴⁹

⁶⁴⁹ Соціально-побутові знімки. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 3. Інвентарний № 1. «1908 р. Сім'я Скакунів вул. «Вигін». Священник Костянтин Ілліч Новосьолов, диякон Максим Касьян. Новосьолова в 1920 р. розстріляли червоні».

Додаток А. 5

**Замрія Олександр (автор спогадів «Заповіт своєму поколінню»)
та Школовий Данило⁶⁵⁰**

⁶⁵⁰ Групові знімки. РВ ЗВ ІУАД НАН України. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарний № 72. Ксерокопія фото. «Замрія Олександр Анисимович 1890 и 1972 году (автор спогадів хроніки сім'ї Замріяв). Школовый Даниил Яковлевич, 1899 и 1972 году».

Додаток А. 6

На долю і добру пам'яті
 Дорогий маминь отб Річчя
 Извини за мою не красивую
 форму, правда я не охотник
 хорошо ходить 1931/4 год
 Р. позн. ваш, сын. *[Signature]*

Фото сина з фронту Першої світової війни⁶⁵¹

⁶⁵¹ Лапко Катерина Микитівна, 1921 р. н. РВ ЗВ ІУАД НАН України. Ф. 8. Оп. 15. Спр. 45. 8 арк. Інвентарний № 1. «Фото сина з фронту Першої світової війни».

Додаток А. 7

Повернення батька з фронту Першої світової війни після поранення. 1915 р.

На фото: чоловік – Пимен Ісайович разом із дружиною Прасков'єю Іванівною,
батьками та братом Карпом⁶⁵².

⁶⁵² Щербина Раїса Оникіївна. 1928 р. н. Кірове. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 8. Оп. 21. Спр. 106. 31 арк. Інвентарний № 1. Підпис на звороті: «Фото 1915 год. Отец Пимен Исаевич возвратился раненный с фронта Первой мировой войны и сфотографировался со своими мамой, отцом, братом Карпом и женой нашей мамой Прасковьей Ивановной».

Додаток А. 8

Рубель Яків Петрович з дружиною, 1916 р.⁶⁵³

⁶⁵³ Групові знімки. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарний № 4. Підпис на звороті «Рубель, 30 к., с. М.-Белозерка, 1915 г. Мама родилась 9 июля 1895 года».

Додаток А. 9

Замрій Трохим Онисимович, с. М. Білозерка.

В 1916 р. потрапив у полон, був у Франції. Повернувся з полону в 1918 р.

Брат Олександра Онисимовича Замрія

(автора рукопису «Заповіт своєму поколінню»)⁶⁵⁴

⁶⁵⁴ Групові знімки. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарний № 11. «Замрій Трохим Онисимович, с. М. Білозерка. В 1916 р. попав у полон, був у Франції. Прийшов з полону в 1918 р. Брат Олександра Онисимовича Замрія (автора рукопису)».

Додаток А. 10

**Георгіївський кавалер, фельдфебель Рубель Євдоким
з дружиною та сином Федором, 1917 р.⁶⁵⁵**

⁶⁵⁵ Групові знімки. РВ ЗВ ІУАД НАН України. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарний № 5. «Георгіївський кавалер, фельдфебель Рубель Євдоким з дружиною та сином Федором, 1917 р.»

Додаток А. 11

Карпо Замрій, єфрейтор. Біла армія⁶⁵⁶

⁶⁵⁶ Групові знімки. РВ ЗВ ІУАД НАН України. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарний № 9. «Карпо Замрій (єфрейтор). Репресований в 1933 р. (реабілітований). «Біла армія».

Додаток А. 12

Білозерці на фронтах імперської війни⁶⁵⁷

⁶⁵⁷ Групові знімки. РВ ЗВ ІУАД НАН України. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарний № 7. «Білозерці на фронтах Імперської війни».

Додаток А. 13

Зима 1914–1915 рр.⁶⁵⁸

⁶⁵⁸ Фотоматеріали експедиції у м. Баштанка Миколаївської області. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 8. Оп. 14. Спр. 173. Ч. 2. Інвентарний № 26. Копії фотографій з сімейного альбому Кльосових та фотокарток, зібраних краєзнавцем для музею. Підпис на звороті «Зима 1914–1915 годов».

Додаток А. 14

Фото на пам'ять Василю Мефодійовичу Пустовару, 11 червня 1917 р.⁶⁵⁹

⁶⁵⁹ Фотоматеріали експедиції у м. Баштанка Миколаївської області. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 8. Оп. 14. Спр. 173. Ч. 2. Інвентарний № 26. Підпис під фото: «Снимались 11 июня 1912 года». Підпис на звороті: «На память Василию Мефодьевичу Пустовару».

Додаток А. 15

Родина Стукова Семена Івановича, 1920-і рр.⁶⁶⁰

⁶⁶⁰ Фотоматеріали респондентів експедиції селами Куйбишевського району та Запоріжжя. РВ ЗВ ІУАД НАН України. Ф. 8. Оп. 14. Спр. 170. Ч. 2. Інвентарний № 31. «Семья Стукова Семена Иван. 20-е гг.»

Додаток А. 16

Жителі М.-Білозерки, 20-і роки XX ст.⁶⁶¹

⁶⁶¹Групові знімки. РВ ЗВ ІУАД НАН України. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 1. Інвентарний № 52. «Жителі М.-Білозерки, 20-і рр. XX ст.»

Додаток А. 17

Дитячі ясла, 20-і рр. XX ст.⁶⁶²

⁶⁶² Соціально-побутові знімки. РВ ЗВ ІУАД НАН України. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 3. Інвентарний № 3. «Дитячі ясла, 20-і рр. XX ст.»

Додаток А. 18

Похорони батька Федора Басараба, 1923 р.⁶⁶³

⁶⁶³Соціально-побутові знімки. *РВ ЗВ ІУАД НАН України*. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 3. Інвентарний № 4. «В центрі, в чорній одежі, без гол. убора Басараб Федор – перший военком в селі Малая Белозерка 1918 год. Похорони отца Федора Басараба. Слева направо: стоить старик – дед Ф. Басараба, перовпоселенец села. Справа налево: диакон Максим Касьян (умер в 1935 г.), 1923 год».

Додаток Б (Таблиці)

Додаток Б. 1

**Кількість розлучень наприкінці XIX ст. за даними матеріалів звітів обер-прокурора
Святійшого Синоду⁶⁶⁴**

Рік Єпархія	1884	1886	1888	1889	1891	1893	1896	1897	1899
Катеринославська	26	24	22	17	28	11	17	43	38
Таврійська	41	38	24	1	8	9	15	25	33
Херсонська	24	23	28	24	24	12	15	46	50
Південь України	91	85	74	42	60	32	47	114	121
Україна	379	337	253	84	238	202	238	288	321
Російська імперія	1309	1124	1019	365	1010	965	1070	1132	1184

Додаток Б. 2

**Кількість розлучень на початку XX ст. за даними матеріалів звітів обер-прокурора
Святійшого Синоду⁶⁶⁵**

Рік Єпархія	1901	1905	1906	1907	1908	1909	1911	1912	1914
Катеринославська	20	28	36	47	80	120	36	78	134
Таврійська	9	40	28	44	67	75	65	88	89
Херсонська	42	55	88	117	106	104	93	127	96
Південь України	71	123	152	208	253	299	194	293	319
Україна	168	352	454	542	770	954	561	1005	1080
Російська імперія	761	1394	1679	2132	3145	3555	3475	3887	3841

⁶⁶⁴ Пораховано за: Ведомости о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1884, 1886, 1888, 1889, 1891, 1893, 1896, 1897, 1899 гг. *Всеподданнейшие отчеты Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1884, 1886, 1888 и 1889, 1890 и 1891, 1892 и 1893, 1896 и 1897, 1899 годы.* СПб, 1886; 1888; 1891; 1893; 1895; 1899; 1902.

⁶⁶⁵ Пораховано за: Ведомости о бракоразводных делах по Святейшему Синоду за 1901, 1905, 1906, 1907, 1908, 1909, 1911, 1912, 1914 гг. *Всеподданнейшие отчеты Обер-прокурора Святейшего синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1901, 1905–1907, 1908–1909, 1911–1912, 1914 гг.* СПб., 1905, 1910, 1911, 1913, 1916.

Додаток Б. 3

**Розподіл населення Катеринославської губернії за сімейним станом
на 1897 рік⁶⁶⁶**

Сімейний стан	Неодружені		У шлюбі		Удівці		Розлучені		Не вказали сімейний стан		Усього	
	ч	ж	Ч	Ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
По губернії	629705	557402	428803	405678	32049	57393	438	727	720	759	1091715	1021959
По губернії у %	57,68	54,54	39,28	39,70	2,94	5,62	0,04	0,07	0,07	0,07	100	100
У повітах без міст	556201	495837	378844	363449	28883	47526	310	420	568	631	964806	907863
У повітах без міст у %	57,65	54,62	39,27	40,03	2,99	5,23	0,03	0,05	0,06	0,07	100	100

⁶⁶⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 13: Екатеринославская губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. СПб. 1904. С. 30

Додаток Б. 4

**Розподіл населення Таврійської губернії за сімейним
станом на 1897 рік⁶⁶⁷**

Сімейний стан	Неодружені		У шлюбі		Удівці		Розлучені		Не вказали сімейний стан		Усього	
	ч	ж	Ч	Ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
По губернії	460648	376443	281552	265629	19834	42016	332	535	438	363	762804	684986
По губернії у %	60,39	54,96	36,91	38,78	2,60	6,13	0,04	0,08	0,06	0,05	100	100
У повітах без міст	364296	308410	222553	217825	15762	28713	180	243	244	248	603035	555439
У повітах без міст у %	60,41	55,53	36,91	39,22	2,61	5,17	0,03	0,04	0,04	0,04	100	100

⁶⁶⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 41: Таврическая губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. СПб., 1904.

Додаток Б. 5

**Розподіл населення Херсонської губернії за сімейним станом
(15 і більше років) на 1897 рік⁶⁶⁸**

Сімейний стан	Неодружені		У шлюбі		Удівці		Розлучені		Не вказали сімейний стан		Усього	
	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж	ч	ж
По губернії	280543	178702	521678	501940	35120	89927	1283	2798	-	-	838624	773367
По губернії у %	33,45	23,11	62,21	64,90	4,19	11,63	0,15	0,36	-	-	100	100
У повітах без міст	152633	104767	362892	370360	25104	51466	630	850	7000	-	548259	527443
У повітах без міст у %	27,84	19,86	66,19	70,22	4,58	9,76	0,11	0,16	1,28	0	100	100

⁶⁶⁸ Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47: Херсонская губерния / под ред. и с предисл. Н. А. Тройницкого. СПб., 1904. С. VI.

Додаток Б. 6

Смертність населення України в 1920–1922 рр. за розрахунками Народного комісаріату здоров'я УСРР⁶⁶⁹

Губернії	1920 р.			1921 р.			1922 р.			середня (обидві статі) за	
	Чол.	Жін.	обидві статі	Чол.	Жін.	обидві статі	Чол.	Жін.	обидві статі	1920-1922 рр.	1910-1914 рр.
Волинська	33,3	26,8	30,0	23,8	16,7	20,2	18,3	16,7	17,5	22,6	21,9
Донецька	36,2	24,7	30,2	35,0	27,4	31,1	42,6	27,1	34,5	31,9	29,4
Катеринославська	31,1	21,8	26,2	47,5	34,0	40,5	95,4	66,2	80,2	48,8	23,5
Київська	43,7	31,0	37,2	32,2	23,5	27,7	33,6	26,2	29,8	31,6	24,2
Одеська	24,8	16,8	20,6	39,8	29,4	34,2	75,4	59,2	66,9	40,5	27,4
Подільська	43,6	30,7	37,0	32,0	26,4	29,1	24,8	23,1	23,9	30,0	22,4
Полтавська	34,5	21,2	27,7	31,4	23,3	27,2	25,0	22,9	23,9	26,3	21,0
Харківська	38,7	27,4	32,9	39,1	29,7	34,3	29,8	23,5	26,6	31,2	25,4
Чернігівська	37,2	26,9	31,9	19,8	20,3	19,9	17,1	14,8	15,9	22,6	22,7
По Україні	37,5	26,2	31,6	35,3	28,8	30,9	42,7	32,4	37,3	33,3	24,3

⁶⁶⁹ Материалы о социально-гигиеническом состоянии украинской деревни. X. : ЦСУ УССР – Народный комиссариат здравоохранения, 1924. С. 17.

Додаток Б. 7

Показники шлюбності і розлучності у 1923–1925 рр. в УСРР та зарубіжних країнах згідно розрахунків Ю. Корчак-Чепурківського⁶⁷⁰

Країна	Рік	На 1000 населення		Кількість розлучень на 100 шлюбів
		шлюбів	розлучень	
УРСР	1923	10,90	1,18	10,8
	1924	11,53	1,49	12,9
	1925	10,57	1,75	16,6
США	1922	10,30	1,36	13,2
Японія	1924	8,58	0,88	10,1
Угорщина	1922	10,51	0,91	8,6
Франція	1924	9,00	0,53	5,9
Німеччина	1923	9,42	0,55	5,8
Англія	1923	7,61	0,07	0,9

⁶⁷⁰ Ю.О.Корчак-Чепурковский. Браки и разводы на Украине в 1925 г. *Ю. А. Корчак-Чепурковский. Избранные демографические исследования* / ред. В.С.Стещенко. М., 1970. С. 112.

Додаток Б. 8

Розміри родини Катеринославської губернії на 1897 рік⁶⁷¹

Категорія господарств	Загальна кількість усіх господарств	В них		Число господарств, що складаються з						Всього
		ч	ж	2 осіб	3 осіб	4 осіб	5 осіб	6–10 осіб	11 і більше осіб	
По губернії	348033	1091715	1021959	26863	37164	48479	53647	152926	14820	333899
По губернії у %				8,05	11,13	14,52	16,07	45,80	4,44	100
У повітах без міст	306933	964806	907863	20588	30509	41763	47730	140969	14439	295998
У повітах без міст у %				6,96	10,31	14,11	16,13	47,62	4,88	100

⁶⁷¹Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 13: Екатеринославская губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. СПб. 1904. С. 6–7.

Додаток Б. 9

Розміри родини Таврійської губернії на 1897 рік⁶⁷²

Категорія господарств	Загальна кількість усіх господарств	В них		Число господарств, що складаються з						Всього
		ч	ж	2 осіб	3 осіб	4 осіб	5 осіб	6–10 осіб	11 і більше осіб	
По губернії	238296	762804	684986	20833	26924	32630	33998	98882	11821	225088
По губернії у %				9,26	11,96	14,50	15,10	43,93	5,25	100
У повітах без міст	183620	603035	555439	11305	17912	24272	26887	85560	11393	177336
У повітах без міст у %				6,37	10,10	13,69	15,16	48,25	6,42	100

⁶⁷²Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Т. 41: Таврическая губерния / Под редакцией Н. А. Тройницкого. СПб., 1904. С. 6–7.

Додаток Б. 10

Коефіцієнти народжуваності в Україні в 1891–1895 та 1911–1914рр.⁶⁷³

1891 – 1895 рр.			1911–1914 рр.		
	Губернії	Коефіцієнт		Губернії	Коефіцієнт
1	Харківська	53,9	1	Катеринославська	52,9
2	Чернігівська	52,7	2	Харківська	47,8
3	Катеринославська	52,6	3	Таврійська	45,1
4	Полтавська	50,8	4	Херсонська	44,9
5	Київська	49,9	5	Чернігівська	42,0
6	Херсонська	48,1	6	Київська	41,5
7	Таврійська	47,7	7	Полтавська	40,3
8	Волинська	47,4	8	Волинська	38,2
9	Подільська	45,5	9	Подільська	36,5

⁶⁷³ Пустоход П. Демографічні особливості людності України // Демографічний збірник. Т.IV. С. 10

Додаток Б. 11

Коефіцієнти народжуваності у 1871–1875, 1891–1895, 1911–1913 рр.⁶⁷⁴

Роки	1871–1875	1891–1895	1911–1913	% зменшення між	
				1871–1875 і 1911–1913	1891–1895 і 1911–1913
Україна	48,7	48,3	42,4	12,3	12,2
50 губ. Європ-ї Росії	51,2	48,9	44,4	13,3	9,2
Англія і Уельс	35,5	30,5	24,1	32,0	21,0
Шотландія	35,1	30,5	25,7	27,0	16,0
Франція	25,5	22,3	18,8	26,0	16,0
Прусія	30,3	37,0	28,8	26,0	22,0
Італія	36,8	36,1	31,9	13,0	11,0
Швеція	30,7	27,5	23,6	23,0	14,0

Додаток Б. 12

Народжуваність в Україні в 1904–1907 рр.⁶⁷⁵

№	Губернії	Коефіцієнти народжуваності чоловічої статі			
		1904	1905	1906	1907
1	Волинська	43,9	41,5	42,9	44,4
2	Катеринославська	57,6	52,8	55,7	57,1
3	Київська	46,7	43,4	44,7	46,5
4	Подільська	42,5	40,7	40,3	44,9
5	Полтавська	44,3	41,2	44,7	44,6
6	Таврійська	46,0	41,7	43,2	47,9
7	Харківська	49,4	45,0	50,7	49,2
8	Херсонська	44,9	41,0	40,5	44,9
9	Чернігівська	48,1	45,0	46,6	46,7

⁶⁷⁴ Трацевський М. Народженість людності на Україні. *Демографічний збірник* / за ред. академіка М. В. Птухи. Праці Демографічного інституту. Т. IV. Харків : Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1926. С. 76.

⁶⁷⁵ Пустоход П. Демографічні особливості людності України наприкінці XIX та на початку XX віку. *Демографічний збірник* / за ред. академіка М. В. Птухи. Праці Демографічного інституту. Т. IV. X. : Друкарня Всеукраїнської Академії наук, 1926. С. 11.

Додаток Б. 13

**Розміри селянської родини на Півдні України за посівними групами
(число членів сім'ї на одне господарство)⁶⁷⁶**

Посівні групи	1917 р.	1927 р.	З 1917 по 1927 рр. сім'я зменшилась на ... чоловік	% зменшення
Безпосівні та з посівом до 1 дес.	4,55	3,45	1,1	24
З посівом: 1–2 дес.	4,95	3,30	1,65	33
2–3 дес.	5,15	3,68	1,47	29
3–4 дес.	5,52	4,17	1,35	24
4–6 дес.	6,00	4,77	1,23	21
6–9 дес.	6,69	5,70	0,99	15
9–12 дес.	7,29	6,56	0,73	10
12–15 дес.	7,64	7,26	0,38	5
15–24 дес.	8,26	7,78	0,48	6
Понад 24 дес.	9,12	8,16	0,94	10
Пересічно	6,12	5,05	1,07	17

⁶⁷⁶ Пораховано за: Підсумки вибіркового підрахунку сільсько-господарського перепису 1917 року. (Комбінаційні та групові підсумки). *Статистика України*. Серія II. Сільсько-господарська статистика. X. : Держвидав «Господарство України», 1931. № 198; Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1927 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). *Статистика України*. Серія II. Сільсько-господарська статистика. X. : ЦСУ УСРР, 1928. № 130.

